

Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 18.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRĪYA SAMHITĀ

OF THE

KRISHṆA YAJUR-VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF BHATTABHA'SKARAMISRA

Vol. XII. (12)

(Kanda VII—Prasnas 4 and 5)

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITARATNAM K. RANGA'CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,
1898.

EDITOR'S NOTE.

The manuscripts consulted in editing the portion of the work comprised in this volume are mentioned in the Editor's Prefatory Note in Volume XI.

None of the manuscripts referred to gives Bhaṭṭabhāskara's commentary on the anuvāka 9 of the fourth prapāṭhaka and on the anuvākas 19—25 of the fifth prapāṭhaka of the seventh Kāṇḍa. We have therefore given Sāyaṇa-Mādhava's commentary on these sections.

A. M. S.

सप्तमकाण्डविषयः

चतुर्थः प्रपाठकः.

चतुर्विंशतिरात्रादिसत्रविधिः—

	अनु.
चतुर्विंशतिरात्रविधिः	१—११
चतुर्विंशतिरात्रविधिः	१
संसदाख्यचतुर्विंशतिरात्रविधिः	२
त्रिंशद्रात्रविधिः	३
द्वात्रिंशद्रात्रविधिः	४
त्रयस्त्रिंशद्रात्रविधिः	५
षट्त्रिंशद्रात्रविधिः	६
एकोनपञ्चाशद्रात्रविधिः	७
गवामयनस्य दीक्षाकालविधिः	८
गवामयनस्य दीक्षोपसद्विधिः	९
गवामयनस्य अह्नां क्लृप्तिः	१०—११
अश्वमेधाङ्गमन्त्राः	१२—२२

पञ्चमः प्रपाठकः.

गवामयनादिसत्रब्राह्मणम्—

	अनु.
संवत्सरसाध्यः गवामयनप्रयोगः	१—१०
संवत्सरसाध्यः गवामयनप्रयोगः	१
दशमाससाध्यः गवामयनप्रयोगः	२
गवामयने पृष्ठयषडहविकल्पः	३
गवामयने उत्तरपक्षसि विशेषः	४
सत्रे सोमसंसवादिनिमित्तेषु कार्यो विशेषः	५
उत्सार्गिणामयनम्	६
उत्सार्गिणामयनगतानां अहस्तसर्गेष्टिपश्वादीनां विधिः	
ब्रह्मसाममन्त्रश्च	७
गवामयनसम्बन्धिनि महाव्रते क्रोशादिसामविधिः	८
तत्रैव महाव्रते अर्क्यसामादेः शततन्तुवीणादुन्दुभिसमाहननादेः	
ब्रह्मचारिपुंश्चलीसंभवस्य च विधिः	९
तत्रैव महाव्रते चर्मावभेदनदासीनृत्यादिविधिः	१०
अश्वमेधाङ्गमन्त्राः	११—२४
अश्वमेधाङ्गस्याश्वस्य स्तुतिः	२५

हरिः ॐ.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करीयभाष्ययुक्ता.

सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ बृहस्पतिरकामयत्
श्रन्मै देवा दधीरन्गच्छेयं पुरोधामि-
मिति स एतं चतुर्विंशतिरात्रमप-
श्यत्तमाऽहरत्तेनायजत् ततो वै त-
स्मै श्रद्देवा अदधतागच्छत्पुरोधां य

¹बृहस्पतिः । अकामयत् । श्रत् । मे । देवाः ।
दधीरन् । गच्छेयम् । पुरोधामिति पुरः-धाम् ।
इति । सः । एतम् । चतुर्विंशतिरात्रमिति चतु-
र्विंशति-रात्रम् । अपश्यत् । तम् । एति । अ-
हरत् । तेन । अयजत् । ततः । वै । तस्मै । श्र-

¹अथ द्वौ चतुर्विंशतिरात्रौ । तत्रायं प्रथमः अतिरात्रो
ज्योतिरादिस्त्रचहः च त्रिरात्रः । उक्तं च—त्रिरात्रः द्वादशाहस्य
दशाहानि षष्ठ्यच्छन्दोमात्मकानि अतिरात्र इति । अयमधुना
विधीयते—बृहस्पतिरित्यादि ॥ बृहस्पतिशब्दे सुट्स्वरावुक्तौ ।

ए॒वं वि॒द्वाꣳसंश्र॑तुर्विꣳश॒तिरा॒त्रमा॒-
स॑न्ते श्र॒देभ्यो॑ म॒नुष्या॑ द॒धते॑ ग॒च्छ॑-
न्ति पु॒रोधां॑ ज्योति॒र्गौरायु॑रिति॒ त्र्य॒-
हा भ॑वन्तीयं॒ वाव॑ ज्योति॒रन्तरि॑क्षं
गौर॒सावायुः॑ ॥ १ ॥ इ॒माने॒व लो॒-

त् । दे॒वाः । अ॒द॒धत॑ । अ॒ग॒च्छत् । पु॒रो॒धा॒मि॒ति
पु॒रः-धा॑म् । ये । ए॒वम् । वि॒द्वाꣳसः॑ । च॒तुर्विꣳ-
श॒तिरा॒त्रमि॒ति च॒तुर्विꣳश॒ति-रा॒त्रम् । आ॒स॑न्ते ।
श्र॒त् । ए॒भ्यः । म॒नुष्याः॑ । द॒धते॑ । ग॒च्छ॑न्ति । पु॒-
रो॒धा॒मि॒ति पु॒रः-धा॑म् । ^२ज्योतिः॑ । गौः । आ॒युः ।
इति॑ । त्र्य॒हा इति॑ त्रि-अ॒हाः । भ॒व॒न्ति॑ । इ॒यम् ।
वा॒व । ज्योतिः॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । गौः । अ॒सौ ।
आ॒युः ॥ १ ॥ इ॒मान् । ए॒व । लो॒कान् । अ॒भ्या-

दे॒वा मे॑ मम श्रद्धधीरन् श्रद्धां कुर्वन्तु सत्योयमिति । गच्छेयं
च पु॒रोधां॑ प्राधान्यं पौरोहित्यं वा । पुरशब्दस्य उपसर्गव-
द्भावात् 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । भिदादिर्वा द्रष्टव्यः । स एतमि-
त्यादि । गतम् ॥

^२त्र्यहा इत्यादि ॥ चत्वारः, तथा सङ्ख्यापूरणात् । इयं
वाकेत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

कान्भ्यारोहन्त्यभिपूर्वं त्र्यहा भव-
न्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारो-
हन्त्यसत्रं वा एतद्यदच्छन्दोमं यच्छ-
न्दोमा भवन्ति तेन सत्रं देवता ए-
व पृष्ठैरव रुन्धते पशूच्छन्दोमैरोजो
वै वीर्यं पृष्ठानि पशवश्छन्दोमा ओ-
जस्येव वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति

रोहन्तीत्याभि-आरोहन्ति । अभिपूर्वमित्यभि-
पूर्वम् । त्र्यहा इति त्रि-अहाः । भवन्ति ।
अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । एव । सुवर्गमिति सु-
वः-गम् । लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्याभि-आ-
रोहन्ति । असत्रम् । वै । एतत् । यत् । अछ-
न्दोममित्यच्छन्दः-मम् । यत् । छन्दोमा इति छ-
न्दः-माः । भवन्ति । तेन । सत्रम् । देवताः ।
एव । पृष्ठैः । अवेति । रुन्धते । पशून् । छन्दोमै-
रिति छन्दः-मैः । ओजः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि ।
पशवः । छन्दोमा इति छन्दः-माः । ओजसि । एव ।

असत्रं वा इत्यादि ॥ द्वादशाहीयस्य द्वादशरात्रस्य विधिः ।
पृष्ठत्र्यप्पडहश्छन्दोमा इत्यादि । ते च गताः* ॥

बृहद्ब्रथन्तराभ्यां यन्तीयं वाव रथ-
न्तरमसौ बृहदाभ्यामेव ॥ २ ॥ य-
न्त्यथो अनयोरेव प्रति तिष्ठन्त्येते
वै यज्ञस्याञ्जसाऽयनी स्मृती ताभ्या-
मेव सुवर्गं लोकं यन्ति चतुर्विंश-
शतिरात्रो भवति चतुर्विंशति-
र्धमासास्संवत्सरस्संवत्सरस्सुवर्गो

वीर्ये । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । ⁴बृहद्ब्रथन्तराभ्या-
मिति बृहत्-रथन्तराभ्याम् । यन्ति । इयम् । वा-
व । रथन्तरमिति रथं-तरम् । असौ । बृहत् ।
आभ्याम् । एव ॥ २ ॥ यन्ति । अथो इति । अ-
नयोः । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । एते इति ।
वै । यज्ञस्य । अञ्जसाऽयनी इत्यञ्जसा-अयनी ।
स्मृती इति । ताभ्याम् । एव । सुवर्गमिति सुवः-
गम् । लोकम् । यन्ति । ⁵चतुर्विंशतिरात्र इति
चतुर्विंशति-रात्रः । भवति । चतुर्विंशतिरिति
चतुः-विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध-मासाः ।

⁴बृहद्ब्रथन्तराभ्यामित्यादि ॥ गतम्* ॥

⁵चतुर्विंशतिरात्र इत्यादि ॥ चतुर्विंशतिसङ्ख्यानवयात् चतुर्विं-
शत्यर्धमासात्मके संवत्सरे स्वर्गस्थानीये प्रतितिष्ठन्ति । अपिच

लोकस्संवत्सर एव सुवर्गे लोके प्रति
 तिष्ठन्त्यथो चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री
 गायत्री ब्रह्मवर्चसं गायत्रियैव ब्रह्म-
 वर्चसमव रुन्धते अतिरात्रावभितो भ-
 वतो ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै ॥३॥

संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति सं-व-
 त्सरः । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः । संवत्सर
 इति सं-वत्सरे । एव । सुवर्ग इति सुवः-गे ।
 लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति । चतुर्वि-
 ंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति-अक्षरा । गायत्री ।
 गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । गाय-
 त्रिया । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अ-
 वेति । रुन्धते । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । अभि-
 तः । भवतः । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य ।
 परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षं गौरसावायुराभ्यामेव पञ्च-
 चत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, तल्लभेन गायत्र्यात्मकब्रह्मवर्चसलाभः ।
 अतिरात्राभ्यां चाभितो ब्रह्मवर्चसस्य परिग्रहः ॥

इति सप्तमे चतुर्थे प्रथमोनुवाकः.

यथा वै मनुष्या एव देवा अग्र आ-
सन्तेऽकामयन्तावर्ति पाप्मानं मृ-
त्युमपहत्य दैवीं सुसदं गच्छेमे-
ति त एतं चतुर्विंशतिरात्रमप-
श्यन्तमाहरन्तेनायजन्त ततो वै
तेऽवर्ति पाप्मानं मृत्युमपहत्य दै-
वीं सुसदमगच्छन् य एवं वि-

यथा । वै । मनुष्याः । एवम् । देवाः । अग्रै ।
आसन् । ते । अकामयन्त । अवर्तिम् । पाप्मा-
नम् । मृत्युम् । अपहत्येत्यप-हत्यं । दैवीम् । सु-
सदमिति सं-सदम् । गच्छेम । इति । ते । एतम् ।
चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति-रात्रम् । अ-
पश्यन् । तम् । एति । अहरन् । तेन । अयज-
न्त । ततः । वै । ते । अवर्तिम् । पाप्मानम् । मृ-
त्युम् । अपहत्येत्यप-हत्यं । दैवीम् । सुसदमिति
सं-सदम् । अगच्छन् । ये । एवम् । विद्वांसः ।

¹अथ संसदाख्यो द्वितीयश्चतुर्विंशतिरात्रो विधीयते—यथा वा
इत्यादि ॥ यथा मनुष्या जरामृत्युदारिद्र्यपापयुक्ताः एवंध-
र्माणः पूर्वमेव देवा अप्यासन् । ते देवा अकामयन्त अवर्ति
दारिद्र्यं पाप्मानं मृत्युं चापहत्य दैवीं देवसम्बन्धिनीं सदसं

द्वांश्चतुर्विंशतिरात्रमासतेऽव-
 र्तिमेव पाप्मानंमपहृत्य श्रियं ग-
 च्छन्ति श्रीर् हि मनुष्यस्य ॥ ४ ॥
 देवीं ससज्ज्योतिरतिरात्रो भव-
 ति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै पृ-
 ष्यंषडहो भवति षड्वा ऋतवस्सं-
 वत्सरस्तं मासा अर्धमासा ऋतवः

चतुर्विंशतिरात्रमिति चतुर्विंशति-रात्रम् । आ-
 सते । अवर्तिम् । एव । पाप्मानम् । अपहृत्येत्य-
 प-हृत्य । श्रियम् । गच्छन्ति । श्रीः । हि । मनु-
 प्यस्य ॥ ४ ॥ देवी । ससदिति सं-सत् । ज्यो-
 तिः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भवति । सुवर्ग-
 स्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्य-
 नु-ख्यात्यै । पृष्यः । षडह इति षट्-अहः । भ-
 वति । षट् । वै । ऋतवः । संवत्सर इति सं-व-

संसीदन्ति देवा यत्र तत्स्थानं गच्छेमेति । 'देवाद्यजवौ' इत्यञ् ।
 त एतमित्यादि । गतम् । श्रीर्हि देवसंसत् देवसंसदा सदृशत्वात् ॥

ज्योतिरतिरात्र इत्यादि ॥ अत्रेयमहःकृतिः—अतिरात्रश्चतुर्विं-
 शः उक्थ्य आरम्भणीयः त्रिवृद्धा पृष्ठचस्तोमः षडहः त्रयस्त्रिं-
 शमहरनिरुक्तं त्रयस्त्रिंशं निरुक्तं त्रिणवं द्वे एकविंशे त्रिणवं

प्रविश्य दैवीं॑ स॒सदमगच्छन्॒ य
 एवं विद्वां॑सश्चतुर्विंशतिरात्रमा-
 संते संवत्सरमेव प्रविश्य वस्यसीं॑

त्सरः । तम् । मासाः । अर्धमासा इत्यर्ध-मा-
 साः । ऋतवः । प्रविश्येति प्र-विश्य । दैवीम् ।
 स॒सदमिति॑ सं-सदम् । अगच्छन् । ये । एवम् ।
 विद्वां॑सः । चतुर्विंशतिरात्रमिति॑ चतुर्विंशति-
 रात्रम् । आसंते । संवत्सरमिति॑ सं-वत्सरम् । एव ।
 प्रविश्येति॑ प्र-विश्य । वस्यसीम् । स॒सदमिति॑
 सं-सदम् । गच्छन्ति । ३त्रयः । त्रयस्त्रिंशत् इति

त्रयस्त्रिंशमहः निरुक्तं त्रयस्त्रिंशमनिरुक्तं षष्ठ्यस्तोमषडहः प्रत्यङ्
 त्रिवृद्धहरनिरुक्तं ज्योतिष्टोमो वैश्वानरोति*रात्रः इति । इयमिह प्र-
 तिपाद्यते । ज्योतिरतिरात्रः प्रथममहर्भवति स्वर्गस्यानुक्रमेण ख्यात्यै
 प्रकाशाय तद्भवति । षष्ठ्य इत्यादि । षडहविधिः । षडृत्वा-
 त्मकसंवत्सरं प्रविश्य मासा अर्धमासा ऋतवश्च दैवीं संसदमगच्छन्
 तस्मोदिवं विदित्वा चतुर्विंशतिरात्रमासीनाः संवत्सरेमेव प्रविश्य व-
 स्यसीं वरिष्ठां संसदं श्लाव्यां श्रियं गच्छन्ति । वसुमच्छब्दा-
 दीयमुनि ' विन्मतोर्लुक् ' इति मतुब्लोपे कृते प्रत्ययाद्यक्षरलोप-
 श्छान्दसः ॥

३त्रयस्त्रयस्त्रिंशा अवस्तादिति ॥ मध्यमषडहारम्भे त्रयस्त्रिंशा भवन्ति ।

*नरो ज्योतिरति.

सु॒सदं॑ गच्छन्ति॒ त्रयस्त्रयस्त्रि॑शा
 अ॒वस्ता॑द्भवन्ति॒ त्रयस्त्रयस्त्रि॑शाः प॒-
 रस्ता॑त्त्रयस्त्रि॑शैरेवो॒भयतो॑ऽवर्ति॑पा-
 प्मानं॑मप॒हत्य॑ दे॒वीः सु॒सदं॑ म-
 ध्यतः॑ ॥५॥ गच्छन्ति॒ पृष्ठानि॒ हि दे-

त्रयः—त्रि॑शाः । अ॒वस्ता॑त् । भ॒वन्ति॑ । त्रयः ।
 त्रयस्त्रि॑शा इति॑ त्रयः—त्रि॑शाः । प॒रस्ता॑त् ।
 त्रयस्त्रि॑शैरिति॑ त्रयः—त्रि॑शैः । ए॒व । उ॒भयतः॑ ।
 अ॒वर्ति॑म् । पा॒प्मानं॑म् । अ॒प॒ह॒त्ये॒त्यप॒ह॒त्य॑ । दे॒-
 वी॑म् । सु॒सद॑मिति॑ सं—सदं॑म् । म॒ध्यतः॑ ॥ ५ ॥

कथं? प्रथमस्य षडहस्य षष्ठमहः एकस्त्रयस्त्रिंशः, त्रिवृदादित्र-
 यस्त्रिंशान्तत्वात् पृष्ठानाम् । ततष्पडहयोर्मध्ये निरुक्तो द्वितीय-
 स्त्रयस्त्रिंशः । ततो द्वितीयस्य षडहस्य आद्यस्त्रयस्त्रिंशः तृतीयः ।
 त्रयस्त्रिंशत्रिणवैकविंशानां षडहावराध्यानां क्रमात् व्युत्क्रमजन्यत्वात्
 मध्यमषडहस्यैव त्रयस्त्रिंशः परस्तान्मध्यमषडहावसानेऽपि भवन्ति ।
 कथं? उक्तेन न्यायेन मध्यमस्य षडहस्य षष्ठमहरेकस्त्रयस्त्रिंशः ;
 ततष्पडहयोर्मध्ये अनिरुक्तो द्वितीयस्त्रयस्त्रिंशः ; तत उत्तरस्य षडहस्य
 प्रतीचीनस्य आद्यमहस्त्रृतीयः त्रयस्त्रिंश इति । एवमवस्तात् पर-
 स्ताच्च त्रयस्त्रिंशैरव स्थितैः तद्विव्यसङ्ख्यानैः अवर्ति च पाप्मानं
 चापहत्य देवीं संसदं मध्यतोवस्थितां गच्छन्ति । का पुनस्सेत्याह—
 पृष्ठानि हीत्यादि ॥

वीं स॒स॒ज्जामि वा ए॒तत्कुर्वन्ति
यत्त्रयस्त्रि॒ंशो अ॒न्वश्चो मध्ये-
ऽनिरुक्तो भवति तेनाजाम्यूर्ध्वानि
पृष्ठानि भवन्त्यूर्ध्वच्छन्दोमा उभा-
भ्यां॑ रूपाभ्यां॑ सुवर्गं लोकं य-

गच्छन्ति । पृष्ठानि । हि । देवी । स॒स॒सदिति सं-
सत् । 'जामि । वै । ए॒तत् । कुर्वन्ति । यत् । त्र-
यः । त्रयस्त्रि॒ंशा इति त्रयः—त्रि॒ंशाः । अ॒न्वश्चः ।
मध्ये । अनिरुक्त इत्यनिः—उक्तः । भवति । तेन ।
अजामि । ऊर्ध्वानि । पृष्ठानि । भवन्ति । ऊर्ध्वाः ।
छन्दोमा इति छन्दः—माः । उभाभ्याम् । रूपा-

⁴जामि वा इत्यादि ॥ आलस्यजननमिदं क्रियते । तस्मान्मध्ये
त्रयाणां मध्यमस्त्रिंशोऽनिरुक्तो भवति अव्यक्तनामा भवति । तेनाजामि
भवति । मध्यमप्पडहो निरुक्त इत्येके । ऊर्ध्वानि रथन्तरादिक्रमेण
वर्तन्ते ॥

⁵ऊर्ध्वच्छन्दोमा इति ॥ तान्येवाहानि चतुर्विंशतिक्रमेण वर्तन्ते ।
उभाभ्यां रूपाभ्यामिति । एतस्य षडहस्य पृष्ठचच्छन्दोमात्मके
द्वे रूपे संपाद्ये इति दर्शितम् । तद्धर्मानुगमात् भाक्तो व्यपदेश
इत्युक्तं भवति । यथोक्तं आचार्येण—'अथेदं संसदामयनं छन्दो-
मं भवति विज्ञायन्ते खल्वस्य छन्दोमभक्तयश्चतुर्विंशं चतुश्चत्वारिंशं
अष्टाचत्वारिंशम्' इति । अत्रैवं जानीयात् आद्ये त्रिवृत

न्त्यसं॒त्रं वा ए॒तद्यद॑छन्दो॒मं यच्छ॑न्दो-
मा भव॑न्ति तेन॒ स॒त्रं दे॒वता॑ ए॒व
पृ॒ष्ठैरयं॑ रुन्धते प॒शूञ्छ॑न्दो॒मैरोजो॑ वै
वी॒र्यं॑ पृ॒ष्ठानि॑ प॒शवः॑ ॥ ६ ॥ छ॒न्दो-
मा ओज॑स्ये॒व वी॒र्यं॑ प॒शुषु॑ प्रति ति-

भ्याम् । सु॒वर्ग॑मिति॒ सुवः—गम् । लो॒कम् । य॒न्ति ।
‘असं॒त्रम् । वै । ए॒तत् । यत् । अ॒छ॒न्दो॒ममि॒त्यञ्छ-
न्दः—मम् । यत् । छ॒न्दो॒मा इति॑ छन्दः—माः ।
भव॑न्ति । तेन॒ । स॒त्रम् । दे॒वताः॑ । ए॒व । पृ॒ष्ठैः ।
अवे॑ति । रु॒न्धते॑ । प॒शून् । छ॒न्दो॒मैरिति॑ छन्दः—
मैः । ओजः॑ । वै । वी॒र्यम् । पृ॒ष्ठानि॑ । प॒शवः॑ ॥ ६ ॥
छ॒न्दो॒मा इति॑ छन्दः—माः । ओज॑सि । ए॒व । वी-

आयतने त्रयस्त्रिंशोऽग्निष्टोमश्चतुर्विंशः पवमानाः, द्वितीये पञ्चदश-
स्यायतने त्रिणवः अष्टाविंशः पवमानाः, तृतीये सप्तदशस्यायतने
एकविंशः द्वाविंशः पवमानाः, चतुर्थेऽस्मिन् आयतने एकविंशः
षड्विंशः पवमानाः, पञ्चमेऽस्मिन्नायतने त्रिणवश्चत्वारिंशः पवमानाः,
षष्ठे स्व आयतने त्रयस्त्रिंशः चतुश्चत्वारिंशः पवमानाः, ततः
त्रयस्त्रिंशः अष्टाचत्वारिंशः पवमानाः इति ॥

‘अथैवं संपाद्यत्वे हेतुमाह—असत्रमित्यादि ॥ गतम्* । पृष्ठैरिति ।
पृष्ठरूपेण ॥

षन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशद् अ॒वस्ताद्भ॒-
 वन्ति त्रयस्त्रयस्त्रिंशद् अ॒शाः प॒रस्ता॒-
 न्मध्ये पृ॒ष्ठान्युरो वै त्रयस्त्रिंशद् अ॒शा
 आ॒त्मा पृ॒ष्ठान्या॒त्मन ए॒व तद्यज॑-
 मा॒नाश्शर्म॑ न॒ह्यन्तेऽना॒त्यै बृ॒हद्रथ॑-
 न्तरा॒भ्यां यन्तीयं॑ वाव र॒थन्तर॑म॒सौ
 बृ॒हदा॒भ्यामे॒व य॒न्त्यथो॑ अ॒नयो॑रे॒व
 प्रति॑ तिष्ठन्त्येते वै य॒ज्ञस्या॑ञ्ज॒साऽ-

र्यै । प॒शुषु॑ । प्रतीति॑ । तिष्ठन्ति॑ । त्रयः॑ । त्रयस्त्रिं-
 शद् अ॒शा इति॑ त्रयः-त्रिंशद् अ॒शाः । अ॒वस्तात् । भ॒वन्ति॑ ।
 त्रयः॑ । त्रयस्त्रिंशद् अ॒शा इति॑ त्रयः-त्रिंशद् अ॒शाः । प॒र-
 स्तात् । मध्ये॑ । पृ॒ष्ठानि॑ । उरः॑ । वै । त्रयस्त्रिंशद् अ॒-
 शा इति॑ त्रयः-त्रिंशद् अ॒शाः । आ॒त्मा । पृ॒ष्ठानि॑ । आ॒-
 त्मने॑ । ए॒व । तत् । यज॑मानाः । शर्म॑ । न॒ह्यन्ते॑ ।
 अना॒त्यै । बृ॒हद्रथ॑न्तरा॒भ्यामिति॑ बृ॒हत्-रथ॑न्तरा॒-
 भ्याम् । य॒न्ति॑ । इ॒यम् । वाव॑ । रथ॑न्तरमिति॑ रथं-
 तरम् । अ॒सौ । बृ॒हत् । आ॒भ्याम् । ए॒व । य॒न्ति॑ ।
 अथो॑ इति॑ । अ॒नयोः॑ । ए॒व । प्रतीति॑ । तिष्ठन्ति॑ ।

त्रयस्त्रयस्त्रिंशद् इत्यादि* ॥

य॒नी स्रु॒ती ता॒भ्यामे॒व ॥ ७ ॥ सु॒-
व॒र्गं लो॒कं य॒न्ति॒ परा॑श्चो वा ए॒ते
सु॒व॒र्गं लो॒कम॒भ्यारो॑हन्ति॒ ये परा॑ची॒-
ना॒नि पृ॒ष्ठान्यु॑प॒यन्ति॑ प्र॒त्यङ्ङ॒हो भ॑-
वति॑ प्र॒त्यव॑रूढ्या अथो॒ प्रति॑ष्ठित्या
उ॒भयो॑र्लो॒कयोर् ऋ॒द्धोत्ति॑ष्ठन्ति॒ त्रि॒-
वृ॒तोधि॑ त्रि॒वृ॒तमु॑प॒ यन्ति॑ स्तो॒मा॒नाः॑

ए॒ते इति॑ । वै । य॒ज्ञस्य॑ । अ॒ञ्जसा॑ऽय॒नी इत्य॑ञ्जसा-
अय॑नी । स्रु॒ती इति॑ । ता॒भ्याम् । ए॒व ॥ ७ ॥ सु॒-
व॒र्गमिति॑ सु॒वः-गम् । लो॒कम् । य॒न्ति॒ । परा॑श्चः ।
वै । ए॒ते । सु॒व॒र्गमिति॑ सु॒वः-गम् । लो॒कम् । अ॒-
भ्यारो॑हन्तीत्य॑भि-आरो॑हन्ति । ये । परा॑ची॒ना॒नि ।
पृ॒ष्ठानि॑ । उ॒प॒यन्तीत्यु॑प-यन्ति॑ । प्र॒त्यङ् । ष॒डह॑
इति॑ षट्-अ॒हः । भ॒वति॑ । प्र॒त्यव॑रूढ्या इति॑ प्रति-
अ॒वरूढ्यै॑ । अथो॒ इति॑ । प्रति॑ष्ठित्या इति॑ प्रति-
स्थि॒त्यै । उ॒भयोः॑ । लो॒कयोः॑ । ऋ॒द्धा । उ॒दिति॑ ।
ति॒ष्ठन्ति॑ । त्रि॒वृ॒त इति॑ त्रि-वृ॒तः । अधी॑ति । त्रि॒-
वृ॒तमिति॑ त्रि-वृ॒तम् । उ॒पेति॑ । य॒न्ति॒ । स्तो॒मा॒-
नाम् । संप॑त्त्या इति॑ सं-प॒त्यै । प्र॒भ॒वायेति॑ प्र-

^४अयं मनुष्यलोकः खलु स क्षयः तदग्निष्टोमाख्यमायतनम् । तस्मा-

संपत्त्यै प्रभवाय ज्योतिरग्निष्टोमो
 भवत्ययं वाव स क्षयोस्मादेव तेन
 क्षयान्न यन्ति चतुर्विंशतिरात्रो भव-
 ति चतुर्विंशतिरर्धमासास्संवत्सर-
 स्संवत्सरस्सुवर्गो लोकस्संवत्सर एव
 सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो चतु-

भवाय । ज्योतिः । अग्निष्टोम इत्यग्नि-स्तोमः ।
 भवति । अयम् । वाव । सः । क्षयः । अस्मात् ।
 एव । तेन । क्षयात् । न । यन्ति । चतुर्विंशति-
 रात्र इति चतुर्विंशति-रात्रः । भवति । चतुर्विं-
 शतिरिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध-
 मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति
 सं-वत्सरः । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरे । एव । सुवर्ग इति सुवः-

त्तेनाग्निष्टोमेन अस्मात् क्षयात् लोकान्न यन्ति न गच्छन्ति न नश्य-
 न्तीत्यर्थः । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

^१चतुर्विंशतिरात्र इत्यादि ॥ गतम्* । अतिरात्राभ्यामभितो ब्रह्म-
 वर्चसस्य परिग्रहः ॥

इति सप्तमे चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाकः ॥

विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्म-
वर्चसं गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव
रुन्धतेऽतिरात्रावभितौ भवतो ब्रह्म-
वर्चसस्य परिगृहीत्यै ॥ ८ ॥

ऋक्षा वा इयमलोमकाऽऽसीत्साऽ-
कामयतौषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजा-

गे । लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति । च-
तुर्विंशत्यक्षरेति चतुर्विंशति-अक्षरा । गायत्री ।
गायत्री । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । गाय-
त्रिया । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । अ-
वेति । रुन्धते । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । अभि-
तः । भवतः । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्यं ।
परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै ॥ ८ ॥

मनुष्यस्य मध्यतः पशवस्ताभ्यामेव
संवत्सरश्चतुर्विंशतिश्च ॥ २ ॥

¹ऋक्षा । वै । इयम् । अलोमका । आसीत् ।
सा । अकामयत् । ओषधीभिरित्योषधि-भिः ।

¹अथ त्रिंशद्वात्र आरभ्यते—ऋक्षा वा इत्यादि ॥ तृणादिर-
हिता स्थली ऋक्षा, इयं पृथिवी पूर्वं अलोमका आसीत् वृक्षा-

येयेति सैतास्त्रिंशत् रात्रीरप-
श्यत्तो वा इयमोषधीभिर्वनस्पति-
भिः प्राजायत ये प्रजाकामाः प-
शुकामास्युस्त एता आसीरन्प्रैव
जायन्ते प्रजयां पशुभिरियं वा
अक्षुध्यत्सैतां विराजमपश्यत्तामा-

वनस्पतिभिरिति वनस्पति-भिः । प्रेति । जाये-
य । इति । सा । एताः । त्रिंशत्तम् । रात्रीः ।
अपश्यत् । ततः । वै । इयम् । ओषधीभिरित्यो-
षधि-भिः । वनस्पतिभिरिति वनस्पति-भिः । प्रे-
ति । अजायत । ये । प्रजाकामा इति प्रजा-का-
माः । पशुकामा इति पशु-कामाः । स्युः । ते ।
एताः । आसीरन् । प्रेति । एव । जायन्ते । प्रज-
येति प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । ^२इयम् ।
वै । अक्षुध्यत् । सा । एताम् । विराजमिति वि-

द्यभावात् । पावकादित्वादित्वाभावः । गतमन्यत् । आसीरन्निति ।
एतास्त्रिंशत् रात्रीरासीरन् ॥

^१इयं वा इत्यादि ॥ इयं पृथिवी पूर्वमक्षुध्यत् क्षुत्पीडिताऽ-
भवत् । सा त्रिंशद्वात्रेण एतां विराजमन्नं अपश्यत् । ततस्सा ता-

त्मन्धित्वाऽन्नाद्यमवार्हन्धौषधीः॥९॥

वनस्पतीन्प्रजां पशून्तेनावर्धत सा
जेमानं महिमानमगच्छद्य एवं वि-
द्वांस एता आसते विराजमेवात्म-
न्धित्वाऽन्नाद्यमवार्हन्धते वर्धन्ते प्रज-
यां पशुभिर्जेमानं महिमानं गच्छ-

राजम् । अपश्यत् । ताम् । आत्मन् । धित्वा ।
अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवेति । अरुन्ध । ओ-
षधीः ॥ ९ ॥ वनस्पतीन् । प्रजामिति प्र-जाम् ।
पशून् । तेन । अवर्धत । सा । जेमानम् । महि-
मानम् । अगच्छत् । ये । एवम् । विद्वांसः ।
एताः । आसते । विराजमिति वि-राजम् । एव ।
आत्मन् । धित्वा । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवे-
ति । रुन्धते । वर्धन्ते । प्रजयेति प्र-जयां । पशु-
भिरिति पशु-भिः । जेमानम् । महिमानम् । ग-

मात्मनि स्थापयित्वा अन्नाद्यं अन्नादनसामर्थ्यं औषध्यादींश्चावारुन्धत ।
ततस्तदवरोधेन अवर्धत पृथिवी । ततो जेमानं जयं महिमानं
महत्त्वं चागच्छत् । जयतेर्महतेश्च औगादिको मनिन्प्रत्ययः ।
यद्वा—जेतृमहिःशब्दाभ्यां 'तुश्छन्दसि' इतीमनचि, 'तुरिष्ठे-
मेयस्नु' इति टिलोपः । पूर्वत्र प्रत्ययादेर्लोपः । य एवमित्या-
दि । गतम् ॥

न्ति ज्योतिरतिरात्रो भवति सुवर्ग-
स्य लोकस्यानुख्यात्यै पृष्ठ्यषड-
हो भवति षट् ऋतवृष्षष्टानि पृ-
ष्ठैरेवर्तूनन्वारोहन्त्युतभिस्संवत्सरं ते
संवत्सर एव ॥ १० ॥ प्रति तिष्ठ-
न्ति त्रयस्त्रिंशात्त्रयस्त्रिंशमुप

च्छन्ति । ^३ज्योतिः । अतिरात्र इत्यति-रात्रः । भव-
ति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्य
इत्यनु-ख्यात्यै । ^४पृष्ठ्यः । षडह इति षट्-अहः ।
भवति । षट् । वै । ऋतवः । षट् । पृष्ठानि । पृ-
ष्ठैः । एव । ऋतून् । अन्वारोहन्तीत्यनु-आरो-
हन्ति । ऋतुभिरित्युतु-भिः । संवत्सरमिति सं-
वत्सरम् । ते । संवत्सर इति सं-वत्सरे । एव ॥
१० ॥ प्रतीति । तिष्ठन्ति । ^५त्रयस्त्रिंशादिति त्र-

^३ज्योतिरतिरात्र इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । व्यक्ताऽहःङ्क्षितिः ॥

^४पृष्ठ्यषडह इत्यादि ॥ षट्त्वान्वयात् षष्ठैः ऋतून् ऋतुभिश्च
संवत्सरमारुह्य तत्र प्रतितिष्ठन्ति ॥

^५त्रयस्त्रिंशादिति ॥ त्रयस्त्रिंशात्पृष्ठात् परं पुनरपि त्रयस्त्रिंशमुप-

यन्ति यज्ञस्य संतत्या अथो प्रजा-
पतिर्वै त्रयस्त्रिंशः प्रजापतिमेवा-
रभन्ते प्रतिष्ठित्यै त्रिणवो भवति
विजित्या एकविंशो भवति प्रति-

यः-त्रिंशात् । त्रयस्त्रिंशमिति त्रयः-त्रिं-
शम् । उपेति । यन्ति । यज्ञस्य । संतत्या इति
सं-तत्यै । अथो इति । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः।
वै । त्रयस्त्रिंश इति त्रयः-त्रिंशः । प्रजापति-
मिति प्रजा-पतिम् । एव । एति । रभन्ते । प्रति-
ष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । त्रिणव इति त्रि-नवः।
भवति । विजित्या इति वि-जित्यै । एकविंश
इत्येक-विंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै । अथो इति । रुचम् । एव । आत्मन् ।

यन्ति यज्ञस्य सन्तत्यै अविच्छेदाय । अथो अपि च प्रजापति-
स्त्रयस्त्रिंशः सर्वदेवतामयत्वात् । एतासां च त्रयस्त्रिंशत्वात् तमेवा-
रभन्ते । तत्प्रतिष्ठार्थं भवति । त्रिणवस्तदनन्तरं भवति । विज-
यार्थं तद्भवति, तस्य तत्साधनत्वात् । तत एकविंशः भवति प्र-
तिष्ठार्थं, तत्प्रतिष्ठायास्तत्र जातत्वात् । सर्वत्र 'तादौ च' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अथो अपि ५ रुचं दीप्तिमात्मनि दधते,
एकविंशस्यादित्यत्वात् । एवमेतानि दशाहानि ॥

षिट्या अथो रुचमेवात्मन्दधते त्रि-
 वृदग्निष्टुद्रवति पाप्मानमेव तेन नि-
 र्दहन्तेऽथो तेजो वै त्रिवृत्तेजं एवा-
 त्मन्दधते पञ्चदश इन्द्रस्तोमो भव-
 तीन्द्रियमेवाव ॥ ११ ॥ रुन्धते स-
 सप्तदशो भवत्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अ-
 थो प्रैव तेन जायन्त एकविंशो

दधते । त्रिवृदिति त्रि-वृत् । अग्निष्टुदित्यग्नि-
 स्तुत् । भवति । पाप्मानम् । एव । तेन । निरि-
 ति । दहन्ते । अथो इति । तेजः । वै । त्रिवृदिति
 त्रि-वृत् । तेजः । एव । आत्मन् । दधते । पञ्च-
 दश इति पञ्च-दशः । इन्द्रस्तोम इतीन्द्र-स्तोमः ।
 भवति । इन्द्रियम् । एव । अवेति ॥ ११ ॥ रुन्ध-
 ते । सप्तदश इति सप्त-दशः । भवति । अन्नाद्य-
 स्येत्यन्न-अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अथो
 इति । प्रैति । एव । तेन । जायन्ते । एकविंश

अथ त्रिवृदग्निष्टुत् सर्वाग्नेयः ॥ गतमन्यत् । ततः पञ्चदश
 इन्द्रस्तोमः यत्र इन्द्रः स्तूयते । ततस्सप्तदशः अन्नप्रभवत्वात्
 अन्नाद्याय भवति । अथो अपि च तेन प्रजायते सप्तदशस्य प्राजा-

भवति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवा-
त्मन्दधते चतुर्विंशो भवति च-
तुर्विंशतिरर्धमासास्संवत्सरस्संव-
त्सरस्सुवर्गो लोकस्संवत्सर एव
सुवर्गे लोके प्रति तिष्ठन्त्यथो एष

इत्येक-विंशः । भवति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-
स्थित्यै । अथो इति । रुचम् । एव । आत्मन् ।
दधते । 'चतुर्विंश इति' चतुः-विंशः । भवति ।
चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा इ-
त्यर्ध-मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर
इति सं-वत्सरः । सुवर्ग इति सुवः-गः । लोकः ।
संवत्सर इति सं-वत्सरे । एव । सुवर्ग इति सुवः-
गे । लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति । अथो इति । एषः ।
वै । विष्वानिति विषु-वान् । विष्वन्त इति विषु-

पत्यत्वात् । अथ—एकविंशो भवतीत्यादि । गतम् । तस्य प्रति-
ष्ठाहेतुत्वमुक्तं रुचो हेतुत्वं च ॥

'अथ चतुर्विंशः ॥ चतुर्विंशतिरर्धमासा इत्यादि । गतम्* ।
अथो अपि च एष चतुर्विंशो विष्वान् विविधस्वरूपाणामह्नां मध्यस्थः
पञ्चदशत्वाद्विविधैरहोभिः तद्वान् विष्वान् । 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इति

वै विष्वान् विष्वन्तो भवन्ति य एवं
 विद्वांसं एता आसते चतुर्विंशत्पृ-
 ष्ठान्युप यन्ति संवत्सर एव प्रतिष्ठा-
 य ॥ १२ ॥ देवता अभ्यारोहन्ति त्र-
 यस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशमुप यन्ति त्र-
 यस्त्रिंशद्देवता देवतास्वेव प्रति

वन्तः । भवन्ति । ये । एवम् । विद्वांसः । एताः ।
 आसते । चतुर्विंशदिति चतुः-विंशत् । पृष्ठा-
 नि । उपेति । यन्ति । संवत्सर इति सं-वत्सरे ।
 एव । प्रतिष्ठायेति प्रति-स्थायं ॥ १२ ॥ देवताः ।
 अभ्यारोहन्तीत्यभि-आरोहन्ति । त्रयस्त्रिंशदिति
 त्रयः-त्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशमिति त्रयः-त्रिं-
 शम् । उपेति । यन्ति । त्रयस्त्रिंशदिति त्रयः-त्रिं-
 शत् । वै । देवताः । देवतासु । एव । प्रतीति ।

मतुप उदात्तत्वम् । एवं विदित्वा आसीना विष्वन्तः (विषुव-
 तो) मध्यस्थाः सर्वैः सेव्याः भवन्ति ॥

अथ चतुर्विंशानन्तरं पृष्ठान्युपयन्ति ॥ संवत्सर एवेत्यादि ।
 चतुर्विंशतिरर्धमासा इत्यादि कृत्वा । अथ त्रयस्त्रिंशान्तात्पृष्ठात् त्रय-
 स्त्रिंशमुपयन्ति । त्रयस्त्रिंशद्वा इत्यादि । गतम् ॥

तिष्ठन्ति त्रिणवो भवतीमे वै लो-
कास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति ति-
ष्ठन्ति द्वावेकविंशौ भवतः प्रतिष्ठी-
त्या अथो रुचमेवात्मन्दधते बहव्षो-
डशिनो भवन्ति तस्माद्बहवः प्रजासु
वृषाणो यदेते स्तोमा व्यतिषक्ता भ-

तिष्ठन्ति । ^९त्रिणव इति त्रि-नवः । भवति ।
इमे । वै । लोकाः । त्रिणव इति त्रि-नवः ।
एषु । एव । लोकेषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
द्वौ । एकविंशावित्येक-विंशौ । भवतः । प्र-
तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । अथो इति । रु-
चम् । एव । आत्मन् । दधते । बहवः । षोडशिनः ।
भवन्ति । तस्मात् । बहवः । प्रजास्विति प्र-जा-
सु । वृषाणः । ^{१०}यत् । एते । स्तोमाः । व्यतिष-

^९अथ त्रिणवः—इमे वा इत्यादि ॥ व्याख्यातम् । अथ द्वावे-
कविंशौ बहव इत्यादि । एवं षोडशिन एकविंशो बहवो भव-
न्ति । तस्मात्प्रजासु च बहवो वृषाणः सेक्तरः ॥

^{१०}यदेत इत्यादि ॥ व्यतिषक्ताः व्यत्यासेन परस्परानुषक्ताः ।
तस्मादियमित्यादि । गतम् ॥

वन्ति तस्मादियमोषधीभिर्वनस्पति-
भिर्यतिषक्ता ॥ १३ ॥ व्यतिषज्यन्ते
प्रजयां पशुभिर्य एवं विद्वांसं ए-
ता आसतेऽक्लृप्ता वा एते सुवर्गं लोकं
यन्त्युच्चावचान् हि स्तोमानुपयन्ति
यदेत ऊर्ध्वाः क्लृप्तास्तोमा भवन्ति
क्लृप्ता एव सुवर्गं लोकं यन्त्युभयोरे-

क्ता इति वि-अतिषक्ताः । भवन्ति । तस्मात् ।
इयम् । ओषधीभिरित्योषधी-भिः । वनस्पतिभि-
रिति वनस्पति-भिः । व्यतिषक्तेति वि-अतिषक्ता
॥ १३ ॥ व्यतिषज्यन्त इति वि-अतिषज्यन्ते ।
प्रजयेति प्र-जयां । पशुभिरिति पशु-भिः । ये ।
एवम् । विद्वांसः । एताः । आसते । ^{११}अक्लृप्ताः ।
वै । एते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । य-
न्ति । उच्चावचान् । हि । स्तोमान् । उपयन्तीत्यु-
प-यन्ति । यत् । एते । ऊर्ध्वाः । क्लृप्ताः । स्तो-

^{११}अक्लृप्ता वा इत्यादि ॥ उच्चावचस्तोमानां अह्नां उपायनात् एते
अक्लृप्ताः असंपन्ना एव सुवर्गं गच्छन्ति । तस्मादित ऊर्ध्वा एते
स्तोमाश्चतुष्टोमात्मकाः क्लृप्ता अव्यतिषक्ता भवन्ति चत्वारः । तेन

भ्यो लो॒कयोः कल्पते त्रि॒ंशदे॒ता-
स्त्रि॒ंशदक्षरा वि॒राडन्नं वि॒राडि॒रा-
जै॒वान्नाद्य॒मव॑ रुन्धतेऽति॒रात्राव॒भितो॑
भवतोऽन्नाद्य॒स्य परि॑गृहीत्यै ॥१४॥

माः । भवन्ति । कृ॒प्ताः । ए॒व । सु॒वर्गमि॒ति सु॒वः—
गम् । लो॒कम् । य॒न्ति । उ॒भयोः । ए॒भ्यः । लो॒क-
योः । क॒ल्प॒ते । त्रि॒ंशत् । ए॒ताः । त्रि॒ंशदक्ष॒रेति॑
त्रि॒ंशत्—अक्ष॒रा । वि॒राडि॒ति वि—राट् । अ॒न्नम् ।
वि॒राडि॒ति वि—राट् । वि॒राजे॒ति वि—राजा॑ । ए-
व । अ॒न्नाद्य॒मित्य॑न्न—अद्य॑म् । अ॒वेति॑ । रु॒न्ध॒ते । अ-
ति॒रात्रा॒वित्य॑ति—रात्रौ । अ॒भितः॑ । भ॒वतः॑ । अ॒न्ना-
द्य॒स्येत्य॑न्न—अद्य॑स्य । परि॑गृहीत्या इति परि—गृही-
त्यै ॥ १४ ॥

ओषधीस्संवत्सर एवाव प्रतिष्ठाय व्यतिषक्तै-
कान्नपञ्चाशच्च ॥ ३ ॥

यजमानाः कृ॒प्ता ए॒व सु॒वर्गं लो॒कं ग॒च्छन्ति । तस्मा॑दु॒भयोर्लो॒-
कयोः त्रि॒ंशद्रा॒त्रं कल्प॑ते स॒पन्नो भव॑तीति । त्रि॒ंशदे॒ता इत्यादि ।
गतम् । अति॒रात्रा॒भ्यां अ॒न्नाद्य॑स्य परिग्रहः ॥

इति सप्तमे चतुर्थे तृतीयोनुवाकः.

प्रजापतिस्सुवर्गं लोकमैतं देवा ये-
 नयेन छन्दसाऽनु प्रायुञ्जत तेन ना-
 मुवन्त एता द्वात्रिंशत् रात्रीरप-
 श्यन्द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगानुष्टुभः प्र-
 जापतिस्स्वेनैव छन्दसा प्रजापति-
 माप्त्वाऽभ्यारुह्य सुवर्गं लोकमायन्

¹प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । सुवर्गमिति सु-
 वः-गम् । लोकम् । ऐत् । तम् । देवाः । येनये-
 नेति येन-येन । छन्दसा । अनु।प्रेति । अयुञ्जत ।
 तेन । न । आप्मुवन् । ते । एताः । द्वात्रिंशत् ।
 रात्रीः । अपश्यन् । द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिंशत्-
 अक्षरा । अनुष्टुगित्यनु-स्तुक् । आनुष्टुभ इत्यानु-
 स्तुभः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । स्वेन । ए-
 व । छन्दसा । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । आ-
 प्त्वा । अभ्यारुह्येत्यभि-आरुह्य । सुवर्गमिति सु-

¹अथ द्वात्रिंशद्वात्रो विधीयते—प्रजापतिरित्यादि ॥ स्वर्गं गत-
 वन्तः प्रजापतिं नामुवन् । ते देवा येनयेन छन्दसा गायत्र्यादिना
 प्रजापतिमनुप्रायुञ्जत प्रयुज्यमानेन येन प्रजापतिमुपासीदन्
 तेन सर्वेणापि न प्रजापतिमामुवन् स्वर्गं च नागच्छन् । त

य एवं विद्वांसं एता आसते द्वा-
त्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुगा-
नुष्टुभः प्रजापतिस्त्वेनैव छन्दसा
प्रजापतिमाप्त्वा श्रियं गच्छन्ति ॥
१५ ॥ श्रीर् हि मनुष्यस्य सुवर्गो
लोको द्वात्रिंशदेता द्वात्रिंशदक्ष-

वः—गम् । लोकम् । आयन् । ये । एवम् । विद्वा-
सं । एताः । आसते । द्वात्रिंशत् । एताः ।
द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिंशत्—अक्षरा । अनुष्टु-
गित्यनु—स्तुक् । आनुष्टुभ इत्यानु—स्तुभः । प्र-
जापतिरिति प्रजा—पतिः । स्वेन । एव । छन्दसा ।
प्रजापतिमिति प्रजा—पतिम् । आप्त्वा । श्रियम् ।
गच्छन्ति ॥१५॥ श्रीः । हि । मनुष्यस्य । सुवर्ग
इति सुवः—गः । लोकः । द्वात्रिंशत् । एताः ।
द्वात्रिंशदक्षरेति द्वात्रिंशत्—अक्षरा । अनुष्टुगि-

एता इत्यादि । गतम् । आनुष्टुभः प्रजापतिरिति । सर्वविकल्पा-
त्मकत्वात् तस्य । अनुष्टुब्ध उत्सादिः । स्वेनैवेति । प्राजापत्येना-
भ्यारुह्य उपरि गत्वा । एता आसत इति । द्वात्रिंशतं रात्रीः ।
द्वात्रिंशदेता इत्यादि । गतम् । सर्वेऽपि यजमानाः वाचो वदितारो

राऽनुष्टुप्वागनुष्टुप्सर्वामेव वाचमा-
 शुवन्ति सर्वे वाचो वदितारो भवन्ति
 सर्वे हि श्रियं गच्छन्ति ज्योतिर्गौ-
 रायुरिति इयहा भवन्तीयं वाव ज्यो-
 तिरन्तरिक्षं गौरसावायुरिमानेव लो-
 कानभ्यारोहन्त्यभिपूर्वं इयहा भव-
 न्त्यभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमभ्यारो-

त्यनु-स्तुक् । वाक् । अनुष्टुपित्यनु-स्तुप् । स-
 र्वाम् । एव । वाचम् । आशुवन्ति । सर्वे । वाचः ।
 वदितारः । भवन्ति । सर्वे । हि । श्रियम् । गच्छं-
 न्ति । ज्योतिः । गौः । आयुः । इति । इयहा
 इति त्रि-अहाः । भवन्ति । इयम् । वाव । ज्यो-
 तिः । अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आयुः । इमान् ।
 एव । लोकान् । अभ्यारोहन्तीत्यभि-आरोहन्ति ।
 अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । इयहा इति त्रि-अहाः ।
 भवन्ति । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । एव । सुवर्ग-

वाग्मिनो भवन्ति । यस्मात्सर्वेऽपि श्रीमन्तो भवन्ति अनेन द्वा-
 त्रिंशद्वात्रेण ॥

^१ज्योतिरित्यादिना अहां कलप्तिं दर्शयति । ज्योतिरादय उक्ताः* ।

हन्ति बृहद्रथन्तराभ्यां यन्ति ॥१६॥
 इयं वाव रथन्तरमसौ बृहदाभ्या-
 मेव यन्त्यथो अनयोरेव प्रति ति-
 ष्टन्त्येते वै यज्ञस्याञ्जसाऽयनी सु-
 ती ताभ्यामेव सुवर्गं लोकं यन्ति

मिति सुवः—गम् । लोकम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि-
 आरोहन्ति । बृहद्रथन्तराभ्यामिति बृहत्—रथन्त-
 राभ्याम् । यन्ति ॥ १६ ॥ इयम् । वाव । रथन्तर-
 मिति रथं—तरम् । असौ । बृहत् । आभ्याम् । ए-
 व । यन्ति । अथो इति । अनयोः । एव । प्रती-
 ति । तिष्ठन्ति । एते इति । वै । यज्ञस्य । अञ्ज-
 साऽयनी इत्यञ्जसा—अयनी । सुती इति । ताभ्याम् ।
 एव । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्ति ।
 पराञ्चः । वै । एते । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लो-

ञ्ग्रहा इति । एतस्य प्रतीचश्चग्रहस्य त्रिरात्रयोश्च पृथग्वचनान्नव
 ञ्ग्रहा इति गम्यते । इयमित्यादि । व्याख्यातम्* ॥

*बृहद्रथन्तराभ्यामित्यादि ॥ गतम् ॥

*पराञ्च इत्यादि ॥ ऊर्ध्वानेव थे सर्वान् ञ्ग्रहानुपयन्ति ते परा-

पराञ्चो वा एते सुवर्गं लोकमभ्या-
रोहन्ति ये पराचस्यहानुपयन्ति प्र-
त्यङ्ग्रहो भवति प्रत्यवरूढ्या अथो
प्रतिष्ठित्या उभयोर्लोकयोर् ऋद्धो-
त्तिष्ठन्ति द्वात्रिंशद्वेतास्तासां या-

कम् । अभ्यारोहन्तीत्यभि-आरोहन्ति । ये । प-
राचः । स्यहानिति त्रि-अहान् । उपयन्तीत्युप-
यन्ति । प्रत्यङ् । स्यह इति त्रि-अहः । भवति ।
प्रत्यवरूढ्या इति प्रति-अवरूढ्यै । अथो इति । प्र-
तिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । उभयोः । लोकयोः ।
ऋद्धा । उदिति । तिष्ठन्ति । द्वात्रिंशत् । एताः ।
तासाम् । याः । त्रिंशत् । त्रिंशदक्षरेति त्रिं-
शत्-अक्षरा । विराडिति वि-राट् । अन्नम् । वि-

अ एव स्वर्गमभ्यारोहेषुः । तस्मादन्त्यः स्यहः प्रत्यङ् प्रत्या-
वृत्तो भवति । तत्प्रत्यवरूढ्यै प्रतिष्ठित्यै च भवति । उभयो-
रिति । नवामिरमुत्र एकेनात्र ऋद्धिं प्राप्य उत्तिष्ठन्ति यज्ञा-
दुच्छ्रिता भवन्ति ॥

द्वात्रिंशद्वेता इत्यादि ॥ द्वात्रिंशत्संख्यानां रात्रीणां मध्ये
त्रिंशतां विराडूपत्वाद्भावरोधः । अथेतरे द्वे अहोरात्ररूपे तस्मादस्य

त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराडन्नं वि-
राडिराजैवान्नाद्यमव रुन्धते ये द्वे
अहोरात्रे एव ते उभाभ्यां रूपा-
भ्यां सुवर्गं लोकं यन्त्यतिरात्राव-
भितो भवतः परिगृहीत्यै ॥ १७ ॥

राडिति वि-राट् । विराजेति वि-राजा । एव ।
अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । अवेति । रुन्धते । ये इति ।
द्वे इति । अहोरात्रे इत्यहः--रात्रे । एव । ते इति ।
उभाभ्याम् । रूपाभ्याम् । सुवर्गमिति सुवः-गम् ।
लोकम् । यन्ति । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । अ-
भितः । भवतः । परिगृहीत्या इति परि-गृही-
त्यै ॥ १७ ॥

गच्छन्ति यन्ति त्रिंशदक्षरा द्वाविंशतिश्च ॥४॥

द्वात्रिंशद्वात्रस्य स्वे रूपे विराट् अहोरात्रलक्षणं च । तेन अ-
होरात्राभ्यां स्वर्गं गच्छन्ति । अतिरात्रावभितो भवतः परिग्रहा-
य । कस्य ? विशेषावचनान् स्वर्गस्य । 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे
च' इति नपुंसकत्वम् ॥

इति सप्तमे चतुर्थे चतुर्थानुवाकः.

द्वे वाव देवसत्रे द्वादशाहश्चैव त्रय-
स्त्रिंशदहश्च य एवं विद्वांसस्त्रय-
स्त्रिंशदहमासंते साक्षादेव देवतां
अभ्यारोहन्ति यथा खलु वै श्रेया-
नभ्यारूढः कामयते तथा करोति

¹द्वे इति । वाव । देवसत्रे इति देव-सत्रे । द्वा-
दशाह इति द्वादश-अहः । च । एव । त्रयस्त्रिंश-
शदह इति त्रयस्त्रिंशत्-अहः । च । ये । ए-
वम् । विद्वांसः । त्रयस्त्रिंशदहमिति त्रयस्त्रिं-
शत्-अहम् । आसंते । साक्षादिति स-अक्षात् ।
एव । देवताः । अभ्यारोहन्तीत्यभि-आरोहन्ति ।
यथा । खलु । वै । श्रेयान् । अभ्यारूढ इत्यभि-

¹अथ त्रयस्त्रिंशद्वात्राः । तत्र प्रथमः प्रस्तूयते—द्वे वावित्यादि ॥
देवसत्रे देवानां प्रधानभूते अभिमते सत्रे अत एव देवप्राप्तौ
मुख्यसाधनभूते तस्मादेतेन त्रयस्त्रिंशदहनेन साक्षादव्यवधानेन देवता
अभ्यारोहन्ति सर्वपापनिवृत्तिहेतुत्वात् अस्य । 'गतिर्गतौ' इति
पूर्वस्य निघातः, समासश्च । तदेवाह—यथा खल्वित्यादि । यथा
लोके कश्चिच्छ्रेयान् पुरुषः अभ्यारूढः कामयते पुनरप्युच्छिन्नो
भवितुं कामयते तथा च करोति तदनु रूपं च यागादि कर्मा-
भते तथा कुर्वन्नसौ यद्यवविध्यति तन्निर्वहणाशक्तो यद्यवहीयते

यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
नावविध्यति सदृङ्च एवं विद्वांस-
स्त्रयस्त्रिंशद्दहमासते वि पाप्मना
भ्रातृव्येणावर्तन्तेऽहर्भाजो वा एता
देवा अग्र आऽहरन् ॥ १८ ॥ अह-

आरूढः । कामयते । तथा । करोति । यदि । अव-
विध्यतीत्यव-विध्यति । पापीयान् । भवति । य-
दि । न । अवविध्यतीत्यव-विध्यति । सदृङ्ङिति स-
दृङ् । ये । एवम् । विद्वांसः । त्रयस्त्रिंशद्दहमि-
तित्रयस्त्रिंशत्-अहम् । आसते । वीति । पा-
प्मना । भ्रातृव्येण । एति । वर्तन्ते । ^२अहर्भाज इ-
त्यहः-भाजः । वै । एताः । देवाः । अग्रै । एति ।
अहरन् ॥ १८ ॥ अहः । एकः । अभजत । अहः ।

पापीयान् पापतरो भवति श्रेयानेव स्यात् । अथ यदि कश्चिन्नाव-
विध्यति सदृङ् समानरूप एव स्यात् नोत्कर्षलाभः, प्रमादसम्भा-
वनया निर्दोषत्वनिश्चयाभावात् । त्रयस्त्रिंशद्दहस्तु तमपि दोषं निव-
र्तयतीति भ्रातृव्यभूतेन सर्वेण पाप्मना व्यावर्तन्ते व्यावृत्तिं गच्छ-
न्ति । तस्मादनेन साक्षाद्देवता अभ्यारोहत्येवेति स्तुत्यां विधीयते ॥

^२अहर्भाज इत्यादि ॥ एकमहरेको भजते इतरमितर इत्येकैक-
महर्भजमाना देवा एताः त्रयस्त्रिंशतं रात्रीराहरन् । अहरेको

रेकोऽभजताहरेकस्ताभिर्वै प्रवाहुंगा-
 ध्रुवन् य एवं विद्वांस्त्रयस्त्रिंश-
 दहमासंते सर्वे एव प्रवाहुगध्रुवन्ति
 सर्वे ग्रामणीयं प्राप्नुवन्ति पञ्चाहा
 भवन्ति पञ्च वा ऋतवस्संवत्सर
 ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रति तिष्ठन्त्यधो

एकः । ताभिः । वै । ते । प्रवाहुगिति प्र-वाहुक् ।
 आर्ध्रुवन् । ये । एवम् । विद्वांसः । त्रयस्त्रिंश-
 दहमिति त्रयस्त्रिंशत्-अहम् । आसंते । सर्वे ।
 एव । प्रवाहुगिति प्र-वाहुक् । ऋध्रुवन्ति । सर्वे ।
 ग्रामणीयमिति ग्राम-नीयम् । प्रेति । आप्नुवन्ति ।
^३पञ्चाहा इति पञ्च-अहाः । भवन्ति । पञ्च । वै ।
 ऋतवः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । ऋतुषु । एव ।
 संवत्सर इति सं-वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।

भजताहरेकः इति वीप्सा विस्पष्टं दर्शयति । अथ ताभिस्ते
 प्रवाहुक्समं आर्ध्रुवन् सर्वे । य एवमित्यादि । गतम् । ग्रामणीयं सद्भा-
 तस्य नेतृत्वम् । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । यस्येति लोपाभावश्चा-
 न्दसः । डित्त्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

^३पञ्चाहा इत्यादि ॥ अहां प्रदर्शनम् । पञ्चाह उक्तः । आभि-
 प्लाविका ज्योतिरादयः अन्त्येन विधिना गृह्यन्ते । सामर्थ्यात्

पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमे-
 वाव रुन्धते त्रीण्याश्विनानि भव-
 न्ति त्रयं इमे लोका एषु ॥ १९ ॥
 एव लोकेषु प्रति तिष्ठन्त्यथो त्री-
 णि वै यज्ञस्येन्द्रियाणि तान्येवाव
 रुन्धते विश्वजिद्धवत्यन्नाद्यस्यावरु-

अथो इति । पञ्चाक्षरेति पञ्च-अक्षरा । पङ्क्तिः ।
 पाङ्क्तः । यज्ञः । यज्ञम् । एव । अवेति । रुन्धते ।
 त्रीणि । आश्विनानि । भवन्ति । त्रयः । इमे ।
 लोकाः । एषु ॥ १९ ॥ एव । लोकेषु । प्रतीति ।
 तिष्ठन्ति । अथो इति । त्रीणि । वै । यज्ञस्य ।
 इन्द्रियाणि । तानि । एव । अवेति । रुन्धते ।
 विश्वजिदिति विश्व-जित् । भवति । अन्नाद्यस्ये-

चत्वारः पञ्चाहा भवन्ति, तथाऽभिमतसञ्ज्ञापूर्णात् । पञ्च वा
 ऋतव इत्यादि । व्याख्यातम्* ॥

*त्रीण्याश्विनानीत्यादि ॥ आश्विनेन शस्त्रेण लक्षितानि त्रीण्य-
 हानि अतिरात्राख्यानि । आद्यं मध्यममन्त्यं च । तैः त्रिषु
 लोकेषु प्रतिष्ठिता भवन्ति त्रित्वान्वयात् । अथो अपि च य-
 ज्ञस्येन्द्रियाणि त्रीणि ऋगादीनि गायत्रादीनि वा सवनानि ता-

द्वयै सर्वपृष्ठो भवति सर्वस्याभि-
जित्यै वाग्वै द्वादशाहो यत्पुरस्ता-
द्द्वादशाहमुपेयुरनाप्तां वाचमुपेयुरुप-
दासुकैषां वाखस्यादुपरिष्ठाद्द्वादशाह-

त्यन्न-अद्यस्य । अव-रुद्ध्या इत्यव-रुद्धयै । सर्वपृष्ठ
इति सर्व-पृष्ठः । भवति । सर्वस्य । अभिजि-
त्या इत्यभि-जित्यै । ^५वाक् । वै । द्वादशाह इति
द्वादश-अहः । यत् । पुरस्तात् । द्वादशाहमिति
द्वादश-अहम् । उपेयुरित्युप-इयुः । अनाप्तम् ।
वाचम् । उपेति । इयुः । उपदासुकैत्युप-दासुका ।
एषाम् । वाक् । स्यात् । उपरिष्ठात् । द्वादशाह-

न्यवरुन्धते । विश्वजित् मध्यममहः सर्वपृष्ठश्च भवति । तत्र
विश्वजिद्धर्मतया अन्नाद्यावरोधः । सर्वपृष्ठत्वगुणेन सर्वस्य जयः ।
ततश्च त्रिषु पञ्चाहेषु व्यतीतेषु विश्वजित् अतिरात्रः तत एकाहः*
पञ्चाह इति (आद्यन्तातिरात्रौ) इत्थं त्रयोविंशतिरहानि भवन्ति ॥

^५अथ द्वादशाहः परिशिष्यते, विधातुमाह—वाग्वा इत्यादि ॥
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । विश्वजितोतिरात्रात् पुरस्ताद्यादि द्वादशाहमुपेयुः
अनाप्तां अपर्याप्तां मन्त्रैः क्षीणां उपेयुः । ततश्चोपदासुका उप-
क्षयशीला यजमानानां वाक् स्यात् । छान्दस उक्त्वात् । तस्मादुप-

मुपं यन्त्याप्तामेव वाचमुपं यन्ति
 तस्मादुपरिष्ठाद्वाचा वदामोऽवान्तरम्
 ॥ २० ॥ वै दशरात्रेण प्रजापतिः
 प्रजा असृजत् यद्दशरात्रो भवति
 प्रजा एव तद्यजमानास्सृजन्त ए-

मिति द्वादश—अहम् । उपेति । यन्ति । आप्ताम् ।
 एव । वाचम् । उपेति । यन्ति । तस्मात् । उप-
 रिष्ठात् । वाचा । वदामः । ^६अवान्तरमित्येव—अ-
 न्तरम् ॥ २० ॥ वै । दशरात्रेणेति दश—रात्रेण ।
 प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा इति प्र—जाः ।
 असृजत् । यत् । दशरात्र इति दश—रात्रः । भ-
 वति । प्रजा इति प्र—जाः । एव । तत् । यजमा-
 नाः । सृजन्ते । एताम् । ह । वै । उदङ्कः । शौ-

रिष्ठादेव द्वादशाहमुपयन्ति । आप्तामेव वाचमुपयन्ति । तस्मात्
 उपरिष्ठात् ऊर्ध्वं नाभेर्वर्तमानतया उच्छ्रिततया सर्वेऽपि वयं वदामः ॥

^६इदानीं द्वादशाहीयं दशरात्रमुपादित्समानः स्तौति—अवान्त-
 रमित्यादि ॥ द्वादशाहावयवभूतेन दशरात्रेणेत्यर्थः । पुनरपि
 स्तौति—एतामित्यादि । शुल्बस्य उदङ्को नाम पुत्र एतामेव दश-
 रात्रात्मिकां सत्रस्य द्वादशाहस्य ऋद्धिं सत्रफलस्य वाचस्समृद्धिं
 समृद्धिहेतुमुवाच । यद्वा—सत्रस्य त्रयस्त्रिंशद्वात्रस्य ऋद्धिं फल-

तां ह वा उदङ्कशौल्वायनस्सत्र-
स्यर्धिमुवाच यद्दशरात्रो यद्दशरात्रो
भवति सत्रस्यर्ध्या अथो यदेव पू-
र्वेष्वहस्सु विलोम क्रियते तस्यैवै-
षा शान्तिर्द्विनीका वा एता रात्रयो
यजमाना विश्वजिथसहातिरात्रेण

ल्वायनः । सत्रस्य । ऋद्धिम् । उवाच । यत् ।
दशरात्र इति दश-रात्रः । यत् । दशरात्र
इति दश-रात्रः । भवति । सत्रस्य । ऋ-द्ध्यै ।
अथो इति । यत् । एव । पूर्वेषु । अहस्स्वि-
त्यहः-सु । विलोमेति वि-लोम । क्रियते । त-
स्य । एव । एषा । शान्तिः । द्विनीका इति द्वि-
अनीकाः । वै । एताः । रात्रयः । यजमानाः ।
विश्वजिदिति विश्व-जित् । सह । अतिरात्रेणेत्य-

समृद्धिहेतुं एतदशरात्रमुवाच । तस्माद्दशरात्रः सत्रस्य ऋद्ध्यै
भवति । अथो अपि च यत्पूर्वेष्वहस्सु प्रमादाद्विलोम विगुणं क्रि-
यते तस्य शान्तिरेषैवेति वेदितव्यम् ॥

द्विनीका इत्यादि ॥ द्विनीकाः द्विव्यूहाः । निरुद्धादि-
त्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तत्रातिरात्रादिषोडशक आद्यो व्यूहः ।

पूर्वाषोडश सहातिरात्रेणोत्तराषो-
डश य एवं विद्वांसस्त्रयस्त्रि-
शदहमासत् एषां द्व्यनीका प्रजा
जायतेऽतिरात्रावभितो भवतः परि-
गृहीत्यै ॥ २१ ॥

ति-रात्रेण । पूर्वाः । षोडश । सह । अतिरात्रेणे-
त्यति-रात्रेण । उत्तरा इत्युत्-तराः । षोडश । ये।
एवम् । विद्वांसः । त्रयस्त्रि-शदहमिति त्रयस्त्रि-
शत्-अहम् । आसते । एति । एषाम् । द्व्यनी-
केति द्वि-अनीका । प्रजेति प्र-जा । जायते । अ-
तिरात्रावित्यति-रात्रौ । अभितः । भवतः । परिगृही-
त्या इति परि-गृहीत्यै ॥ २१ ॥

अहरन्नेष्ववान्तरं षोडश सह सप्तदश च ॥५॥

अतिरात्रान्त अन्यो व्यूहः । तयोरन्तर्विश्वजिदतिरात्रः यजमा-
नात्मा । तदिदमाह—यजमाना विश्वजिदित्यादि । द्व्यनीका स्त्री-
पुंसात्मकव्यूहद्वयवती प्रजा आजायते सर्वतो जायते । अभितोऽ-
तिरात्रौ सामर्थ्यात् उक्तानां फलानां परिग्रहाय भवतः ॥

इति सप्तमे चतुर्थे पञ्चमोनुवाकः.

आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लो-
कभियामेति ते सुवर्गं लोकं न प्रा-
जानन्न सुवर्गं लोकमायन्त एतꣳ
षड्द्विꣳशद्रात्रमपश्यन्तमाऽहरन्तेना-
यजन्त ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्रा-
जानन्त्सुवर्गं लोकमायन् य एवं
विद्वाꣳ संषड्द्विꣳशद्रात्रमासते सुव-
र्गमेव लोकं प्र जानन्ति सुवर्गं लोकं

'आदित्याः । अकामयन्त । सुवर्गमिति सुवः—
गम् । लोकम् । इयाम् । इति । ते । सुवर्गमिति सु-
वः—गम् । लोकम् । न । प्रेति । अजानन् । न ।
सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । आयन् । ते ।
एतम् । षड्द्विꣳशद्रात्रमिति षड्द्विꣳशत्—रात्रम् ।
अपश्यन् । तम् । एति । अहरन् । तेन ।
अयजन्त । ततः । वै । ते । सुवर्गमिति सुवः—
गम् । लोकम् । प्रेति । अजानन् । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । लोकम् । आयन् । ये । एवम् । वि-
द्वाꣳसः । षड्द्विꣳशद्रात्रमिति षड्द्विꣳशत्—रात्रम् ।

¹अथ षड्विंशद्रात्रो विधीयते—आदित्या इत्यादि ॥ गतम् ।

यन्ति ज्योतिरतिरात्रः ॥ २२ ॥ भवति ज्योतिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै षडहा भवन्ति षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव प्रति तिष्ठन्ति चत्वारो भवन्ति चतस्रो दि-

आसते । सुवर्गमिति सुवः—गम् । एव । लोकम् । प्रति । जानन्ति । सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्ति । ज्योतिः । अतिरात्र इत्यति—रात्रः ॥ २२ ॥ भवति । ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । दधते । सुवर्गस्येति सुवः—गस्य । लोकस्य । अनुख्यात्या इत्यनु—ख्यात्यै । षडहा इति षट्—अहाः । भवन्ति । षट् । वै । ऋतवं । ऋतुषु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । चत्वारः । भवन्ति । चतस्रः । दिशः । दिक्षु । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।

ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् न चागच्छन् । ज्योतिरित्यादि । व्याख्यातम्* ॥

*षडहा इति ॥ अभिह्वः । ते चोक्ताः । चत्वार इति । तेनातिरात्रेण सह पञ्चविंशतिः ॥

शो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठन्त्यसत्त्वं वा
 एतद्यदच्छन्दोमं यच्छन्दोमा भवन्ति
 तेन सत्त्वं देवता एव पृष्ठैरव रुन्धते
 पशूच्छन्दोमैरोजो वै वीर्यं पृष्ठानि
 पशवश्छन्दोमा ओजस्येव ॥ २३ ॥
 वीर्यं पशुषु प्रति तिष्ठन्ति षड्विंश-
 शद्रात्रो भवति षड्विंशदक्षरा बृह-

^३असत्त्वम् । वै । एतत् । यत् । अच्छन्दोममित्यच्छन्दः-
 मम् । यत् । छन्दोमा इति छन्दः-माः । भवन्ति ।
 तेन । सत्त्वम् । देवताः । एव । पृष्ठैः । अवेति ।
 रुन्धते । पशून् । छन्दोमैरिति छन्दः-मैः । ओ-
 जः । वै । वीर्यम् । पृष्ठानि । पशवः । छन्दोमा
 इति छन्दः-माः । ओजसि । एव ॥ २३ ॥ वी-
 र्यं । पशुषु । प्रतीति । तिष्ठन्ति । ^४षड्विंशद्रात्र
 इति षड्विंशत्-रात्रः । भवति । षड्विंशदक्षरेति

^३असत्त्वं वा इत्यादि ॥ द्वादशाहीयस्य दशरात्रस्य विधिर्गतः*॥

^४षड्विंशद्रात्र इति ॥ वक्ष्यमाणेन अतिरात्रेण सह । बार्हताः
 पशव इति तस्याः पशुसिद्धिहेतुत्वात् । तेन च षड्विंशत्सङ्ख्यानव-

ती वार्हताः पशवो बृहत्यैव पशू-
 नवं रुन्धते बृहती छन्दसां स्वा-
 राज्यमाश्रुताश्रुवते स्वाराज्यं य ए-
 वं विद्वांसं षड्त्रिंशद्वात्रमासंते सु-
 वर्गमेव लोकं यन्त्यतिरात्रावभितो
 भवतस्सुवर्गस्य लोकस्य परिगृही-
 त्यै ॥ २४ ॥

षड्त्रिंशत्-अक्षरा । बृहती । वार्हताः । पशवः ।
 बृहत्या । एव । पशून् । अवेति । रुन्धते । बृहती ।
 छन्दसाम् । स्वाराज्यमिति स्व-राज्यम् । आश्रु-
 त । अश्रुवते । स्वाराज्यमिति स्व-राज्यम् । ये ।
 एवम् । विद्वांसः । षड्त्रिंशद्वात्रमिति षड्त्रिंश-
 त्-रात्रम् । आसंते । सुवर्गमिति सुवः-गम् । ए-
 व । लोकम् । यन्ति । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ ।
 अभितः । भवतः । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लो-

येन वार्हतान् पशून् अवरुन्धते । बृहतीशब्द उत्सादिरित्युक्तम् ।
 बृहती छन्दसामित्यादि । यस्माद्बृहती छन्दसां स्वाराज्यमाश्रुत आधि-
 पत्यं प्राप्तवती तस्मादेवं विद्वांसो यजमाना राज्यमश्रुवते स्वर्गं
 च गच्छन्ति । अतिरात्रौ चाभितो भवतः स्वर्गस्यैव परिग्रहाय ।

वसिष्ठो हतपुत्रोकामयत विन्देयं
प्रजामभि सौदासान्भवेयमिति स
एतमेकस्मान्नपञ्चाशमपश्यत्तमाऽह-
रत्तेनायजत् ततो वै सोविन्दत प्र-

कस्य । परिगृहीत्या इति परि-गृहीत्यै ॥ २४ ॥

अतिरात्र ओजस्येव षड्विंशच्च ॥ ६ ॥

वसिष्ठः । हतपुत्र इति हत-पुत्रः । अकाम-
यत् । विन्देयं । प्रजामिति प्र-जाम् । अभीति ।
सौदासान् । भवेयम् । इति । सः । एतम् । एक-
स्मान्नपञ्चाशमित्येकस्मात्-नपञ्चाशम् । अपश्यत् ।
तम् । एति । अहरत् । तेन । अयजत् । ततः ।

समानवाक्ये पदात्परत्वाभावात्तिङ्करत्वाद्वा अश्रुवत् इति न निहन्यते ।

स्वाराज्यं स्वराद्बुद्धात् 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इतिप्यङ् ॥

इति सप्तमे चतुर्थे षष्ठोऽनुवाकः.

¹अथैकस्मान्नपञ्चाशद्वात्राः । तत्रायं प्रथमो विधीयते—वसिष्ठ
इत्यादि ॥ वसिष्ठः सौदासैः हतपुत्रोकामयत् प्रजां विन्देयं लि-
प्तीय सौदासांश्चाभिभवेयमिति । सुदासस्यापत्यानि सौदासाः, ऋ-
प्यण् । एकस्मान्नपञ्चाशमिति । एकेन उनेन पञ्चाशन्न भवतीति
एकान्नपञ्चाशत् । 'एकादिश्चैकस्य चाद्बुक्' इति नञः प्रकृत्या

जामभि सौदासानभवद्य एवं वि-
 द्वांसं एकस्मान्नपञ्चाशमासते वि-
 न्दन्ते प्रजामभि भ्रातृव्यान्भवन्ति
 त्रयस्त्रिवृतोग्निष्टोमा भवन्ति वज्र-
 स्यैव मुखं सः श्यन्ति दश पञ्च-

वै । सः । अविन्दत । प्रजामिति प्र-जाम् । अ-
 भीति । सौदासान् । अभवत् । ये । एवम् । वि-
 द्वांसः । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येकस्मात्-नपञ्चा-
 शम् । आसते । विन्दन्ते । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 अभीति । भ्रातृव्यान् । भवन्ति । त्रयः । त्रिवृत
 इति त्रि-वृतः । अग्निष्टोमा इत्यग्नि-स्तोमाः ।
 भवन्ति । वज्रस्य । एव । मुखम् । समिति । श्य-

भावः, आहुगागमश्च । (सकारमकारावुपजातौ) । अलुग्वा पञ्चम्याः
 छान्दसः । 'तस्य पूरणे डट्' इति डट् । अवयवधर्मेण समु-
 दायो व्यपदिश्यते । परिमाणे वा छान्दसो डः । य एवं विद्वांस
 इत्यादि । गतम् ॥

^२त्रयस्त्रिवृत इति ॥ त्रिवृत स्तोमकास्त्रयोग्निष्टोमा भवन्ति त्रि-
 वृतो वज्रत्वात् तत्र मुखं श्यन्ति तीक्ष्णीकुर्वन्ति पौनःपुन्येन ।
 यद्वा—भ्रातृव्याभिभवहेतुतया वज्रस्थानीयस्यास्य सत्रस्य मुखं
 त्रिभिस्त्रिवृद्भिः तीक्ष्णीकुर्वन्तीति । दशेति । पञ्चदशस्तोमकानि दशा-

दशा भवन्ति पञ्चदशो वज्रः ॥२५॥
 वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्र हरन्ति
 षोडशिमदशममहर्भवति वज्र एव
 वीर्यं दधति द्वादश सप्तदशा भव-
 न्त्यन्नाद्यस्यावरुद्ध्या अथो प्रैव तै-

न्ति । दशं । पञ्चदशा इति पञ्च-दशाः । भवन्ति ।
 पञ्चदश इति पञ्च-दशः । वज्रः ॥ २५ ॥ वज्रम् ।
 एव । भ्रातृव्येभ्यः । प्रैति । हरन्ति । ^३षोडशिम-
 दिति षोडशि-मत् । दशमम् । अहः । भवति ।
 वज्रे । एव । वीर्यम् । दधति । द्वादश । सप्तदशा
 इति सप्त-दशाः । भवन्ति । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अ-
 द्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । अथो इति । प्रै-

हानि भवन्ति अग्निष्टोमा इत्यधिकृत्य पञ्चदश उक्थ्या इत्या-
 चार्यः । पञ्चदश इत्यादि । वीर्यवत्त्वेन वज्रवज्रातृव्याभिभवहेतुत्वात् ॥

^३षोडशिमदिति ॥ एषां दशममहर्षोडशिमद्ववति, षोडशधर्मवत् ।
 वज्रो वीर्यं ससामर्थ्यं दधति जनयति । द्वादशेति । सप्तदशस्तोम-
 कानि द्वादशाहानि भवन्ति । अन्नाद्यस्येति । सप्तदशस्यान्नाद्यहेतु-
 चात् । अथो अपि च तैस्सप्तदशैः प्रजायन्ते च प्रजासाधनत्वात्
 सप्तदशस्य ॥

जायन्ते पृष्ठ्यषडहो भवति षड्वा
 ऋतवृषदृष्टानि पृष्ठैरेवर्तनन्वारोह-
 न्त्युतुभिरसंवत्सरं ते संवत्सर एव
 प्रति तिष्ठन्ति द्वादशैकविंशा भव-
 न्ति प्रतिष्ठित्या अथो रुचमेवात्मन्
 ॥ २६ ॥ दधते बहवृषोडशिनो भ-

ति । एव । तैः । जायन्ते । पृष्ठ्यः । षडह इति
 षट्—अहः । भवति । षट् । वै । ऋतवः । षट् ।
 पृष्ठानि । पृष्ठैः । एव । ऋतून् । अन्वारोहन्ती-
 त्यनु—आरोहन्ति । ऋतुभिरित्युतु—भिः । संवत्स-
 रमिति सं—वत्सरम् । ते । संवत्सर इति सं—वत्स-
 रे । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । द्वादश । एकविं-
 शा इत्येक—विंशाः । भवन्ति । प्रतिष्ठित्या इति
 प्रति—स्थित्यै । अथो इति । रुचम् । एव । आ-

पृष्ठ्य इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* । द्वादशेति । एकविंशस्तोम-
 कानि द्वादशाहानि भवन्तीति । प्रतिष्ठित्या इत्यादि । एकविंशस्य
 प्रतिष्ठित्येतुत्वमुक्तम् । अथो अपि च रुचं दीप्ति आत्मन्येव दधते ।
 रुचा एकविंश इत्यादि । तत्साधनत्वात्तस्य ॥

वन्ति विजित्यै षडाश्विनानि भव-
न्ति षड्वा ऋतवं ऋतुष्वेव प्रति ति-
ष्ठन्त्युनातिरिक्ता वा एता रात्रय ऊ-
नास्तद्यदेकस्यै न पञ्चाशदतिरिक्ता-
स्तद्यद्भूर्यसीरष्टाचत्वारिंशत् शत ऊना-

त्मन् ॥ २६ ॥ दधते । ^५बहवः । षोडशिनः । भ-
वन्ति । विजित्या इति वि-जित्यै । षट् । आश्वि-
नानि । भवन्ति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुषु ।
एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति । ^६ऊनातिरिक्ता इत्यून-
अतिरिक्ताः । वै । एताः । रात्रयः । ऊनाः । तत् ।
यत् । एकस्यै । न । पञ्चाशत् । अतिरिक्ता इत्य-
ति-रिक्ताः । तत् । यत् । भूर्यसीः । अष्टाचत्वा-

^५बहव इति ॥ अनन्तरोक्तेष्वेकविंशेषु अनन्तरं वक्ष्यमाणेषु वा
बहवषोडशिनो भवन्ति विजयाय । षडाश्विनानीति । अतिरात्रा
अन्ते पञ्च आदावेकइत्याचार्य आह प्रथमं.....पञ्च [प्रथमः
पञ्चमः] षोडश एकान्नत्रिंशत्, षट्त्रिंशत्, एकान्न पञ्चाशच्च षड-
तिरात्राः । षड्वा इत्यादि । गतम् ॥

^६ऊनातिरिक्ता वा इत्यादि ॥ एता एकान्नपञ्चाशद्रात्रयः ऊना-
श्चातिरिक्ताश्च । कथमूनत्वं कथमतिरिक्तत्वमित्याह—ऊनास्तदि-
त्यादि । यत् यरमादेताः रात्रयः एकस्यै एकया । व्यत्ययेन

ञ्च खलु वा अतिरिक्ताञ्च प्रजापतिः
प्राजायत ये प्रजाकामाः पशुकामा-

रिंशत् इत्यष्टा-चत्वारिंशत्ः । ऊनात् । च ।
खलु । वै । अतिरिक्तादित्यति-रिक्तात् । च । प्र-
जापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रेति । अजायत । ये ।
प्रजाकामा इति प्रजा-कामाः । पशुकामा इति
पशु-कामाः । स्युः । ते । एताः । आसीरन् ।

तृतीयार्थे चतुर्थी । न पञ्चाशत् पञ्चाशन्न भवति पञ्चाशत्संख्यां
न लभन्ते । तस्माद्दूनाः । यस्माच्च अष्टाचत्वारिंशतो भूयसीः
भूयस्यः अष्टाचत्वारिंशत्संख्यामतीत्य वर्तन्ते तस्मादतिरिक्ताः । अ-
ष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च सर्वे
धिराद्दशाक्षराः पञ्च विराजः पञ्चाशद्विराट् चान्नं तच्च सर्वाः प्रजाः ।
किं च ऊनाञ्चातिरिक्ताञ्च कारणवस्तुनः प्रजापतिः प्राजायत प्र-
जाः प्राजनयत् सर्वाः, तद्धि औपाधिकेन रूपेण ऊनं पारमार्थिकेन च
अतिरिक्तं सर्वातिशायीति । एवमपि प्रजाकारणेन संख्याद्वयेन
ऊनातिरिक्तस्वरूपतापदेन उपजायमाना एकान्नपञ्चाशत्संख्या ऊ-
नातिरिक्तस्वभावशालि परकारणवस्तु*सदृशीभवतीति । एता
एकान्नपञ्चाशतं रात्रीरासित्वा प्रजया पशुभिश्च प्रजायन्ते यज्ञ-
मानाः कारणगतस्योनातिरिक्तस्याभावात् पञ्चाशदष्टाचत्वारिंश-
त्संख्ययोः अकारणत्वमेवेति भावः । अष्टौ चत्वारिंशच्च अष्टा-

स्युस्त एता आसीरन्प्रैव जायन्ते
 प्रजयां पशुभिर्वैराजो वा एष य-
 ज्ञो यदेकस्मान्नपञ्चाशो य एवं वि-
 द्वांस एकस्मान्नपञ्चाशमासते वि-
 राजमेव गच्छन्त्यन्नादा भवन्त्यति-
 रात्रावभितो भवतोन्नाद्यस्य परिगृ-
 हीत्यै ॥ २७ ॥

प्रेति । एव । जायन्ते । प्रजयेति प्र-जयां । पशु-
 भिरिति पशु-भिः । वैराजः । वै । एषः । यज्ञः ।
 यत् । एकस्मान्नपञ्चाश इत्येकस्मात्-नपञ्चाशः ।
 ये । एवम् । विद्वांसः । एकस्मान्नपञ्चाशमित्येक-
 स्मात्-नपञ्चाशम् । आसते । विराजमिति वि-
 राजम् । एव । गच्छन्ति । अन्नादा इत्यन्न-अदाः ।
 भवन्ति । अतिरात्रावित्यति-रात्रौ । अभितः ।

चत्वारिंशत् । ' अष्टनस्तद्ध्यायाम् ' इत्यात्वम्, ' सद्ध्या ' इति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

किञ्चेत्याह—वैराज इत्यादि ॥ इदानीं सप्तमस्य प्रजाकारः
 णस्य अन्नस्य साधनभावेन ताद्रूप्यमुपचर्य स्तुतिः क्रियते विरा-
 डेव वैराजः । स्वार्थिकोऽण् । यद्वा—विराजस्साधनभावेन संबन्धी
 वैराजः । विराजमिति । प्रभूतमन्नं प्राप्नुवन्ति । अन्नादाश्च

संवत्सराय दीक्षिष्यमाणा एकाष्ट-
कायां दीक्षेरन्नेषा वै संवत्सरस्य प-

भवतः । अन्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । परिगृहीत्या
इति परि-गृहीत्यै ॥ २७ ॥

वज्रं आत्मन्प्रजया द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

¹संवत्सरायेति सं-वत्सराय । दीक्षिष्यमाणाः ।
एकाष्टकायामित्येक-अष्टकायाम् । दीक्षेरन् । एषा ।
वै । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । पत्नी । यत् ।

भवन्तीति । अतिरात्राविति उक्तयोरेवानुवादः अन्नाद्यपरिग्रहा-
भिधानार्थः ॥

इति सप्तमे चतुर्थे सप्तमोनुवाकः ॥

¹इत उत्तरं गवामयनम्—‘गावो वा एतत्सत्रमासत’ *इत्यादि च
वक्ष्यति । तत्र दीक्षारम्भकालं विदधाति—संवत्सरायेत्यादि ॥ सं-
वत्सरकालसाध्यं गवामयनं संवत्सरशब्देनोच्यते । प्रकृतिश्चैयं सां-
वत्सरिकाणां आदित्यानामयनादीनां संवत्सरार्थं दीक्षिष्यमाणा दी-
क्षितुकामा एकाष्टकायां दीक्षेरन् । माघकृष्णाष्टमी एकाष्टका ।
यदाहुः—‘था माघ्याः पौर्णमास्या उपरिष्टाद्द्व्यष्टका तस्यामष्टमी
ज्येष्ठया संपद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते’ इति । एकाष्टका प्रधा-
नाष्टका । ‘पूर्वकालैक’ इति समासः । ‘अष्टका पितृद्वैत्ये’
इतीत्वाभावः । तत्कालसाध्यं च कर्म दर्शादिवदुपचारेणोच्यते ।
तत्र कालवृत्तेः कर्मण्युपचारः, अत्र तु कर्मवृत्तेरुपचार इति ।

त्नी यदेकाष्टकैतस्यां वा एष एताः
रात्रिं वसति साक्षादेव संवत्सरमा-
रभ्य दीक्षन्त आर्तं वा एते संव-

एकाष्टकेत्येक-अष्टका । एतस्याम् । वै । एषः ।
एताम् । रात्रिम् । वसति । साक्षादिति स-अक्षात् ।
एव । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आरभ्येत्या-
रभ्यं । दीक्षन्ते । ^२आर्तम् । वै । एते । संवत्सर-
स्येति सं-वत्सरस्य । अभीति । दीक्षन्ते । ये ।

एषा वा इति । एषा एकाष्टका कर्मात्मिकेति संवत्सरस्य कर्मा-
त्मनः पत्नी पत्नीस्थानीया संवत्सरभाविनां कर्मणां पालयित्री एषे-
त्युक्तम् । केत्याह—यदेकाष्टकेति । कः पुनरस्या विशेष इत्या-
ह—एतस्यामित्यादि । एतस्यामेकाष्टकायां कर्मात्मिकायां एष
संवत्सरो वसति एतां रात्रिं कालात्मिकामेकाष्टकाम् । ‘अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया’ । एतस्यां रात्रावित्यर्थः । तस्मात् साक्षात्
समस्तमेव संवत्सरमारभ्य परिगृह्य दीक्षन्ते ॥

^२एतद्दूषयति—आर्तं वा इत्यादि ॥ संवत्सरसंवद्धं यदिदं आ-
र्तियुक्तं स्थानं तदभिलक्ष्य दीक्षन्ते एते । ‘अभिरभागे’ इति
लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । कस्मादित्याह—यस्मादेकाष्ट-
कायां दीक्षन्त इति । हेतुगर्भमिदम् । तदपि कुत इत्याह—
अन्तनामानाविति । ऋत्ववयवे मासे ऋतुशब्दः, यथा ‘मधुश्च
माधवश्च वासन्तिकावृतू’* इति । एतौ हि तैषमावौ मासौ संवत्स-

थ्स्रस्याभि दीक्षन्ते य एकाष्टका-
यां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत् भवतो
व्यस्तं वा एते संवत्स्रस्याभि दी-

एकाष्टकायामित्येक—अष्टकायाम् । दीक्षन्ते । अ-
न्तनामानावित्यन्त—नामानौ । ऋत् इति । भवतः ।
व्यस्तमिति वि—अस्तम् । वै । एते । संवत्स्रस्ये-
ति सं—वत्स्रस्य । अभीति । दीक्षन्ते । ये । एका-
ष्टकायामित्येक—अष्टकायाम् । दीक्षन्ते । अन्तना-

रस्यान्तनामानौ अन्तिमाख्यौ यत्र सर्वेऽपि स्थावरजङ्गमाः शीतेन
पीड्यन्ते । तस्माद्देतावार्तिस्थानमिति । अन्य आहुः—अन्तो वि-
नाशः तत्कारिणावेतौ मासौ हिमेन प्रजानामिति । नैरुक्ता
आहुः—अन्तशब्देन प्राणा उच्यन्ते 'यदेदन्ता अददं हन्त पूर्वे '*
इति । अननदन्ताः प्राणिनः । औणादिकस्तः । तेषां नाम-
यितारौ नाशयितारौ शीतपीडयेति अन्तनामानाविति । 'नामन्'
इति निहन्यते । अनयोः पक्षयोः दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । एवं
प्राणिस्वभावाद्यजमाना अपि पीड्येरन्निति ॥

"अथ दोषान्तरमप्याह—व्यस्तमित्यादि ॥ व्यस्तं विक्षिप्तं प्र-
देशमभि एते दीक्षन्ते । कस्मादित्याह—यस्मादेकाष्टकायां दी-
क्षन्ते इति हेतुत्वेन योज्यम् । तदपि कुत इत्याह—अन्तना-
मानाविति । अन्तावेतौ संवत्स्रस्य मासौ तत्र दीक्षन्ते । स
च संवत्स्रसमाप्तः संवत्सरान्ते यज्ञ इति विक्षिप्तमेतत् भवति

क्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्त-
नामानावतू भवतः फल्गुनीपूर्ण-
मासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत् ॥२८॥
संवत्सरस्य यत्फल्गुनीपूर्णमासो मु-
खत एव संवत्सरमारभ्यं दीक्षन्ते
तस्यैकैव निर्या यत्सामेध्ये विष-

मानावित्यन्त-नामानौ । ऋतू इति । भवतः ।
४ फल्गुनीपूर्णमास इति फल्गुनी-पूर्णमासे । दीक्षे-
रन् । मुखम् । वै । एतत् ॥ २८ ॥ संवत्सरस्येति
सं-वत्सरस्यं । यत् । फल्गुनीपूर्णमास इति फ-
ल्गुनी-पूर्णमासः । मुखतः । एव । संवत्सरमिति
सं-वत्सरम् । आरभ्येत्या-रभ्यं । दीक्षन्ते ।

संवत्सराख्यं कर्म, संवत्सरस्य विक्षिप्तत्वात् । व्यस्तमिति । ग-
तिस्वरे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः' इति धात्वकारस्व-
र्यते ॥

४ एवं दूषयित्वा पक्षान्तरं परिगृह्णाति—फल्गुनीपूर्णमास इत्या-
दि ॥ फल्गुन्या युक्तः पूर्णमासः फल्गुनीपूर्णमासः । मुख वा
इति । अत्र केचिदाहुः—फाल्गुनादिः संवत्सर इति । तन्मतं
मुखत एव संवत्तरं परिगृह्य दीक्षा कृता भवति । आद्यादि-
भ्यस्तसिः ॥

वान्थसं पद्यते चित्रापूर्णमासे दीक्षे-
रन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चि-
त्रापूर्णमासो मुखत एव संवत्सर-
मारभ्य दीक्षन्ते तस्य न का चन

तस्य । एका । एव । निर्येति निः-या । यत् ।
सांमेध्य इति सां-मेध्ये । विष्वानिति विषु-वान् ।
संपद्यत इति सं-पद्यते । चित्रापूर्णमास इति
चित्रा-पूर्णमासे । दीक्षेरन् । मुखम् । वै । एतत् ।
संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । यत् । चित्रापूर्णमा-
स इति चित्रा-पूर्णमासः । मुखतः । एव । संव-

अथैनमपि पक्षं दूषयितुमाह—तस्यैकैवेत्यादि ॥ तस्य एक
पक्षस्य । यद्वा—तस्य फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षित्वा क्रियमाणस्य
संवत्सरयज्ञस्य एकैव निर्या निकृष्टा प्राप्तिः दोष इति यावत् ।
'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् । का पुनस्सेत्याह—यदिति । संगता मेवाः
अस्मिन्निति संमेघो वर्षाः संमेघा एव सांमेध्यम् । चतुर्वर्णादि-
त्वात् प्यञ् स्वार्थे । तत्र विष्वान् संपद्यते अहःक्रमेण संप-
तेन् । तत्र एकाशीतितममहरेकविंशोऽग्निष्टोमो विष्वान् । वि-
ष्वञ्चि नाना गच्छतीति अहानि पुरस्ताच्चास्येति विष्वान् । 'अ-
न्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्' इति म-
तुप उदात्तत्वम् । अस्मिन्पक्षे एष दोषः, तथा हि—तत्रादित्यं
दृष्ट्वा यत्कर्तव्यं तन्न भवेत् । अतः पक्षान्तरं परिगृह्णाति—

निर्या भवति चतुरहे पुरस्तात्पौर्ण-
मास्यै दीक्षेरन्तेषामेकाष्टकायां क्र-
यसं पद्यते तेनैकाष्टकां न छम्बट्-
कुर्वन्ति तेषाम् ॥ २९ ॥ पूर्वपक्षे सु-
त्या सं पद्यते पूर्वपक्षं मासां अभि

त्सरमिति सं-वत्सरम् । आरभ्येत्या-रभ्यं । दी-
क्षन्ते । तस्यं । न । का । चन । निर्येति निः-या ।
भवति । चतुरह इति चतुः-अहे । पुरस्तात् । पौ-
र्णमास्या इति पौर्ण-मास्यै । दीक्षेरन् । तेषाम् ।
एकाष्टकामित्येक-अष्टकाम् । क्रयः । समि-
ति । पद्यते । तेन । एकाष्टकामित्येक-अष्टकाम् ।
न । छम्बट् । कुर्वन्ति । तेषाम् ॥ २९ ॥ पूर्वपक्ष
इति पूर्व-पक्षे । सुत्या । समिति । पद्यते । पूर्व-
पक्षमिति पूर्व-पक्षम् । मासाः । अभि । समिति ।

त्रैत्रापूर्णासा इत्यादि । गतम् । त्रैत्रादिस्संवत्सर इति येषां
तदिदानीमुच्यते न का चन निर्या न कश्चित् दोषः ॥

धुना प्रथममेव पक्षं परिगृह्याह—चतुरह इत्यादि ॥ माध्याः

पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षमाणानामेकस्तावदयं गुणः । ए-

वछम्बट्कारः । किंच तेषां पूर्वपक्षे सुत्या संपद्यते ।

मज' इति क्विपि उदात्त इति हि तत्रानुवर्तयन्ति ।

सं पद्यन्ते ते पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति ता-
नूत्तिष्ठत ओषधयो वनस्पतयोऽनू-
त्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी कीर्तिरनूत्ति-
ष्ठत्यरात्सुरिमे यजमाना इति तद-
नु सर्वे राधुवन्ति ॥ ३० ॥

पद्यन्ते । ते । पूर्वपक्ष इति पूर्व-पक्षे । उदिति ।
तिष्ठन्ति । तान् । उत्तिष्ठत इत्युत्-तिष्ठतः । ओ-
षधयः । वनस्पतयः । अनु । उदिति । तिष्ठन्ति ।
तान् । कल्याणी । कीर्तिः । अनु । उदिति । ति-
ष्ठति । अरात्सुः । इमे । यजमानाः । इति । तत् ।
अन्विति । सर्वे । राधुवन्ति ॥ ३० ॥

एतच्छुम्बद्वन्ति तेषां चतुस्त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

सर्वेऽपि मासाः पूर्वपक्षमभिसंपद्यन्ते । पूर्वपक्ष एवारभ्यन्ते । पू-
र्वपक्ष एव च संतिष्ठन्ते । ते च यजमानाः पूर्वपक्ष एवोत्ति-
ष्ठन्ति । तांश्चोत्तिष्ठतः सत्रिण ओषधयो वनस्पतय अनूत्तिष्ठन्ति
समृद्धा जायन्ते । ततस्तान् सत्रिणः कल्याणी कीर्तिः पुण्या
समृद्धिरनूत्तिष्ठति । अधुना तस्याः कीर्तिः स्वरूपं दर्शयति—
अरात्सुरिति । अहो बुद्धिमन्तः सम्पन्ना इमे यजमाना इति ।
तदनु च तत्समृद्ध्या सर्वेऽपि स्थावरजङ्गमा राधुवन्ति पुष्ट्या-
दिद्वारेण समृद्धा भवन्तीति ॥

इति सप्तमे चतुर्थे अष्टमोनुवाकः.

सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति ये सत्त्वमु-
पयन्त्यभीन्धत एव दीक्षाभिरात्मा-
नः^१श्रपयन्त उपसद्भिर्द्वाभ्यां लोमाव
द्यन्ति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृद्वा-

^१सुवर्गमिति सुवः—गम् । वै । एते । लोकम् ।
यन्ति । ये । सत्त्वम् । उपयन्तीत्युप—यन्ति । अ-
भीति । इन्धते । एव । दीक्षाभिः । आत्मानम् ।
श्रपयन्ते । उपसद्भिरित्युपसत्—भिः । ^२द्वाभ्याम् ।
लोमं । अवेति । द्यन्ति । द्वाभ्याम् । त्वचम् । द्वा-

*^१अष्टमे संवत्सरसत्रस्य दीक्षाकाल उक्तः । अथ नवमे
दीक्षा उपसदश्चोच्यन्ते । ता उभयीर्विधत्ते—सुवर्गं वा इति ॥ य-
त्रानुष्ठायिनः स्वर्गं गच्छन्ति....तायै दीक्षाभिरात्मानं स्वदेहमभी-
न्धत एव सर्वतो ज्वलयत्येव । उपसद्भिस्तु श्रपयन्ते स्वदेहं प-
चन्ति । तस्माद्दीक्षा उपसदश्चानुष्ठेया इति विद्व्युन्नयः । यदि
द्वादशाहविकृतित्वेन प्राप्ताः तदाऽपि विकृतिलिङ्गत्वाय स्तुतये वा
तदनुवादोऽस्तु ॥

^२अथ त.....र्वन् तासामुभयविधानां द्वादशत्वं प्रकटयति—
द्वाभ्यामिति ॥ द्वाभ्यां दिनद्वयानुष्ठेयाभ्यां दीक्षाभ्यामुपसद्भ्यां च
स्वकीयं लोमं हविरर्थमवद्यन्ति अनन्तरभाविनीभ्यां द्वाभ्यां त्वच-

*एतास्मिन् नवमानुवाके भट्टभास्करीयभाष्यस्य क्वापि कोशे अनुपलम्भात् माध-
वीयमेवात्र योजितम्.

भ्यां मा॒सं द्वाभ्यामस्थि॒ द्वाभ्यां
मज्जान॑मात्मदक्षिणं॒ वै स॒त्त्वमात्मा-
नमे॒व दक्षिणां नी॒त्वा सु॒वर्गं लो॒कं
यन्ति॒ शिखा॒मनु॒ प्र व॑पन्तु ऋद्ध्या
अथो॒ रघीया॑ः सस्सुवर्गं लो॒कमया-
मेति॑ ॥ ३१ ॥

भ्याम् । असृत् । द्वाभ्याम् । मा॒सम् । द्वाभ्याम् । अ-
स्थि । द्वाभ्याम् । मज्जानम् । आत्मदक्षिणमित्या-
त्म-दक्षिणम् । वै । सत्त्वम् । आत्मानम् । एव ।
दक्षिणाम् । नीत्वा । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लो-
कम् । यन्ति । शिखा॑म् । अनु॑ । प्रेति॑ । वपन्ते ।
ऋद्धयै॑ । अथो इति॑ । रघीया॑ःसः । सुवर्गमिति॑
सुवः-गम् । लोकम् । अयाम् । इति॑ ॥ ३१ ॥

सुवर्गं पञ्चाशत् ॥ ९ ॥

भवन्ति । एवं रक्तमांसास्थिमज्जसु योजनीयम् । यदेतत्सत्रं
तदेतदात्मदक्षिणं वै सशरीरमेव तत्र दक्षिणा न त्वन्या गवादि-
रूपा अस्ति । तस्मात् स्वशरीरमेव दक्षिणारूपेण नीत्वा स्वर्गं
प्राप्नुवन्ति ॥

^३यदुक्तं सूत्रकारेण—सत्रं चेद्वपनकाले सशिखानि वपन्ते इति ।
तदेतद्विधत्ते—शिखामिति ॥ शिखामनुलक्ष्य प्रकर्षेण वपनं कुर्युः ।
तच्च मृतत्वग्रूपाणां केशानामुपगमात्समृद्धयै भवति । अपि च केश-

ब्रह्मवादिनो वदन्त्यतिरात्रः परमो
यज्ञक्रतूनां कस्मात्तं प्रथममुप यन्ती-
त्येतद्वा अग्निष्टोमं प्रथममुप यन्त्य-
थोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रम-

¹ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति ।
अतिरात्र इत्यति-रात्रः । परमः । यज्ञक्रतूनामि-
ति यज्ञ-क्रतूनाम् । कस्मात् । तम् । प्रथमम् ।
उपेति । यन्ति । इति । एतत् । वै । अग्निष्टोम-
मित्यग्नि-स्तोमम् । प्रथमम् । उपेति । यन्ति ।
अथ । उक्थ्यम् । अथ । षोडशिनम् । अथ । अतिरात्र-
मित्यति-रात्रम् । अनुपूर्वमित्यनु-पूर्वम् । एव । ए-

भाररहिता रघीयांसो लघुतरास्सन्तः स्वर्गं प्राप्नुवामेत्यनेनाभिप्रायेण
वं वपनं कुर्युः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुस्संहितायां
सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोनुवाकः.

१: परमह्नां कृत्तिः—ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यज्ञक्रतवस्सो-
। अतिरात्रस्तेषां परमः उत्तमः अन्त्या संस्था । तत्
। तत् तं प्रथममुपयन्तीति ब्रह्मवादिनः पर्यनुयोगं वदन्ति ।
ते—एतद्वा इत्यादि । एदेतदतिरात्रं प्रथमं प्राय-

नुपूर्वमेवैतद्यज्ञक्रतूनुपेत्य तानालभ्यं
परिगृह्य सोममेवैतत्पिबन्त आसते
ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्ति ज्यो-
तिष्टोमो वै स्तोमानां मुखं मुखत
एव स्तोमान्प्र युञ्जते ते ॥ ३२ ॥

तत् । यज्ञक्रतूनिर्ति यज्ञ-क्रतून् । उपेत्येत्युप-इत्यं ।
तान् । आलभ्येत्यां-लभ्यं । परिगृह्येति परि-गृ-
ह्यं । सोमम् । एव । एतत् । पिबन्तः । आसते ।
ज्योतिष्टोममिति ज्योतिः-स्तोमम् । प्रथमम् ।
उपेति । यन्ति । ज्योतिष्टोम इति ज्योतिः-स्तोमः ।
वै । स्तोमानाम् । मुखम् । मुखतः । एव । स्तो-
मान् । प्रेति । युञ्जते । ^२ते ॥ ३२ ॥ सङ्स्तुता

णीयं उपयन्ति एतत्खल्वग्निष्टोमादीन् चतुरो यज्ञक्रतून् संवत्स-
रस्य मुखे अनुपूर्वमनुक्रमेण उपेत्य तानालभ्य पृथक्पृथगारभ्य
परिगृह्य समाप्यते सोमं पिबन्तः संवत्सरायासते सत्रिणः । ज्यो-
तिष्टोममित्यादि । तस्मात्सर्वयज्ञक्रत्वर्थं ज्योतिष्टोममेवातिरात्रं प्रथम-
मुपयन्ति । ज्योतिष्टोमः स्तोमानां स्तोमवतां मुखम् । तस्मान्मुखत ए-
वारभ्य सर्वान् स्तोमान् प्रयुञ्जते ॥

^२अत्र ज्योतिर्गौरायुरिति त्रितयावृत्तिजन्मा प्रायः सकलसंव-
त्सरः । तत्र केन विशेषणेन तुल्यप्रभावानां ज्योतिरेव सत्रस्य प्र-
थमं युज्यते न गोआयुषी इति पर्यनुयोगावसरे ज्योतिषो गुण-

संस्तुता विराजमभि सं पद्यन्ते
 द्वे चर्चावति रिच्येते एकया गौरति-
 इति सं-स्तुताः । विराजमिति वि-राजम् । अ-
 भि । समिति । पद्यन्ते । द्वे इति । च । ऋचौ ।

विशेषवत्तां इतरयोश्च तदभावं दर्शयितुमाह—ते संस्तुता इत्यादि ॥
 ते अनन्तरोक्ता ज्योतिरादयः त्रयः संस्तुता विराजमभिसम्पद्यन्ते
 विराट् दशाक्षरा तत्संपत्त्या संपद्यन्ते दशकास्संपूर्णा एव भवन्ति ।
 ज्योतिरतिरात्रस्य सप्तत्यधिकशतत्रयं स्तोत्रीया इति कृत्वा ! 'नाति-
 रात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यस्मिन् पक्षे इदमुच्यते । ग्रहणपक्षे तु 'अथ
 षोडशिनं'* इति पूर्वोक्तं वेदितव्यम् । विराट्पत्तिलक्षणं गुणविशे-
 षं ज्योतिषः प्रतिपाद्य इदानीं गोआयुषोस्तदभावं प्रदर्शयति—
 द्वे चेति । द्वे ऋचौ अतिरिच्येते अतिक्रम्य वर्तेते । विराट्पत्तिवि-
 घातोतिक्रमः । किं ज्योतिष्येव नैवं भवितुमर्हतीति न ह्येकत्र
 सम्भवतीति विराजमभिसम्पद्यन्ते । द्वे चर्चावतिरिच्येते इति । त-
 स्मात्सामर्थ्यात् गोआयुषोरिति वेदितव्यम् । यद्वा—द्वे गोआयु-
 षी ऋचावतिरिच्येते इति गोआयुषोर्व्यतिरेकः कथ्यते । तमेवा-
 तिरेकं दर्शयति—एकयेत्यादि । गौरिकयर्चा अतिरिक्तः विरा-
 जं अतिक्रम्य वर्तेते । आयुरेकया विराज ऊनो वर्तेते । द-
 शितौ चैतयोर्हनातिरेकावाचार्थेण—गौः खलु पञ्चदशो बहिष्पव-
 मानः त्रिवृन्त्याज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनं सर्वैकविंशं तृ-
 तीयसवनं सोक्थ्यमिति । एवमेकचत्वारिंशदधिकं शतद्वयं गोः
 स्तोत्रीयाः । अथान्यस्त्रिवृत् बहिष्पवमानं पञ्चदशाज्यानि सर्वस-

रिक्त एकयाऽऽयुःकूनस्सुवर्गो वै लो-
को ज्योतिरुर्विराट्स्सुवर्गमेव तेन
लोकं यन्ति रथन्तरं दिवा भवन्ति
रथन्तरं नक्तमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः के-

अतीति । रिच्येते इति । एकया । गौः । अतिरि-
क्त इत्यति—रिक्तः । एकया । आयुः । ऊनः । ^३सु-
वर्ग इति सुवः—गः । वै । लोकः । ज्योतिः । ऊ-
र्क । विराडिति वि—राट् । सुवर्गमिति—सुवः—
गम् । एव । तेन । लोकम् । यन्ति । ^४रथन्तरमि-
ति रथं—तरम् । दिवा । भवन्ति । रथन्तरमिति र-

सदृशं माध्यन्दिनं सर्वैकविंशं तृतीयसवनं सौक्थ्यमिति । एव
मनयोरेकोनपण्यधिकं शतद्वयमिति । तस्मादनयोरप्राधान्यं विरा-
डभिसंपत्त्या ज्योतिष एव प्राथम्यमिति ॥

^३पुनरपि ज्योतिरेव स्तूयते—सुवर्गो वा इत्यादि ॥ गतम् ।
किं बहुना सुवर्ग एव लोको ज्योतिः । तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ।
ऊर्गन्नं विराट् । तां चाभिसम्पद्यते ज्योतिः तस्मात्तेन ज्योतिषा
स्वर्गमेव गच्छन्ति । अन्नस्य स्वर्गपर्यायत्वात्पृथगुपादानम् ॥

^४रथन्तरमित्यादि ॥ अतिरात्रे दिवासवनेषु * रथन्तरमेवं सा-
म भवति । नक्तमपि रथन्तरमेव प्रवर्तते । त्रिवृद्धरन्तरसन्धि-

न तदजामिति सौभरं तृतीयसवने
ब्रह्मसामं बृहत्तन्मध्यतो दधति वि-
धृत्यै तेनाजामि ॥ ३३ ॥

थं—तरम् । नक्तम् । इति । आहुः । ब्रह्मवादिन
इति ब्रह्म—वादिनः । केन । तत् । अजामि । इति । सौ-
भरम् । तृतीयसवन इति तृतीय—सवने । ब्रह्म-
साममिति ब्रह्म—सामम् । बृहत् । तत् । मध्यतः ।
दधति । विधृत्या इति वि—धृत्यै । तेन । अजा-
मि ॥ ३३ ॥

त एकान्नपञ्चाशच्च ॥ १० ॥

रिति च सन्ध्यभिप्रायम् । एवमस्य रथन्तरैकसामतां अपश्यन्तो
ब्रह्मवादिन आहुः—केन तदजामित्वं आलस्याभावः केन तत्र
सम्पद्यते इति । तत्रोत्तरं ब्रूयात्—सौभरमित्यादि । तृतीयस-
वने उक्थ्यपर्याये सौभरो नाम ब्रह्मणस्सामास्ति । ‘अनसन्ता-
न्नपुंसकात्’ इति अच् समासान्तः । बृहत् बृहता गेयः त-
न्मध्यतः मध्यमे उक्थ्ये विदधाति विधृत्यै विधारणार्थं उक्थ्या-
नाम् । तेनेत्यादि । तेन इत्थं क्रियमाणेन अजामि अजामि-
त्वमपि सम्पद्यते इति ॥

इति सप्तमे चतुर्थे दशमोनुवाकः.

ज्योतिष्टोमं प्रथममुप यन्त्यस्मि-
 न्नेव तेन लोके प्रति तिष्ठन्ति गो-
 षोमं द्वितीयमुप यन्त्यन्तरिक्ष एव
 तेन प्रति तिष्ठन्त्यायुष्टोमं तृतीयमु-
 प यन्त्यमुष्मिन्नेव तेन लोके प्रति
 तिष्ठन्तीयं वाव ज्योतिरन्तरिक्षं
 गौरसावायुर्यदेतान्थस्तोमानुपयन्त्ये-

¹ज्योतिष्टोममिति ज्योतिः—स्तोमम् । प्रथमम् ।
 उपेति । यन्ति । अस्मिन् । एव । तेन । लोके ।
 प्रतीति । तिष्ठन्ति । गोष्टोममिति गो—स्तोमम् ।
 द्वितीयम् । उपेति । यन्ति । अन्तरिक्षे । एव । ते-
 न । प्रतीति । तिष्ठन्ति । आयुष्टोममित्यायुः—स्तो-
 मम् । तृतीयम् । उपेति । यन्ति । अमुष्मिन् ।
 एव । तेन । लोके । प्रतीति । तिष्ठन्ति । ²इयम् । वाव ।
 ज्योतिः । अन्तरिक्षम् । गौः । असौ । आयुः ।

¹सम्प्रति अभिष्टवष्पडहो विधीयते—ज्योतिष्टोममित्यादि ॥ ग-
 तम् । अत्र ज्योतिष्टोम अग्निष्टोमो वेदितव्यः । अग्निष्टोमावभित
 इति । गवायुश्शब्दयोः स्तोमविशेषस्वभाववृत्तित्वात् बहुव्रीहिद्वयम् ॥

²इयं वावेत्यादि ॥ प्राथम्यादिना ताच्छब्दं स्तुतिर्वा तद्गुणप्रा-
 पणार्था । यदेतानित्यादि । विशिष्टस्तोमकानेतान् क्रतूनित्यर्थः ।

ष्वेव तल्लोकेषु सत्त्विणः प्रति तिष्ठ-
न्तो यन्ति ते सङ्स्तुता विराजम् ॥
३४ ॥ अभि सं पद्यन्ते द्वे चर्चावि-
तिं रिच्येते एकया गौरतिरिक्त ए-
कयाऽऽयुः ऊनस्सुवर्गो वै लोको ज्यो-

यत् । एतान् । स्तोमान् । उपयन्तीत्युप-यन्ति ।
एषु । एव । तत् । लोकेषु । सत्त्विणः । प्रतितिष्ठ-
न्त इति प्रति-तिष्ठन्तः । यन्ति । ते । सङ्स्तुता
इति सं-स्तुताः । विराजमिति वि-राजम् ॥३४॥
अभि । समिति । पद्यन्ते । द्वे इति । च । ऋचौ ।
अतीति । रिच्येते इति । एकया । गौः । अतिरि-
क्त इत्यति-रिक्तः । एकया । आयुः । ऊनः । सु-

एष्विति । पृथिव्यादिषु । ते संस्तुता इत्यादि । अग्निष्टोमो ज्यो-
तिश्च गौश्चायुश्चेत्येते त्रयोपि सह स्तुता विराजमभिसम्पद्यन्ते ।
नवाधिकं षट्कृतं स्तोत्रीया इति । न ह्येषामन्यतमः कश्चित्तिकस्य
प्रथमोस्तीत्याशङ्क्य ज्योतिष एव गुणवत्त्वात् प्राथम्यमितरयोश्च
तदभावात् तदभावं च दर्शयति—द्वे इत्यादि । व्याख्यातम् । *
ज्योतिषश्च स्वर्गस्थानीयत्वात् विराडभिसम्पत्त्या च प्राथम्यमिति
नवतिशतस्तोत्रीयोऽग्निष्टोम इत्युक्तम् । अत्र समुदायस्यापि वि-
राड्भिसम्पत्त्या तस्य प्राधान्यमिति 'ऊर्जमेवावरुन्धते' इत्युक्तम् । ततस्ते
राजमानाः प्रथममेव विराड्भावेन क्षुधा आर्तिं नार्हन्ति न गच्छ-

तिरुर्गिविराडूर्जमेवाव रुन्धते ते न क्षु-
धाऽऽर्तिमार्च्छन्त्यक्षौधुका भवन्ति क्षु-
त्संबाधा इव हि सत्त्रिणोऽग्निष्टोमा-
वभितः प्रधी तावुकथ्यां मध्ये नभ्यं

वर्ग इति सुवः—गः । वै । लोकः । ज्योतिः । ऊ-
र्क । विराडिति वि—राट् । ऊर्जम् । एव । अवे-
ति । रुन्धते । ते । न । क्षुधा । आर्तिम् । एति ।
ऋच्छन्ति । अक्षौधुकाः । भवन्ति । क्षुत्संबाधा
इति क्षुत्—संबाधाः । इव । हि । सत्त्रिणः । ^३अ-
ग्निष्टोमावित्याग्नि—स्तोमौ । अभितः । प्रधी इति
प्र—धी । तौ । उकथ्याः । मध्ये । नभ्यम् । तत् । तत् ।

न्ति । ' गोपोषं पुष्पाति ' इतिवत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यम् ।
किञ्च—अक्षौधुकाः अक्षुच्छीला एव भवन्ति सत्रिणः । छान्द-
स उक्त्वा । कस्मादेवमुच्यत इत्याह—क्षुत्संबाधा इत्यादि । क्षु-
धा संबाध्यन्ते इति क्षुत्संबाधाः । दासीभारादिः । यद्वा—क्षुन्नि-
मित्तं संबाधा एषामिति बहुव्रीहिः । एवंस्वभावा एव सत्रिणे
भवन्ति ॥

इदानीं च क्रतुत्वेन षडहं रूपयति—अग्निष्टोमावित्यादि
अग्निष्टोमौ द्वौ अभितषडहस्यास्य आदावन्ते च भवतः ।
प्रधी ताविति । प्रान्ते धीयेते इति प्रधी प्रकर्षण धार्यते

तत्तदेतत्परियदेवचक्रं यदेतेन ॥३५॥
 षडहेन यन्ति देवचक्रमेव समारोह-
 न्तरिष्ट्यै ते स्वस्ति समंश्रुवते ष-
 डहेन यन्ति षडा ऋतवं ऋतुष्वेव

एतत् । परि-यदिति परि-यत् । देव-चक्रमिति देव-
 चक्रम् । यत् । एतेन ॥ ३५ ॥ षडहेनेति षट्-
 अहेन । यन्ति । देव-चक्रमिति देव-चक्रम् । एव ।
 समारोहन्तीति सं-आरोहन्ति । अरिष्ट्यै । ते ।

चक्रमाभ्यामिति । ' उपसर्गे घोः किः ' । तो च पर्यन्तफलके
 याभ्यां विष्कम्भार्थप्रमाणाभ्यां सर्वं चक्रं परितो व्याप्यत इति ।
 अपमर्थः—यावेतावग्निष्टोमावभितः स्थितौ तावस्य चक्रस्य प्रधि-
 स्थानीयौ वर्तते इति । उक्थ्या मध्य इत्यादि । ये गोआयुषी
 गोआयुषी इति चत्वारः उक्थ्याः ते अस्य चक्रस्य मध्ये भवन्ति ।
 कथं तेषामवस्थानमित्याह—नभ्यं तदिति । चक्रस्य मध्ये नभ्यवत्
 परिमण्डलाकारेण वर्तते । नाभये हितं नभ्यम् । ' नाभिनभं च '
 इति यत्प्रत्ययः, नभभावश्च, ' यतो नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 तदेतत्परियत् परितो गच्छेत् देवचक्रं देवाः क्रियन्ते इज्यन्तेऽस्मि-
 न्निति देवचक्रं षडहात्मकम् । यदेतेन षडहेन यन्ति । देवचक्र-
 मेव देवसेनामेव समारोहन्ति सङ्गता आरोहन्ति । तच्चारिष्ट्यै
 अहिंसायै च भवति । ते हि देवचक्रं समारुह्य वर्तमानाः स्वस्ति
 अविनाशेन अभिमतफलमश्रुवते ॥

प्रति तिष्ठन्त्युभयतो ज्योतिषा य-
 न्त्युभयत एव सुवर्गे लोके प्रतिति-
 षन्तो यन्ति द्वौ षड्हा भवतस्तानि
 द्वादशाहानि सं पद्यन्ते द्वादशो वै
 पुरुषो द्वे सकथ्यौ द्वौ बाहू आत्मा
 च शिरश्च चत्वार्यङ्गानि स्तनौ द्वा-

ह्वस्ति । समिति । अश्रुवते । षडहेनेति षट्—अहेन ।
 यन्ति । षट् । वै । ऋतवः । ऋतुषु । एव । प्रती-
 ति । तिष्ठन्ति । उभयतो ज्योतिषेत्युभयतः—ज्योति-
 षा । यन्ति । उभयतः । एव । सुवर्ग इति सुवः—
 र्ग । लोके । प्रतितिष्ठन्त इति प्रति—तिष्ठन्तः । य-
 न्ति । द्वौ । षडहाविति षट्—अहौ । भवतः । ता-
 नि । द्वादश । अहानि । समिति । पद्यन्ते । द्वाद-

⁴एवं षडहं संपाद्य संप्रति मास* संपादनार्थमाह —षडहेनेत्यादि ॥
 मासावयवास्तूयन्ते—षड्हा इत्यादि । गतम् । उभयतो ज्योतिषा
 आदावन्ते च ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमवता । द्वाविति† । द्वादशत्वयोगाद्वादशा-
 त्मकं पुरुषमभिपर्यावर्तन्ते । पुरुषमेव लक्ष्यमाणं पुनःपुनरभ्यावर्त-
 न्ते । द्वे सकथ्यौ पादमूले । ‘ ई च द्विवचने ’ इतीकारः । द्वौ
 बाहू हस्तमूले आत्मा कुक्षिः शिरो श्रीवाभ्यः परं चत्वार्यङ्गानि

दशौ ॥ ३६ ॥ तत्पुरुषमनु पर्याव-
 तन्ते त्रयषडहा भवन्ति तान्यष्टा-
 दशाहानि सं पद्यन्ते नवान्यानि न-
 वान्यानि नव वै पुरुषे प्राणास्तत्प्रा-
 णाननु पर्यावर्तन्ते चत्वारषडहा
 भवन्ति तानि चतुर्विंशतिरहानि

शः । वै । पुरुषः । द्वे इति । सक्थ्यौ । द्वौ । वाहू
 इति । आत्मा । च । शिरः । च । चत्वारि । अ-
 ङ्गानि । स्तनौ । द्वादशौ ॥ ३६ ॥ तत् । पुरुषम् ।
 अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि-आवर्तन्ते । त्र-
 यः । षडहा इति षट्-अहाः । भवन्ति । तानि ।
 अष्टादशेत्यष्टा-दश । अहानि । समिति । पद्यन्ते ।
 नव । अन्यानि । नव । अन्यानि । नव । वै । पुरु-

हस्तौ पादौ च स्तनौ स्तनाधारौ वा वक्षोग्रीवाभागौ द्वादशौ
 एकादशौ द्वादशाहश्च । सत्सु हि द्वादशसु पूर्वेऽपि द्वादशांशाः द्वा-
 दशैरवयवैः तद्वान् पुरुषो द्वादशः । डप्रत्ययान्तः मत्त्वर्थीयो
 लुप्यते । परिमाणप्रत्ययो वा । त्रय इति । नवत्वान्वयात् न-
 वात्मकं प्राणमभिपर्यावर्तन्ते । ननु त्रयषडहाः अष्टादशाहा भव-
 न्ति कथं नवेत्याह—नवान्यानीति । नवान्यानि त्रीणि नव तावत्
 भवन्ति । सर्वथा नवत्ववचनमनुवर्तत इति । नव वा इत्यादि ।

सं पद्यन्ते चतुर्विंशतिरर्धमासा-
संवत्सरस्तथसंवत्सरमनु पर्यावर्त-
न्तेऽप्रतिष्ठितसंवत्सर इति खलु

वे । प्राणा इति प्र-अनाः । तत् । प्राणानिति प्र-
अनान् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि-
आवर्तन्ते । चत्वारः । षडहा इति षट्-अहाः ।
भवन्ति । तानि । चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंश-
तिः । अहानि । समिति । पद्यन्ते । चतुर्विंशति-
रिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा इत्यर्ध-मासाः ।
संवत्सर इति सं-वत्सरः । तत् । संवत्सरमिति
सं-वत्सरम् । अन्विति । पर्यावर्तन्त इति परि-आ-
वर्तन्ते । ⁵अप्रतिष्ठित इत्यप्रति-स्थितः । संवत्सर

सप्त शीर्षण्याः, द्वाववाञ्चाविति । चत्वार इति । चत्वारः चतु-
र्विंशतिसङ्ख्यानवयात् । नव चतुर्विंशत्यर्धमासात्मकं संवत्सरमभि-
पर्यावर्तन्ते । एवमेतानि चतुर्विंशतिरहानि पृष्ठ्यषडहो वक्ष्यते ।
मासिमासि पृष्ठान्नुपयन्तीति । तेन मासः प्रतिपादितो भवति ॥

⁵अधुना मासान्तरसंज्ञानार्थमाह—अप्रतिष्ठित इत्यादि ॥ एवं
मासमात्रमनेन ब्राह्मणेन प्रतिपादितमिति नत्वा आहुरेकेऽप्र-
तिष्ठितसंवत्सर इति । हेतुं चाहुर्वर्षीयान् प्रतिष्ठाया इति । प्रति-
तिष्ठति अम्रंशेन तिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा आधारः । 'आत-

वा आहुर्वर्षीयान्प्रतिष्ठाया इत्ये-
तावद्वै संवत्सरस्य ब्राह्मणं याव-

इति सं-वत्सरः । इति । खलु । वै । आहुः । व-
र्षीयान् । प्रतिष्ठाया इति प्रति-स्थायाः । इति ।
६ एतावत् । वै । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । ब्रा-
ह्मणम् । यावत् । मासः । मासिमासीति मासि-

श्रोपसर्गे' इत्यधिकरणे अङ्प्रत्ययः । एकोयं मासः प्रतिष्ठा
प्रतिपादितः । इतश्च वर्षीयान् वृद्धतरः संवत्सरस्यादप्रतिष्ठितः
सुखेन स्थातुं न शक्नोति । प्रियस्थिरादिना वर्षा देशः । यद्वा
वर्षीयान् खलु प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठार्थं प्रभवति । न चायं प्रथमो मासः
संवत्सराद्धर्षीयान् । न चास्मादन्यो वर्षीयानस्ति यः प्रतिष्ठार्थं स्यात् ।
तस्मादप्रतिष्ठितः संवत्सर इति । अस्मिन्पक्षे भावे अङ्प्रत्ययः ।
चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

६ अत्रोत्तरमेतावद्वा इत्यादिना ब्रूमः । मासमेकं प्रतिपाद्याय-
मेको मासः संवत्सर इति तु एतावत्संवत्सरस्य द्वादशानां मासानां
ब्राह्मणं क्रियते यावन्मासः यावन्मासमात्रस्य ब्राह्मणं मन्यते ।
'ज्योतिष्टोमं प्रथममुपयन्ति' इत्यारभ्य 'चतुर्विंशतिरर्धमासास्संव-
त्सरः' इत्यन्तम् । पद्भ्यादिना मासशब्दस्य मासभावः । 'अ-
डिदं' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् । अयमेव मासोभ्याभिन संव-
त्सरं पूरयिष्यतीति ब्राह्मणस्याभिप्रायः । तस्मान्मासि मासि प्रतितिष्ठ-
न्तः प्रतितिष्ठितसंवत्सरा यन्ति । तस्मान्नितरां प्रतितिष्ठितः संवत्सर इति

न्मासो मासिमास्येव प्रतितिष्ठन्तो
यन्ति ॥ ३७ ॥

मेषत्वां पचतैरवतु लोहितग्रीव-
श्छागैश्शल्लिर्वृद्ध्या पूर्णो ब्रह्म-

मासि । एव । प्रतितिष्ठन्तु इति प्रति-तिष्ठन्तः ।
यन्ति ॥ ३७ ॥

विराजमेतेन द्वादशावेतावद्वा अष्टौ च ॥११॥

मेषः । त्वा । पचतैः । अवतु । लोहितग्रीव-
इति लोहित-ग्रीवः । छागैः । शल्लिः । वृद्ध्या ।
पूर्णः । ब्रह्मणा । पुक्षः । मेधेन । न्यग्रोधः । च-

भावः । पूर्ववद्विभक्त्युदात्तत्वम् । 'अनुदात्तं च' इत्याम्नेडितस्या-
नुदात्तत्वम् ॥

इति सप्तमे चतुर्थे एकादशोनुवाकः.

अतः परमश्वमेधमन्त्राः । तत्र अपाव्यानि जुहोति—मेष-
स्त्वेति ॥ रात्रिहोमेष्वग्निपर्याग्निकरणे चाश्वस्य । हे अश्व पचतैः
पचनीयैः अन्नेस्सह मेषः पचनीयानां मुख्यस्त्वामवतु अनुप्रविश-
तु । अवतिरनेकार्थः । पचतेरौणादिकोतच् । लोहितग्रीवोऽ-
जानां मुख्यः छागैस्सह त्वामवत्वित्येव । अत्र सहाभिगमनेऽवतिर्वर्तते ।
यथोक्तम्—'पर्याग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति'* 'वाडधे पुरुषवाजः पु-

*ब्रा. ३-९-३.

णा पु॒क्षो मे॒धेन॑ न्य॒ग्रोध॑श्च॒मसै॒रुदु॒-
म्बरं॑ ऊ॒र्जा गाय॑त्री छन्दो॑भिस्त्रि॒वृ॒-
थ॒स्तोमै॑र॒वन्ती॑स्स्था॒वन्ती॑स्त्वाऽव॒न्तु

म॒सैः । उ॒दु॒म्बरं॑ । ऊ॒र्जा । गाय॑त्री । छन्दो॑भि॒रि॒-
ति॒ छन्दः॑-भिः । त्रि॒वृ॒दिति॑ त्रि-वृ॒त् । स्तोमैः॑ ।
अ॒वन्तीः॑ । स्थ॒ । अ॒वन्तीः॑ । त्वा । अ॒व॒न्तु । प्रि॒-
यम् । त्वा । प्रि॒याणा॑म् । व॒र्षि॑ष्ठम् । आ॒प्या॑नाम् ।

रो नीयते अश्वस्य' इति । शल्मलिः पादपो वर्षिष्ठः वृद्ध्या
सह त्वामवतु अनुप्रविश्य वर्धयतु । पर्णः पलाशः प्रशस्तानां
प्रथमः स ब्रह्मणा मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्वा त्वामवतु रक्षतु । जातावेकव-
चनम् । पुक्षो यज्ञियानां मुख्यः स मेधेन यज्ञेन यज्ञबलेन वा
त्वामवतु प्राप्नोतु । न्यग्रोधश्चमसैः पात्रैः सह त्वामवतु धारयतु ।
यथोक्तम्—'नैयग्रोधश्चमसः' इति । उदुम्बरः ऊर्जा रसानां
मुख्यः ऊर्जा सह त्वामवतु रसेन वर्धयतु । गायत्री छन्दसामाद्या
छन्दोभिरुष्णिगादिभिः सह त्वामवतु रक्षतु । त्रिवृत्स्तोमानां प्रथ-
मः त्वां स्तोमैः पञ्चदेशादिभिः सह अवतु । अवन्तीस्थेति । पङ्क्ति-
प्रकारश्चतुष्पदः एकादशाक्षरः प्रथमः द्वितीयतृतीयौ षडक्षरौ
षोडशाक्षरश्चतुर्थः । अवन्तीः अवन्त्यः । 'वा छन्दसि' इति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । या अन्या अपि प्रजा अवन्त्यो भवन्ति
आप ओषधयो वा । यद्वा—पूर्वोक्तानां मेधादीनां अवतां
सम्बन्धिन्यो याः पत्न्यो भवन्ति ताः सर्वाः त्वमेवासि* । सर्व-

*त्वामेवाहन्ति.

प्रियं त्वां प्रियाणां वर्षिष्ठमाप्या-
नां निधीनां त्वां निधिपतिं हवा-
महे वसो मम ॥ ३८ ॥

निधीनामिति नि-धीनाम् । त्वा । निधिपतिमिति
निधि-पतिम् । हवामहे । वसो इति । मम ॥ ३८ ॥

मेषष्पट्टिशत् ॥ १२ ॥

था पुरुषव्यत्ययात् वचनव्यत्ययाद्वा न मुच्यामहे । ता अवन्त्यः
त्वामवन्तु । तं त्वा प्रियाणां प्रियं आप्यानां वृद्धानामपि वर्षिष्ठं
वृद्धतमम् । पूर्ववद्वर्षादेशः । आङ्गूर्वाद्वाचयतेः छन्दसो ङः, अ-
ष्टब्दाद्वा ण्यः । वृषादिर्द्रष्टव्यः । अनवधारणादनवग्रहः । निधी-
नामपि निधिपतिं महानिधिं महान्तं निधिम् । यद्वा—सर्वेषां
निधीनां संबन्धिनं निधिपतिं स्वामिनम् । अथवा—निधयो नि-
धातारस्तेषामपि निधिपतिं अतिशयेन निधातारम् । सर्वथा ‘परा-
दिश्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदृशं त्वां हवामहे जुहु-
मः । व्यत्ययेन शप् आत्मनेपदं च । यद्वा—होतुमाह्वयामः ।
‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् । हे वसो धनस्थानीय
मम । यद्वा—मम वासयितः पुण्येषु लोकेषु । ‘परमपि छन्दसि’
इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य पूर्वामन्वितानुप्रवेशात् षष्ठ्यन्तामन्वितस-
मुदायो निहन्यते ॥

इति सप्तमे चतुर्थे द्वादशोनुवाकः.

कूप्याभ्यस्स्वाहा कूल्याभ्यस्स्वाहा
 विकर्याभ्यस्स्वाहा अवट्याभ्यस्स्वा -
 हा खन्याभ्यस्स्वाहा हृद्याभ्यस्स्वा-
 हा सूद्याभ्यस्स्वाहा सरस्याभ्यस्स्वा-
 हा वैशन्तीभ्यस्स्वाहा पल्वल्याभ्य-

कूप्याभ्यः । स्वाहा । कूल्याभ्यः । स्वाहा -
 विकर्याभ्य इति वि-कर्याभ्यः । स्वाहा । अवट्या।
 भ्यः । स्वाहा । खन्याभ्यः । स्वाहा । हृद्याभ्यः ।
 स्वाहा । सूद्याभ्यः । स्वाहा । सरस्याभ्यः । स्वा-
 हा । वैशन्तीभ्यः । स्वाहा । पल्वल्याभ्यः । स्वा-
 हा । वष्याभ्यः । स्वाहा । अवष्याभ्यः । स्वाहा ।

¹पुनरपि तत्रैव रात्रिहोमेष्वपां होमाः—कूप्याभ्य इत्यादि ॥
 कूपाः प्रसिद्धाः । सर्वत्र 'भवे छन्दसि' इति यत् । द्व्यच्चां
 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अन्यत्र 'तित्स्वरितम्' इति
 स्वरितत्वम् । कुल्यासु भवाः कूल्याः छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्वा—
 कूलसमीपभवाः क्षुद्रकूपाः कूल्याः । विकर्या भूविवराः । किरतेः
 ऋदोरप् । विकृतावादेशः करोतेः छान्दसो दीर्घः । अवटा
 गर्ताः । खन्याः खननेन निर्वृत्ताः तटाकादयः । हृदाः अगाधा
 जलाशयाः । सूदाः कदाचिदप्यशोषितपङ्काः । सुष्टून्नयनीयाः सूद्या
 इति केचित् काष्ठादियन्त्रप्रभवा उच्यन्ते । सरांसि स्वयमु-
 त्पन्ना जलाशयाः । आर्तास्वार्तासु स्फुटं पुनःपुनर्विशन्ति उत्पद्यन्ते एष्वाप

स्वाहा व॒र्ष्या॑भ्यस्वाहा॑ ऽव॒र्ष्या॑भ्य-
स्वाहा॑ ह्रा॒दुनी॑भ्यस्वाहा॑ पृ॒ष्वा॑भ्य-
स्वाहा॑ स्य॒न्द॑मानाभ्यस्वाहा॑ स्था-
व॒राभ्य॑स्वाहा॑ ना॒दे॒यीभ्य॑स्वाहा॑
सै॒न्ध॒वीभ्य॑स्वाहा॑ स॒मु॒द्रि॒याभ्य॑-
स्वाहा॑ सर्वा॑भ्यस्वाहा॑ ॥ ३९ ॥

ह्रा॒दुनी॑भ्य इति॑ ह्रा॒दुनी॑-भ्यः । स्वाहा॑ । पृ॒ष्वा॑-
भ्यः । स्वाहा॑ । स्य॒न्द॑मानाभ्यः । स्वाहा॑ । स्था-
व॒राभ्यः॑ । स्वाहा॑ । ना॒दे॒यीभ्यः॑ । स्वाहा॑ । सै॒न्ध॒-
वीभ्यः॑ । स्वाहा॑ । स॒मु॒द्रि॒याभ्यः॑ । स्वाहा॑ । सर्वा॑-
भ्यः । स्वाहा॑ ॥ ३९ ॥

कूप्या॑भ्यश्चत्वारि॑शत् ॥ १३ ॥

इति वेशन्ताः । विशतेरौणादिकोऽतच् । वेशन्तहिमवद्ग्यामणि
आदत्तभाव [अन्तोदात्तभाव] इति केचित् । पल्वलानि । वन्या जलाशयाः ।
वर्ष्याः वर्षे भवाः । वर्षे न भवन्तीत्यवर्ष्याः पीडनप्रभवाः । 'ययतोश्चात-
दर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ह्रादुन्यः ह्रादुशब्दवत्यः । ह्रादे-
रौणादिको निप्रत्ययः, छान्दसं दीर्घत्वम् । पृष्वाः अवश्याय-
जलानि संचितानीत्यन्ये । स्यन्दमानाः वहन्त्यो यत्र कापि ।
स्थावराभ्यः तिष्ठन्तीभ्यः यत्र कापि । 'स्थेशभास' इति वरच् ।
नादेध्यः नद्यां भवाः । 'नद्यादिभ्यो ढक्' सैन्धव्यः महानदी-
प्रभवाः पुन्नज्ञस्सिन्धव इति केचित् । औत्सर्गिकेण उदात्तनि-

अद्भ्यस्स्वाहा वहन्तीभ्यस्स्वाहा प-
रिवहन्तीभ्यस्स्वाहा समन्तं वहन्ती-
भ्यस्स्वाहा शीघ्रं वहन्तीभ्यस्स्वाहा
शीभं वहन्तीभ्यस्स्वाहोग्रं वहन्ती-
भ्यस्स्वाहा भीमं वहन्तीभ्यस्स्वा-

¹अद्भ्य इत्यत्-भ्यः । स्वाहा । वहन्तीभ्यः ।
स्वाहा । परिवहन्तीभ्य इति परि-वहन्तीभ्यः ।
स्वाहा । समन्तमिति सं-अन्तम् । वहन्तीभ्यः ।
स्वाहा । शीघ्रम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा । शीभम् ।
वहन्तीभ्यः । स्वाहा । उग्रम् । वहन्तीभ्यः । स्वा-

वृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । समुद्रियाभ्यः । 'समुद्राभ्राद्धः'
सर्वाभ्य इत्यनुक्तपरिग्रहार्थम् ॥

इति सप्तमे चतुर्थे त्रयोदशोनुवाकः.

¹पुनरपि तत्रैवापां होमाः—अद्भ्यस्स्वाहेत्यादि ॥ अद्भ्यः सा-
मान्याभिधानं विशेषान्वक्ष्यामीति । 'उडिदम्' इति विभक्तेरु-
दात्तत्वम् । वहन्त्यः । परिवहन्त्यः मण्डलं भ्रमयन्त्यः । कूलं
भिन्वाऽतिनिष्पतन्त्य इत्यन्ये । समन्तं वहन्त्यः कूले अतिलङ्घ्य
पर्वतो गच्छन्त्यः । शीघ्रं द्रुतं यथा कूले निपतिते भवतः तथा ।
शीभं शोभनं कूलाबाधेन । उग्रं उद्गूर्णं मेघपटलसंछन्नम् । भीमं

हाऽम्भोभ्यस्स्वाहा नभोभ्यस्स्वाहा

महोभ्यस्स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥

यो अर्वन्तं जिघांसति तम्भ्य-

हा । भीमम् । वहन्तीभ्यः । स्वाहा । अम्भोभ्य
इत्यम्भः—भ्यः । स्वाहा । नभोभ्य इति नभः—
भ्यः । स्वाहा । महोभ्य इति महः—भ्यः । स्वाहा ।
सर्वस्मै । स्वाहा ॥ ४० ॥

अथ एकान्त्रिंशत् ॥ १४ ॥

यः । अर्वन्तम् । जिघांसति । तम् । अ-

भीतिहेतुजननं कृष्यमाणकूलपादपं महासत्त्वम् । अम्भांसि अस्मिन्
लोके भवाः आपः 'अयं वै लोकोम्भांसि'* इति ब्राह्मणम् ।
नभांसि आन्तरिक्ष्याः । महांति अमुष्मिन्लोके भवाः । सर्वस्मै
जलमात्राय ॥

इति सप्तमे चतुर्थे चतुर्दशोनुवाकः.

^१श्वानं हन्यमानमनुन्लयते—यो अर्वन्तमिति द्विपद्या गाय-
त्र्या ॥ यः श्वा अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति तं वरुणः
अभ्यनीति आभिमुख्येन नाशयतु । अमतेर्लेटि शभो लुकि 'तुरु-
स्तु शम्यमः' इतीडागमः ॥

मीति वरुणः । परो मर्तः परश्वा ।
अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं वभूव स-
निभ्य आ । अरातीवा चिदद्रिवोऽनु

भीति । अमीति । वरुणः । ^२परः । मर्तः । परः ।
श्वा । ^३अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रहन्निति वृत्र-
हन् । समिति । वभूव । सनिभ्य इति सनि-
भ्यः । आ । अरातीवा । चित् । अद्रिव इत्यद्रि-

^२तं हतं अश्वस्याधस्पदमुपास्यति—पर इत्येकपदया गायत्र्या ॥
योऽश्वस्य हन्ता मर्तः मर्त्यः स परोस्तु परस्तादस्तु श्वा च परस्तादस्तु
इतोऽन्यं हिनस्तु । परशब्दात्परस्यास्तातेश्छान्दसोऽसिप्रत्ययः । तेना-
न्तोदात्तत्वम् ॥

^३ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति—अहं चेति पञ्चपदया प-
ङ्क्त्या ॥ हे वृत्रहन्! पाप्मनां हन्तः यजमानः अहं च त्वं च
संबभूव, वचनव्यत्ययः संबभूविव । छान्दसो लिट् । सम्भ-
भूव वा सर्वार्थेषु संसृज्य वर्तावैहे सनिभ्यः सन्यर्थं सर्वे लाभाः संप-
द्यन्तामिति । आकारो मर्यादायाम् । हे अद्रिवः! अद्रिमान्
वज्रवानिन्द्रो हे तदात्मन्! । ‘छान्दसीरः’ इति मतुपो वत्त्वं ‘मतु-
वसोः’ इति रुत्वम् । हे शूर! नौ त्वां च मां च अरातीवा चित्
अदानवन्तावपि । अरातिरदानम् । ततः ‘छान्दसीवनिषौ’
इति मत्वर्थीयो वनिप्, ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घत्वम्,
ततः परस्य द्विवचनस्य डाजादेशः । ईदृशावप्यावां इन्द्रस्य

नौ शूर म॒सतै भ॒द्रा इन्द्र॑स्य रा॒त-
यः । अ॒भि क्र॒त्वेन्द्र॑ भूर॒ध॒ ज्मन्न॑ ते
वि॒व्यङ्ग॑हि॒मान् र॒जांसि॑ । स्वे॒ना
हि वृ॒त्रं शर्व॑सा ज॒घन्थ॑ न शत्रु॒र-
न्तं वि॒विद॑द्युधा ते ॥ ४१ ॥

वः । अ॒न्विति॑ । नौ । शू॒र । म॒स॒तै । भ॒द्राः ।
इन्द्र॑स्य । रा॒तयः । अ॒भीति॑ । क्र॒त्वा । इन्द्र॑ । भूः ।
अ॒र्ध । ज्मन्न॑ । न । ते । वि॒व्यक् । म॒हि॒मान॑म् ।
रजा॑ंसि । स्वे॒न । हि । वृ॒त्रम् । शर्व॑सा । ज॒घ-
न्थ॑ । न । शत्रुः॑ । अ॒न्तम् । वि॒विद॑त् । यु॒धा ।
ते ॥ ४१ ॥

वि॒विद॑द्हे च ॥ १५ ॥

भद्रा गम्भीरा रातयः दानानि अनुमंसतै अनुमन्यतां अस्मद्वि-
षये । यद्यप्यावां अल्पहविर्मात्रप्रदानेन उपक्षीणौ तथाऽप्यावाभ्यां
प्रभूतानि धनानि इन्द्रो ददात्विति भावः ॥

^४अभि क्रत्वेत्यादि ॥ स्वेना हीति । सांहितिकं दीर्घत्वं छान्द-
सम् । शत्रुः ते तव अन्तं विनाशं युधा युद्धेनापि न विविदत्
न वेत्तु न लभतां वा । वेत्तेर्विन्दतेर्वा लेटि शपः 'लेयोडाटौ' इत्य-
डागमः 'नाभ्यस्तस्याचि' इति गुणाभावः ॥

इति सप्तमे चतुर्थे पञ्चदशोनुवाकः.

नमो राज्ञे नमो वरुणाय नमोश्वा-
 य नमः प्रजापतये नमोधिपतयेऽ-
 धिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपति-
 र्हं प्रजानां भूयासं मां धेहि मयि
 धेह्युपाकृताय स्वाहाऽऽलब्धाय स्वा-
 हा हुताय स्वाहा ॥ ४२ ॥

नमः । राज्ञे । नमः । वरुणाय । नमः । अ-
 श्वाय । नमः । प्रजापतय इति प्रजा-पतये । न-
 मः । अधिपतय इत्यधि-पतये । अधिपतिरित्यधि-
 पतिः । असि । अधिपतिमित्यधि-पतिम् । मा ।
 कुरु । अधिपतिरित्यधि-पतिः । अहम् । प्रजाना-
 मिति प्र-जानाम् । भूयासम् । माम् । धेहि । म-
 यि । धेहि । उपाकृतायेत्युप-आकृताय । स्वाहा ।
 आलब्धायेत्या-लब्धाय । स्वाहा । हुताय । स्वाहा ॥ ४२

नम एकानत्रिंशत् ॥ १६ ॥

^१रात्रिहोमेषु यव्यानि जुहोति—नमो राज्ञ इत्यादि ॥ सर्वं
 निगदसिद्धम् । राजा सोमः । मां धेहि धारय । यत्रावस्थापितेन
 मया भूयोपि किञ्चित्कर्तव्यमस्ति तत्र मां स्थापय यद्वातव्यम् ॥

^२उपाकृताय इत्यादौ लिङ्गादेव सिद्धो विनियोगः । आद्यथोः
^३गतिरनन्तरः इति प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति सप्तमे चतुर्थे षोडशोनुवाकः.

मयोभूर्वातो अभि वातस्रा ऊर्ज-
स्वतीरोषधीरिशान्ताम् । पीवस्व-
तीजीवधन्याः पिबन्त्ववसायं पद्वते

¹मयोभूरिति मयः—भूः । वातः । अभीति ।
वातु । उस्राः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः । एति ।
रिशान्ताम् । पीवस्वतीः । जीवधन्या इति जीव-
धन्याः । पिबन्तु । अवसायं । पद्वत इति पत्-

¹तत्रैव दश गव्यानि जुहोति—मयोभूरित्यादिना ॥ त्रैष्टुभः स-
र्वोनुवाकः । इह धृतिरित्यादि यजुः । 'महीमूषु' * 'सुत्रामाणं' *
इति द्वयोस्त्रिष्टुभोः प्रतीकग्रहणम् । तत्र प्रथमं—मयोभूरित्यादि ।
हे रुद्र त्वत्प्रसादान्मयोभूः सुखस्य भावयिता । 'बहुलमन्यत्रा-
पि' इति गिलुक् । ईदृशो वातः उस्राः गाः अभिवातु
आभिमुख्येन सेवताम् । ऊर्जस्वतीः रसवतीः ओषधीस्तृणादीनि
आरिशन्तां आस्वादयन्तु । रिशतिरभ्यवहारे । किं च—पीव-
स्वतीः पीवस्वत्यः स्थौल्यवत्यः अकृशाः । पीव स्थौल्ये, अ-
सुनि 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । जीवधन्याः जी-
ववत्साः क्षीरादिधनमर्हन्तीति धन्या वत्साः ईदृश्यस्सत्यः पिब-
न्तु । किं स्वाद्भूकमिति सामर्थ्याद्गम्यते । यद्वा—याभिः जी-
वधन्या भवन्ति ता अपः पिबन्तु । किञ्च—अवसाय अवित-
व्याय । अवतेरौणादिकोऽसच्चप्रत्ययः । पद्वते पादवते सञ्जात-
गमनसामर्थ्याय अभीताय मृड सुखय । जातावेकवचनम्, 'क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यम्' इति संप्रदानत्वम् । देवस्य पशूनां पतित्वात्
तमेवासां रक्षणं प्रार्थयते ॥

रुद्र मृड । यास्सरूपा विरूपा एक-
रूपा यासामग्निरिष्ट्या नामानि
वेद । या अङ्गिरसस्तपसेह चक्रु-
स्ताभ्यः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ।
या देवेषु तनुवमैरयन्त यासां सो-

वते । रुद्र । मृड । ^२याः । सरूपा इति स-रूपाः ।
विरूपा इति वि-रूपाः । एकरूपा इत्येक-रूपाः ।
यासाम् । अग्निः । इष्ट्या । नामानि । वेद । याः ।
अङ्गिरसः । तपसा । इह । चक्रुः । ताभ्यः । प-
र्जन्य । महि । शर्म । यच्छ । ^३याः । देवेषु । त-
नुवम् । ऐरयन्त । यासाम् । सोमः । विश्वा । रू-

^२अथ द्वितीया—यास्सरूपा इति ॥ सरूपाः समानसंस्थानाः
विरूपाः विविधशुक्लादिवर्णाः एकरूपाः एकजात्यवच्छिन्ना यासां
नामानि नमनप्रकारान् यागं प्रति साधनभावात् आज्यपयोदधिलक्षणान्
अग्निरिष्ट्या यागेन वेद जानाति यद्यस्याः विहितं तत्तदेवान्या
देवता जानाति अग्निस्तु सर्वाणीति । यां च अङ्गिरसः तपसा
इत्थंभूताः तपस्विनश्चक्रुः (कतरव्यत्ययः) । यद्वा—तपसा चक्रुः
तपसा शोधितवत्यः । इह ताभ्यः गोभ्यः हे पर्जन्य महि महत् श-
र्म सुखं यच्छ देहि ॥

^३अथ तृतीया—या देवेष्विति ॥ या देवेषु देवनिमित्तम् । निमि-
त्तात्सप्तमी । तनुवं आत्मशरीरं ऐरयन्त गमितवत्यः देवयागार्थमेव

सो विश्वां रूपाणि वेद । ता अस्म-
भ्यं पयसा पिन्वमानाः प्रजावती-
रिन्द्र ॥ ४३ ॥ गोष्ठे रिरीहि । प्र-
जापतिर्मह्यमेता रराणो विश्वैर्देवैः
पितृभिस्संविदानः । शिवास्सतीरुप

पाणि । वेद । ताः । अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् ।
पयसा । पिन्वमानाः । प्रजावतीरिति प्रजा-वतीः ।
इन्द्र ॥ ४३ ॥ गोष्ठ इति गो-स्थे । रिरीहि ।
प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । मह्यम् । एताः । र-
राणः । विश्वैः । देवैः । पितृभिरिति पितृ-भिः ।
संविदान इति सं-विदानः । शिवाः । सतीः । उ-
पेति । नः । गोष्ठमिति गो-स्थम् । एति । अ-

दत्तवत्यः । यासां रूपाणि दध्यादिलक्षणानि विश्वान्यपि सोमो
वेद जानाति ताः पयसा सर्वाः प्रजाः पिन्वमानाः तर्पयन्ति ।
पिवि प्रीणने । प्रजावतीः शोभनपुत्रपौत्रादिमतीः हे इन्द्र गोष्ठे ब्रजे
अस्मभ्यं अस्मदर्थं रिरीहि समागमय । रि गतौ । व्यत्ययेन
परस्मैपदम्, शपश्श्लुः ॥

चतुर्थी—प्रजापतिरिति ॥ मह्यं मदर्थं प्रजापतिरेता गाः र-
राणः ददन् उत्पादयन् मह्यं च ददत् । रातेर्व्यत्ययेनात्मनेप-
दम्, शपश्श्लुः, 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । वि-

नो गोष्ठमाऽकस्तासां वयं प्रजया
 सꣳ संदेम । इह धृतिस्स्वाहेह वि-
 धृतिस्स्वाहेह रन्तिस्स्वाहेह रमन्ति-
 कः । तासांꣳ । वयम् । प्रजयेति प्र-जया । स-
 मिति । सꣳदेम । इह । धृतिः । स्वाहा । इह । वि-
 धृतिरिति वि-धृतिः । स्वाहा । इह । रन्तिः । स्वाहा ।

श्वैः देवैः पितृभिश्च संविदानः ऐकमत्यं गतः । ‘समोगमृच्छि’
 इत्यात्मनेपदम् । शिवाः कल्याणस्वभावाः सतीः सततं भव-
 तीः नः अस्माकं सम्बन्धिनं गोष्ठं गवां स्थानं उपाकः उपा-
 करोतु उपागमयतु । करोतु वा । करोतेः छान्दसो लुङ्, ‘म-
 न्ने घस’ इति च्लेर्लुक् । लिङि वा शपो लुक् । वयं च
 तासां गवां प्रजया पुत्रपौत्रादिकया संसदेम सङ्गसीमहि । सी-
 दतेराशिषि लिङि ‘लिङ्चाशिष्यङ्’ इत्यङ्, ‘छन्दस्युभयथा’
 इति सार्वधातुकत्वात् सलोपः ॥

^५इह धृतिस्स्वाहेत्यादयो धृतयो * ‘विभूर्मात्रा’ † इत्यत्र व्या-
 ख्याताः ॥

^६‘महीमूषु मातरं’ ‘सुत्रामाणं पृथिवीम्’ इति च ‘वैश्वान-
 नरो नः’ ‡ इत्यत्र व्याख्याते । महीमेव सुव्रतानां मातृस्थानीयां
 ऋतस्य यज्ञस्य सत्रस्य वा पालयित्रीः रक्षणार्थमाह्वयामः प्रवृद्ध-
 बलामजरन्तीं उरुगमनां शोभनां सुखहेतुं अखण्डितां शोभन-
 प्रणयामिति प्रथमा ॥

स्वाहा म॒ही मू॒षु सु॒त्रामा॑णम् ॥४४
 किं॑ स्वि॒दासी॑त्पूर्व॒चित्तिः॑ किं॑
 स्वि॒दासी॑बृ॒हद्वयः॑ । किं॑ स्वि॒दासी-
 इह । रम॑तिः । स्वाहा॑ । म॒हीम् । उ॒ । स्वि॑ति । 'सु-
 त्रामा॑णामि॒ति सु-त्रामा॑णम् ॥ ४४ ॥

इन्द्रा॑ष्टात्रिं॒शच्च ॥ १७ ॥

^१किम् । स्वि॒त् । आ॒सीत् । पूर्व॒चित्तिरि॑ति पू-
 र्व-चित्तिः॑ । किम् । स्वि॒त् । आ॒सीत् । बृ॒हत् ।
 वयः॑ । किम् । स्वि॒त् । आ॒सीत् । पि॒शाङ्गि॑ला ।

'सुत्रामणं पृथिवीं विस्तीर्णां द्यामपापां सुशर्माणमदिति दैवीं
 नावं नौस्थानीयां शोभनतरणामनेहसमनवद्यां अच्छिद्वां अविना-
 शार्थं आरूढा भूयास्मेति द्वितीया ॥

इति सप्तमे चतुर्थे सप्तदशोनुवाकः.

^१अथ होतुः प्रश्नाः ब्रह्मणः प्रतिवचानानि—किं स्विदासीदि-
 त्यादीनि आनुष्टुभस्सर्वोनुवाकः । पृच्छामीति द्वे त्रिष्टुभौ । तत्र
 प्रथमा 'किं स्वित्' इति प्रश्नः । किमिति सामान्यविवक्षया नपुंसक-
 त्वम् । स्विदिति वितर्के । किन्तु पूर्वचित्तिरासीत् पूर्वा प्रथमा चित्तिः
 ज्ञानमस्याः किन्तु इदमेव श्रेष्ठमिति प्रथमं चिन्त्यत इत्यर्थः ।
 उत्तरापेक्षया स्त्रीलिङ्गता । यद्वा—पूर्वे देवाः त एव चित्तयश्चे-

पिशाङ्गिला किञ् स्वदासीत्पिलि-
 प्पिला । द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्वं आ-
 किम् । स्वित् । आसीत् । पिलिप्पिला । द्यौः ।
 आसीत् । पूर्वचित्तिरिति पूर्व-चित्तिः । अश्वः ।

तयितारो यस्याः । कर्मणि क्तिन्, कर्तारि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वम् । तत्रा *न्तोदात्तत्वं छान्दसम् । किन्तु खलु बृहत्
 महत् वयः अन्नमयमासीत् । यदन्नं लब्ध्वा पुनरन्यदन्नं न
 मृग्यं भवति तन्महत् । किं वा नु खलु पिशाङ्गिलाऽऽसीत् । पिशा
 अवयवे रौधादिकः । इगुपधलक्षणः कः । पिशाशब्देन रूपा-
 दीन्युच्यन्ते । तानि गिरति छादयतीति छान्दसः कः, करणे
 वा 'घञर्थे कविधानं' इति कः । पचाद्यचि वा 'बहुलं छन्दसि' इति
 कित्त्वम्, 'अचि विभाषा' इति लत्वं पूर्वपदस्याम्भावः । यद्वा—
 पिशाङ्गो नानावर्णः तेन तद्वती पिशाङ्गिला तुन्दादिलक्षण इलच् ।
 केन रूपादिकं छाद्यते केन वा प्रकाश्यते इत्यहोरात्राभिप्रायेण
 प्रश्नः । नानावर्णता चाहर्मिश्रत्वात् । किं वा स्वित् पिलिप्पिला
 आसीत् अत्यर्थं प्रीणयित्री पिलिप्पिला । पृ प्रीतौ, युङ्गन्ता-
 त्परिपत्तेः पचाद्यचि गुणे उपधाया इत्वं उभयत्र लत्वं प्रकारोप-
 जनः, अभ्यासस्य चत्वं छान्दसम् । पिलिप्पिलेति धात्वन्तरमौ-
 ज्ज्वल्यवाचीति केचित् । ततः पचाद्यच् । का स्वित् उज्ज्वलयि-
 त्री प्रजानामिति ॥

^२अथ उत्तराणि—द्यौरित्यादीनि ॥ द्यौः पूर्वचित्तिः चित्यानां
 मुख्यत्वात् देवैर्ज्ञातव्यत्वाच्च । तस्य च साधनं अश्वो बृहद्वयः । तेन

सीद्दुहद्वयः । रात्रिरासीत्पिशङ्गिला-
ऽविरासीत्पिलिप्पिला । कस्स्विदे-
काकी चरति क उं स्विजायते पु-
नः । किङ् स्विद्धिमस्य भेषजं किङ्

आसीत् । बृहत् । वयः । रात्रिः । आसीत् । पि-
शङ्गिला । अविः । आसीत् । पिलिप्पिला । कः ।
स्वित् । एकाकी । चरति । कः । उ । स्वित् ।
जायते । पुनः । किम् । स्वित् । हिमस्य । भेष-
जम् । किम् । स्वित् । आवर्पनमित्या-वर्पनम् ।

हि सकृदिद्वा वरामुच्छ्रितं प्राप्य पुनरन्यत्स्थानं भोगार्थमिच्छतीति
तस्य निमित्तकारणम् । रात्रिः पिशङ्गिला सा हि रूपाणां छादयित्री
स्वयं च प्रकाशाप्रकाशव्यामिश्ररूपा, तारकाभिरन्धकारेण च सम-
न्वितत्वात्, अहर्मिश्रत्वाद्वा । अथ तस्याप्यभिवृद्धिकारणं अविः
पिलिप्पिला अवति विश्वमित्याविः वृष्टिः । आदित्यप्रभवा श्रीर्वा ।
सा हि जगत् भृशं प्रीणयति ज्वलयति च 'श्री वै पिलिप्पिला'*
इति च ब्राह्मणम् ॥

ॐ किं स्विदासीत्' इत्यादयः प्रश्नाः उक्तान्यादित्यव्यापारजानि
प्रश्नप्रतिवचनानि । इदानीमादित्यमारभ्य प्रश्नाः क्रियन्ते—कोनु
खलु एकाकी असहायश्चरति; सामर्थ्यात् सर्वदेति गम्यते । स-
र्वो हि कदाचिदेकाकी चरति । प्रकृतत्वाच्च वृष्टेः प्रवर्तयिता
एकाकी चरतीति । क एव खलु पुनर्जायते अत्रापि सामर्थ्यात्

स्वि॒दाव॒प॒नं॑ म॒हत् । सूर्य॑ ए॒काकी॑
च॒रति॑ ॥ ४५ ॥ च॒न्द्र॒मां जा॒यते॑ पु॒-
नः॑ । अ॒ग्निर् हि॒मस्य॑ भेष॒जं भूमि॑-
राव॒प॒नं॑ म॒हत् । पृ॒च्छामि॑ त्वा पर॒-

म॒हत् । ^४सूर्यः॑ । ए॒काकी॑ । च॒रति॑ ॥ ४५ ॥ च॒न्द्र-
मांः । जा॒यते॑ । पु॒नः॑ । अ॒ग्निः । हि॒मस्य॑ । भेष॒-
जम् । भूमिः॑ । आ॒व॒प॒न॒मित्या॑—व॒प॒नम् । म॒हत् ।
पृ॒च्छामि॑ । त्वा । पर॑म् । अ॒न्तम् । पृ॒थि॒व्याः ।
^५पृ॒च्छामि॑ । त्वा । भुव॑नस्य । नाभि॑म् । पृ॒च्छा-

पुनःपुनरिति गम्यते । सर्वोपि हि मृत्वा पुनर्जायते । प्रकृत-
त्वाच्चादित्यवशात् पुनःपुनर्जायत इति । किं नु खलु हिम-
स्य शैत्यस्य भेषजं निवर्तकं प्रकृतत्वाच्च चन्द्रमसोत्पादितस्य ।
किञ्चु खलु महदावपनं आवापस्थानं उप्यन्ते अस्मिन्नित्यावपनम्॥

^४अथोत्तराणि—सूर्य इत्यादीनि ॥ सूर्योऽसहायः सर्वदा दिवि
चरति । सेनान्यादीनामनुपलम्भात् असहायत्वं मन्यन्ते । चन्द्र-
माः पुनःपुनरादित्याज्जायते । तदुत्पादितस्य हिमस्याग्निर्भेषजम् ।
तत्सृष्टानामोषध्यादीनां भूमिरावपनमिति ॥

^५एवं भूम्यन्तानि प्रश्नप्रतिवचनानि । अधुना भूमेरारभ्य प्रश्नाः
क्रियन्ते—पृच्छामीत्याद्याः ॥ हे ब्रह्मन् त्वां पृच्छामि पृथिव्याः पर-
मन्तं यत्र सर्वा पृथिवी समाप्ता । अथ तत्र प्रतिष्ठितां भुवनस्य

मन्तं पृथिव्याः पृच्छामि त्वा भुव-
नस्य नाभिम् । पृच्छामि त्वा वृ-
ष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः
परमं व्योम । वेदिमाहुः परमन्तं
पृथिव्या यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिम् ।

मि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि ।
वाचः । परमम् । व्योमेति वि-ओम् । ^६वेदिम् ।
आहुः । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । यज्ञम् ।
आहुः । भुवनस्य । नाभिम् । सोमम् । आहुः ।

नाभिं पृच्छामि यत्र प्रतिबद्धं सर्वं जीवति स नाभिः 'नहोमश्च'
इतीङ्गत्ययः । हेतुं च पृच्छामि तस्य वृष्णो वर्षितुरश्वस्य व्यापकस्य
किं रेतः यतस्सर्वं जायते । अथ तच्च पृच्छामि वाचो वेदा-
त्मिकायाः ऋगादेः तस्य रेतसो विधात्र्याः किं परमं व्योम
प्रकृष्टं रक्षास्थानं सर्गप्रतिसर्गनिबन्धनं व्योमेति । विपूर्वाद्भवतेः
मन्प्रत्ययः, 'ज्वरत्वरस्त्रव्यमिमवाम्' इत्यादिना ऊठि गुणः ॥

^६अथोत्तराणि वेदिमित्यादीनि ॥ पृथिव्याः परमन्तं वेदिमाहुः
ब्रह्मवादिनः 'सा वा इयं सर्वैव वेदिः' * इति च स्तूयते ।
तत्र निवर्त्य यज्ञमाहुः भुवनस्य सर्वस्य भूतजातस्य नाभिः ।
तस्य वृष्णः अश्वस्य यज्ञस्य रेतः सोममाहुः सर्वस्य बीजं
यागद्वारेण वृष्याद्युत्पत्तिहेतुत्वात् । अश्वस्यैव वा वर्षितुः सोमो

सोममाहुर्वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मै-
व वाचः परमं व्योम ॥ ४६ ॥
अम्बे अम्बाल्यम्बिके न मा नय-

वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्म । एव । वाचः ।
परमम् । व्योमेति वि-ओम् ॥ ४६ ॥

सूर्ये एकाकी चरति षड्वृत्वारिः शच्च ॥ १८ ॥

^१अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा । न-

रेतः सर्वलोकजीवनोदकहेतुभूतसोमसाधनत्वात् । तत्फलं वाचः परमं
व्योम ब्रह्मैव परमात्मैव प्राप्यत इति ॥

इति सप्तमे चतुर्थे अष्टादशोनुवाकः.

^१महिषीं सर्वैरलङ्कारैरलङ्कृतां गर्हमाणां निहुवानां अध्वर्युरुदान-
यति—अम्ब इति गायत्र्या ॥ अध्वर्युणा महिष्यामन्त्रयते एतै-
स्त्रिभिरामन्त्रितैः पर्यायैः बहुभिरपि । हिंसादंवेदमध्येषणरूपं ? ।
लोके हि प्रेमातिभरेण वक्तारो भवन्ति मातर्दारिके स्वामिनीति ।
एवमत्रापि वेदितव्यम् । भुङ्क्तेति शेषः । ‘छन्दसि वेति वक्त-
व्यम्’ इति प्रथमस्याम्बार्थलक्षणह्रस्वत्वाभावः । तृतीयस्य तु
‘डलकवतीनां प्रतिषेधः’ इति प्रतिषेधः, ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवत्’ इत्यविद्यमानत्वान्निघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ।
अथ सा ब्रवीति—न मा नयति न मां यव्युं क्षमो नयति कश्चन

ति कश्चन । ससस्त्यश्वकः । सुभगे
काम्पीलवासिनि सुवर्गे लोके सं

यति । कः । चन । ससस्ति । अश्वकः । ^२सुभग
इति सु-भगे । काम्पीलवासिनीति काम्पील-वा-
सिनि । सुवर्ग इति सुवः-गे । लोके । सम् । प्रे-

कश्चिदपि अयं चाश्वकः क्षमोपि ससस्ति स्वपिति । कुत्सायां
प्रागिवीयः कः । मय्यशयानायामेव स्वयं तूष्णीं शेते
इति रोपेण कुत्सा प्रयुक्ता । षस स्वप्ने, आदादिकः व्यत्य-
येन शपश्शुः । केचिदेकवाक्यत्वेन व्याचक्षते—महिष्येव स्वा-
त्मानमेव एतैरामन्त्रयते यद्बुरभावनिमित्तं विषादमिव दर्शयतीति ।
अन्ये पुनराहुः—अतिरभसप्रभवा यद्बुरेवामन्त्रितफणितय इति ।
एवं प्रयुञ्जानः को मामानीय भवेदिति ॥

^२अध्वर्युस्ताप्येण वाससा महिषीमश्वं च संप्रोर्णोति—सुभग
इति यजुषा ॥ हे सुभगे शोभनभगे काम्पीलवासिनि काम्पीलं
नाम श्लाघ्यो वस्त्रविशेषः हे तद्वासिनि तदाच्छादिनि । यद्वा—
काम्पीलो नाम देशविशेषः तत्र वसन्ती काम्पीलवासिनि ।
काम्पीले हि स्त्रियो दर्शनीया सुभगाश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः ।
हे तथाभूते । उभयोरप्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । सा त्वमश्वश्च
युवां सुवर्गे लोके स्वर्गलोकस्थानीये संज्ञपनस्थाने अस्मिन्
संप्रोर्णार्थां संछन्नौ सहवसताम् । यद्वा—सुवर्गे लोके निमि-
त्तसप्तम्यौ; स्वर्गस्थानीयं यद्भोगसुखं तन्निमित्तं संप्रोर्णार्थामिति ।
छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः ॥

प्रोर्वाथाम् । आऽहमजानि गर्भध-
 मा त्वमजासि गर्भधम् । तौ सह
 चतुरः पदस्सं प्र सारयावहै । वृषा वाम्
 रेतोधा रेतो दधातूत्सकथ्योर्गुदं धे-
 ति । ऊर्वाथाम् । ^३एति । अहम् । अजानि । ग-
 र्भधमिति गर्भ-धम् । एति । त्वम् । अजासि ।
 गर्भधमिति गर्भ-धम् । तौ । सह । चतुरः । पदः ।
 सम् । प्रेति । सरयावहै । ^४वृषा । वाम् । रेतोधा
 इति रेतः-धाः । रेतः । दधातु । उदिति । स-
 कथ्योः । गूदम् । धेहि । अञ्जिम् । उदंञ्जिमित्युत्-

^३महिष्या उपस्थे शेषमाधत्ते—आऽहमजानीत्यनुष्टुभा ॥ आहम-
 जानि त्वामाभिमुख्येन आगच्छामि । अज गतिकक्षेपणयोः । गर्भधं
 गर्भधातारं त्वमपि मां आत्वमजासि आभिमुख्येनागच्छ । तस्मादेव
 धातोर्लोव्यडागमः । गर्भधं गर्भस्य धात्रीं धारयित्रीम् । छान्दसो लि-
 ङ्गव्यत्ययः । तावावां त्वं चाहं च सहशयानौ चतुरः पदः
 पादान् संप्रसारयावहै । अश्वस्याग्रिमौ हस्तावित्यभिप्रायः । स्त्री-
 पुंसयोर्मैथुनाय सहशयानयोश्चत्वारः पादाः संश्लिष्टाः प्रसारि-
 ताश्च भवन्ति । ‘पादः पत्’ इति पद्भावः, ‘उडिदम्’ इति
 विभक्तेरुदात्तत्वम्, ‘त्यदादीनां यद्यत्परम्’ इति अस्मदश्लेषः ॥

^४तावध्वर्युरभिमन्त्रयते—वृषा वामित्यत्यष्ट्या अष्टपदया ॥ द-
 धात्विति प्रथमपादान्तः । वां युवयोर्दम्पत्योर्मध्ये वृषा सेक्ता सेच-
 नसमर्थः रेतोधाः रेतसो धाता पतिः रेतो दधातु स्थापयतु ।

ह्यञ्जिमुदञ्जिमन्वज । यस्स्त्रीणां जी-
वभोजनो य आसाम् ॥ ४७ ॥ वि-
लधावनः । प्रियस्त्रीणामपीच्यः ।

अञ्जिम् । अन्विति । अज्ज । यः । स्त्रीणाम् । जी-
वभोजन इति जीव-भोजनः । यः । आसाम् ॥
४७ ॥ विलधावन इति विल-धावनः । प्रियः ।
स्त्रीणाम् । अपीच्यः । यः । आसाम् । कृष्णे ।

तदर्थमित्थं कर्तव्यमित्याह—वृषणमूले सक्थ्योः तयोर्मध्ये गृदं
गुदस्योर्ध्वप्रदेशं घेहि ऊर्ध्वं स्थापय यत् प्रजननं ब्राह्मणमाहुः ।
' ई च द्विवचने ' इति सक्थिशब्दस्य ईकारः । उदात्त इति
तत्रानुवर्तते । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्य-
येन ' उदात्तस्वरितयोर्यणः ' इति स्वरितत्वं प्रवर्तते । ' गृ से-
चने ' इत्यस्मादौणादिके ढकप्रत्यये गृदमिति भवति । ततस्तथा
कृत्वा अञ्जि प्रजननं उदञ्जि उपस्थं प्रवेशय । अञ्ज्यते प्रजा अने-
नेति अञ्जिः । सर्वे चैते मन्त्राः प्रहेळिकास्थानीयाः अन्यपराक्ष-
रत्वात् अश्वमेधप्राशस्त्याभिप्राया एव । ' अप वा एतस्माच्छ्री
राष्ट्रं क्रामति '* इत्यत्र तथैव प्रतिपादायिष्यते । अधुना अञ्जिविशे-
ष्यते—यस्स्त्रीणां जीवभोजनः जीवो भुङ्क्तेऽनेनेति जीवभोजनः ।
जीवो भुञ्ज्यते रक्ष्यते अनेनेति वा । अन्ये त्वाहुः—स्त्रीणां संबन्धि
जीवभोजनः जीवत्वहेतुः भोजनं; अनेन हि भोगे सति पुरुषा जीव-
न्तीत्युच्यते, अन्यथा मृता एवेति । तादृशश्च भोगः अनेन
क्रियते इति । स्त्रीणामिति ' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदा-

य आसां कृष्णे लक्ष्मणि सर्दिगृ-
लक्ष्मणि । सर्दिगृदिम् । पुरावधीदिति परा-अव-

त्तत्वम् । पुनश्च विशेष्यते—य आसां स्त्रीणां बिलधावनः बिलं
छिद्रं प्रति धावति नान्यदस्याह्निकं* कर्म । यद्वा—नैवं बिलधा-
वनकुशलोन्योस्ति । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति कर्तरि ल्युट् ।
किंच—प्रियः स्त्रीणां ‘नामन्यतरस्यां’ इति नाम उदात्तत्वम् ।
पुनश्च विशेष्यते—भृशं प्रीणयिता कीदृशस्सन् अपीच्यः
अप्रकाशः अपिगमनमप्ययः अन्तर्धानं पुनःपुनश्चलनं वा । अपि-
पूर्वादञ्चतेः ‘ऋत्विक्’ इत्यादिना क्तिन्प्रत्ययः । ततो ‘भवे
छन्दसि’ इति यत्, ‘अचः’ इत्यकारलोपः, ‘चौ’ इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । अप्रकाशस्सन् पुनःपुनर्वा विशन् स्त्रीणां
प्रीणन इति । तत्र किं कुर्वन् प्रीणयतीत्याह—योयमञ्जिरासां
स्त्रीणां कृष्णे कर्षणीये लक्ष्मणि योनेरभ्यन्तरप्रदेशविशेषो लक्ष्म । उप-
स्थामिति केचित् स्त्रीणां व्यञ्जनमिति कृत्वा । तत्र सर्दिगृदिं
सरणशीलं गुदस्योपरिभागं परावधीत् पराहन्ति । छान्दसो
लुङ् । असिश्छिनत्तीतिवत् करणे कर्तृनिर्देशः । आरूढो ह्यने-
न तं देशं पराहन्ति । उक्तं हि—अञ्जि उदञ्जिमन्वजेति । सृ गतौ ।
गृ सेचने । आभ्यामौणादिकोऽप्रत्ययः । सारणभुत्सारणं पुंस उ-
त्थानांस्थानीयं यद्योनिबृह्मणमिति प्रसिद्धं तादृशं गृदिमिति कर्म-
धारयसमासे दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सर-
णशीलो गृदिः यस्मिन् स्थानविशेषे यत् शुक्लेन सिच्यते तादृशं
स्थानं सर्दिगृदिशब्देनोच्यते । ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या’ इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । सर्वथा व्युत्पत्त्यनवधारणात् नावगृह्यते । ता-
दृशमुदञ्जिमन्वजेति ॥

*नान्यदस्यास्ति,

†पुंसं जनस्था,

दिं पुराऽवधीत् । अम्बे अम्बाल्य-
म्बिके न मां यमति कश्चन । सस-
स्त्यश्वकः । ऊर्ध्वामिनामुच्छ्रयताद्वे-
णुभारं गिराविव । अथास्या मध्य-

धीत् । ^५अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा ।
यमति । कः । चन । ससस्ति । अश्वकः । ^६ऊ-
र्ध्वाम् । एनाम् । उर्ध्वाम् । श्रयतात् । वेणुभारमि-
ति वेणु-भारम् । गिरौ । इव । अथ । अस्याः ।

^५महिषी गर्हते—अम्ब इत्यादिना ॥ मध्युपशयानायामपि न मा
यमति । यम मैथुने । ससस्त्येवायमश्वकः न कश्चिदन्यः क्षमः मां
यञ्चुम् । न वाऽन्योस्य व्यापारयिता ॥

^६तां यजमानः अभिमेधति—ऊर्ध्वामित्यनुष्टुभा ॥ असहमान
इव ब्रवीति । एनां योनिमूर्ध्वा उच्छ्रयतात् उच्छ्रितां कुरु उच्छ्रितं
प्रजननं प्रत्युत्थितां कुरु वेणुभारमिव गिरौ भारहारः स यथा
विवक्षुः जीवो गौरवेण भारमुच्छ्रयति । वेणुग्रहणं सुखनिपात्यत्व-
ख्यापनार्थम् । अथानन्तरमस्यास्तथा उच्छ्रिताया मध्यमेधतां वर्धताम् ।
अभिमतान्तःप्रवेशेन । सर्वो ह्यभिमतलाभेन वर्धते हर्षं गच्छति यथा
शीते वाते पुनन् खलपूः पवनेन श्रान्तो वातलाभेन वर्धते ।
अन्य आह—यथा शीते वाते पुनन् वर्धते वर्धिष्यतीति त्वरते एव-
मस्या मध्यं उच्छ्रयणानन्तरं वर्धिष्यतीति । एवमिमां कर्तुं ऋक्सामो
(?) नास्ति अयं त्वश्व इदानीं विश्राम्यत्विति* ॥

*एवमिमं मत्समानेनास्त्ययं त्वश्व इदानीं वाश्रितो विश्राम्यत्विति.

मेधता २ शीते वार्ते पुनन्नैव । अ-
 मध्यम् । एधताम् । शीते । वार्ते । पुनन् । इव ।
 ७ अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा । यभति ।

७अथ सा तथैव गर्हते—अम्ब इति ॥

८अथ वावाताऽभिमेधयति—यद्धरिणीत्यनुष्टुभा ॥ यदा हरि-
 णी यवं क्षेत्रेषु उत्तमत्ति भक्षयति तदा न पशुं साधु पुष्टं मन्यते
 अकृतार्थैव पुनर्भक्षयति न कदाचिदपि पर्याप्तं मन्यते एवं अकृ-
 तार्थैव भूयोभूयो भोक्तुं इयमेव क्षमेति । पशुशब्दोऽसत्त्ववचनो-
 व्ययम् । अन्य आह—यथा हरिणी क्षेत्रिकस्य अप्रज्ञातम् ।
 ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् एवं भोक्तुं त्वमेव क्षमेति ।
 किञ्च—शूद्रा शूद्रजातीया स्त्री यवं भक्षयति तत्तं पुष्टमपि भोगं पशु न
 क्षेत्रिको मन्यते न जानाति । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् ।
 एवं भोक्तुं त्वमेव क्षमेति । किञ्च—शूद्रा शूद्रजातीया स्त्री । ‘शूद्रा-
 चामहत्पूर्वा जातिः’ इति टाप् । सा यदा अर्यजारा भवति ।
 अर्यो ब्राह्मणादिः स जारो यस्याः । ‘अर्यस्वामैवश्ययोः’ इति नि-
 पात्यते । सा किं तदानीं पोषाय कुटुम्बाभिवृद्धये धनायति स्पृह-
 यति कुटुम्बं मे वर्धतां परिशुद्धमपत्यं मे जायतामिति नेयं प्रवर्तते
 भोगार्थं नूनं जानासि* या त्वमेवं तृप्यसीति । ‘अशनायोद-
 न्यधनाया’ इति गर्धे निपात्यते । अन्य आह—धनायति
 धनमात्मन इच्छति ‘सुप आत्मनः’ इति क्यप् ‘छन्दस्यपुत्रस्य’
 इतीत्वाभावः । शूद्रा अर्यजारा भवन्ती तत्र किं पुष्ट्यर्थं धनमि-
 च्छन्ती धनं जिघृक्षति । किञ्च या नूनं जाता तदेवमृतमभोगा-
 यैव भवसीति ॥

*भोगार्थं तु न त्वं न जानासि.

म्बे अम्बाल्यम्बिके न मा यभति
 कश्चन । ससस्त्यश्वकः । यद्धरिणी
 यवमत्ति न ॥४८॥ पुष्टं पशु मन्य-
 ते । शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय ध-
 नायति । अम्बे अम्बाल्यम्बिके न
 मा यभति कश्चन । ससस्त्यश्वकः।
 इयं यका शकुन्तिकाऽऽहलमिति

कः । चन । ससस्ति । अश्वकः । यत् । हरिणी ।
 यवम् । अत्ति । न ॥ ४८ ॥ पुष्टम् । पशु । म-
 न्यते । शूद्रा । यत् । अर्यजारेत्यर्य-जारा । न ।
 पोषाय । धनायति । अम्बे । अम्बालि । अम्बि-
 के । न । मा । यभति । कः । चन । ससस्ति ।
 अश्वकः । ¹⁰इयम् । यका । शकुन्तिका । आहल-

⁹महिष्या अन्या राज्ञो भोग्या वावाता । अथ सा तथैव
 गर्हते—अम्ब इति ॥

¹⁰अथ तां परिवृक्त्योऽभिमेधन्ति—इयं यकेत्यनुष्टुभा ॥ राज्ञो द्वे-
 ष्या* भार्या परिवृक्तिः । इयं शकुन्तिका शकुन्तजातीया स्त्री
 यका याकाचिदपि अविज्ञातविशेषत्वात् । अज्ञातार्थे प्रागिवीयः

सर्पति । आहतं ग॒भे प॒सो नि ज-
ल॒गुलीति॑ धाणि॒का । अ॒म्बे अ॒म्बा-

मि॒त्या-ह॒लम् । इति॑ । सर्पति॑ । आ॒हत॒मि॒त्या-ह-
त॒म् । ग॒भे । प॒सः । नीति॑ । ज॒लगुलीति॑ । धाणि-

कः, 'न यासयोः' इतीत्वाभावः । इयं सर्वथाऽपि शकुन्तिका
आहलं समन्ताच्छब्दयित्वा इति इत्थं यथा* वयं पश्यामः कुर-
यादिषु एवां भृशं शब्दायमाना दयितमेव सर्पति न जहाति एवं
त्वमसीति । हल व्यक्तायां वाचि, छान्दसः कमुल‡प्रत्ययः । य-
द्वा—हला इति शकुन्तानामाह्वानशब्दः, आगतहलाशब्दं आहलम् ।
'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दयितमेवाह्वयन्ती सर्पति
न जहातीति । किञ्च—गभे वर्णव्यत्ययः । पसः सुखकरं जलं
आहतं आहननोद्गतम् । वर्णलोपो वा§ गर्भे स्थितं बहिरागतं
निजलगुलीति भृशं निगिरति असते जलं धाणिका पालनशीला ।
घेटो ल्युटि संज्ञायां कनि 'केणः' इति द्वस्वत्वे छान्दसो न-
कारः । व्यत्यस्तविकृतानेकपदोपादानेन रतिरभसं दर्शयति । अन्य
आह—धाणिका योनिरेतसो धात्री इयं धाणिका याकाचित्
शकुन्तिकेव आहलमिति आकृष्टमिति कृत्वा आकर्षणेन विलेख-
नेन हेतुना स्वयं सर्पति अभिसर्पति । अस्मिन् पक्षे व्यत्ययेना-
ख्यातस्य निघाताभावः । किञ्च—गभे गर्भे चाहतं आपादितं पसः
शुक्लं निजलगुलीति निगिरति परिगृह्णाति । अथवा—आहतमिति कृत्वा
असौ निजलगुलीति असते पिदधाति एवमालपन्ती त्वं न तृप्यसीति ॥

ल्यम्बिके न मां यमति कश्चन । स-
सस्यश्वकः । माता च ते पिता च
तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः ॥ ४९ ॥ प्र

का । ¹¹अम्बे । अम्बालि । अम्बिके । न । मा ।
यमति । कः । चन । ससस्ति । अश्वकः । ¹²मा-
ता । च । ते । पिता । च । ते । अग्रम् । वृक्षस्य ।

¹¹सा भूयोपि तथैव च गर्हते—अम्ब इत्यादिना ॥

¹²अथ तां सर्वा अङ्गना अभिमेधयन्ते—मातेत्यनुष्टुभा ॥ वि-
कारे प्रकृतिशब्दः । वृक्षविकारस्य खट्वाया अग्रं उत्सङ्गं तव
माता च पिता च पूर्वमारोहतः । अथ तत्रारुह्य तव पिता
प्रसुलामि प्रसङ्गेन *त्वां प्रेरयामीति तव मातरं प्रलोभ्य तव
मातुर्गर्भे भगे मुष्टिं मुष्टिस्थानीयं खरं शेषं अतंसयत् प्रवेशयत् ।
षू प्रेरणे तौदादिकः, छान्दसो लकारः । तंसतिरवतंसन-
कर्मा वा । यद्वा—प्रसुलामि प्रसौमि अनुजानामि तवातिप्रसङ्गं
यच्छक्रोषि तत्कुरुष्वेति करिष्यमाणमतिप्रसङ्गं प्रकाशयन् गर्भे
मुष्टिं प्रवेशयदिति । षु प्रसवैश्वर्ययोः, आदादिकः । व्यत्यये-
न शः । स्वपतेर्वा लेट्याडागमः, व्यत्ययेन शपो लुक् ।
'भू सुवोस्तिङि' इति गुणाभावः । एवं त्वमपि अतिप्रस-
क्ताऽसि वर्तस्वेदानीमिति । अन्य आह—माता योनिः, पिता
जननं ; तावुभौ वृक्षस्य वर्षणव्यापारस्य अग्रं परां काष्ठां

*प्रसुलानि, प्रसुवामि, असङ्गेन.

सुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमंत-
 ५सयत् । दधिक्राव्णो अकारिषं
 जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो
 मुखां करत्प्रण आयूषि तारिषत् ।

रोहतः ॥ ४९ ॥ प्रेति । सुलामि । इति । ते ।
 पिता । गभे । मुष्टिम् । अत५सयत् । ¹³दधिक्राव्-
 ण्ण इति दधि-क्राव्णः । अकारिषम् । जि-
 ष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः । सुरभि । नः । मु-
 खां । करत् । प्रेति । नः । आयूषि । तारिषत् ।

रोहतः प्राप्तवन्तौ अथानन्तरं पिता प्रसुलामि प्रकर्षेण प्रेरितं
 मयेति एतावन्तं कालमनुज्ञातं मयेति वा कृपामतीवोद्भावयन् तव गर्भे
 मातरि कृतमुष्टिं संयोगमुद्रामतंसयत् शिथिलीकृत्य निरगमत् ;
 तेनेदानीमुत्तिष्ठेति । तसु क्षये छान्दसो नुमागमः ॥

¹³सर्वे सुरभिमतीमृचं जपन्ति—दधिक्राव्ण इत्यनुष्टुभा ॥
 व्याख्यातेयं ' वैश्वानरो नः '* इत्यत्र । दधीनि वारणहवीषि क्र-
 मतोन्नेः जिष्णोः जयशीलस्य अश्वस्य व्यापकस्य वाजिनः अन्न-
 वतः अहमकार्षं कर्मकरस्स्याम् । स चास्माकं मुखानि सुरभीणि सुकृतैः
 समासादितसौरभाणि करोतु । आर्युषि च अस्मभ्यं प्रतारिषत्
 वर्धयत्विति ॥

आपो हिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे
 दधातन । महे रणाय चक्षसे । यो
 वंशिवतमो रसस्तस्य भाजयते-
 ह नः । उशतीरिव मातरः । तस्मा
 अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जि-
 न्वथ । आपो जनयथा च नः ॥५०॥

¹⁴आपः । हि । स्थ । मयोभुव इति मयः-भुवः ।
 ताः । नः । ऊर्जे । दधातन । महे । रणाय । च-
 क्षसे । यः । वः । शिवतम इति शिव-तमः ।
 रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः । उशतीः ।
 इव । मातरः । तस्मै । अरम् । गमाम् । वः ।

¹⁴अद्विर्मर्जयन्ते—आपो हिष्ठेति तिसृभिर्गायत्रीभिः ॥ एताश्च ति-
 स्रः ' वि पाजसा '* इत्यत्र व्याख्याताः । हे आपः यूयं आपो
 व्यापिकास्थ । मयोभुवः सुखस्य भावयिञ्च्यः ता यूयं ऊर्जे
 अन्नार्थं रसार्थं वा दधातन धारयत । महते रमणीयाय दर्श-
 नीयाय वा युष्माकं शिवतमो रसः तमस्मान् सेवयत । इहा-
 स्मिन्वर्मणि कामगमानाः स्नेहवत्यो मातर इव युष्माकं सम्ब-
 न्धिने तस्मै रसाय पर्याप्तये अरं गमाम ततः पर्याप्तं गम्यास्म ।
 यस्य रसस्य निवासभूतं पुरुषं जिन्वथ प्रीणयत । अस्माकं

भूर्भुवस्सुवर्वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गाय-
त्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभे-
न छन्दसाऽऽदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जा-
गतेन छन्दसा यद्वातो अपो अर्ग-

यस्य । क्षयाय । जिन्वथ । आपः । जनयथ ।
च । नः ॥ ५० ॥

आसामन्ति न रोहतो जिन्वथ चत्वारि च ॥१९॥

^१भूः । भुवः । सुवः । वसवः । त्वा । अञ्जन्तु ।
गायत्रेण । छन्दसा । रुद्राः । त्वा । अञ्जन्तु ।
त्रैष्टुभेन । छन्दसा । आदित्याः । त्वा । अञ्जन्तु ।
जागतेन । छन्दसा । ^२यत् । वातः । अपः । अर्ग-

जनयथा च जातान् कुरुत, युष्मदीयरसलाभेन हि जाता
भवन्तीति ॥

इति सप्तमे चतुर्थे एकोनविंशोऽनुवाकः.

^१पत्तयोश्चमञ्जन्ति । प्राक्क्रोडात् महिषो 'वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गाय-
त्रेण छन्दसा' इति भूरिति च । अथ क्रोडादारभ्या नाभेर्वा-
वाता 'रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसा' इति भुव इति च ।
तथा नाभेरारभ्य आपुच्छात् परिवृक्तिः 'आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जाग-
तेन छन्दसा' इति सुवरिति च । गता मन्त्राः ॥

^२अथ शालां नयन्ति—यद्वात इति ॥ पथ्या बृहतीयं, तृती-
यस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । पुनरिति तस्यान्तः । हे स्तो-

मदिन्द्रस्य तनुवं प्रियाम् । एतञ्
स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमा वर्तयासि
नः । लाजीञ्छाचीञ् यशो म-

मत् । इन्द्रस्य । तनुवम् । प्रियाम् । एतम् । स्तोतः ।
एतेन । पथा । पुनः । अश्वम् । एति । वर्तयासि ।
नः । लाजीञ् । शाचीञ् । यशः । ममा४म् ।
यव्यायै । गव्यायै । एतत् । देवाः । अन्नम् । अत्त ।

तः शब्दयितः वायो यत् येन पथा । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् ।
वातः प्राणाख्या तव वृत्तिः अपः अगमत् अगमयत् । 'बहुलम-
न्यत्रापि' इति णिलुक् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात्
शपः । इन्द्रस्य प्रियां तनुवं तनुम् । 'तन्वादीनां छन्दसि'
इत्युवङ् । एतेन पथा एतं अश्वं पुनरस्मान् प्रत्यावर्तयासि । आवर्त-
यतेर्लेख्याडागमः । (अस्माकं वा) ॥

^३अश्वाय मधुमिश्रान् लाजान् प्रकिरति—लाजीनित्यनुष्टुभा ॥
हे लाजवन् लाजिन् हे शाचवन् शाचिन् । यशो ममामित्यस्य मम
यशोहेतोः । 'परमपि छन्दसि' इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वाङ्गवद्भा-
वात् षष्ठ्यामन्वितसमुदायस्य स्वरः । त्रयाणामपि पूर्वपूर्वा-
विद्यमानवद्भावेन भावितं आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । 'दूराद्धूते च'
इत्युदात्तः प्लुतः, तस्यासिद्धत्वादुत्तरस्य वर्जमानस्वराभावः । अन्त्यस्य
'यणोऽप्रगृह्यस्य' इति सानुनासिकः प्लुतः । यव्यायै गव्यायै
च ययं नो भवत हे लाजा हे सक्तवः । यवानां समूहो यव्या ।

मा४म् । यव्यायै गव्याया एतद्देवा
अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापते । युञ्ज-
न्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि । युञ्जन्त्यस्य

एतत् । अन्नम् । अद्धि । प्रजापत इति प्रजा-पते ।
⁴युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परीति । त-
स्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि । ⁵युञ्जन्ति । अ-

‘पाशादिभ्यो यः’ । गवां समूहो गव्या ‘खलगोरथात्’ इति यः ।
यदन्तश्च स्वभावतः स्त्रियां वर्तते । एतच्चात्रमिव इममश्वं अनुप्र-
विश्य हे देवाः अत्त । प्रजापते त्वमपि एतदन्नमद्धि । प्राधान्यात्
पुनरुपादानं प्रजापतेः । यथा—ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोप्या-
यात इति ॥

⁴अश्वं रथे युनक्ति—युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ॥ एतास्तिस्त्रो गाय-
त्र्यः । युञ्जन्ति युञ्जन्तु ब्रध्नं परिवृद्धमश्वं अरुषं अरोपणं च-
रन्तं साधुचरणं परितस्थुषः परितस्थिवांसः । विभक्तिव्यत्ययः ।
(व्यष्टिं चित्ते) रोचन्ते अस्य पृष्ठे रोचनानि रोचमानानि रश्मयः
दिवि । ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ इति रोचतेर्युच् । ‘शेश्छ-
न्दसि’ इति शैलोपः ॥

⁵इतरयोः पृष्ठे संमृज्येते—युञ्जन्ति युञ्जन्तु अस्य काम्या
काम्यौ इष्टौ । कामयतेरचो यत्, ‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारः ।
हरी अश्वौ विपक्षसा विपक्षसौ उभयोः पक्षयोः स्थितौ । पूर्व-

काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा
धृष्णू नृवाहसा । केतुं कृण्वन्नके-
तवे पेशो मर्या अपेशसे । समुष-
द्विरजायथाः ॥ ५१ ॥

स्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसेति वि-पक्ष-
सा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृवाहसेति नृ-
वाहसा । केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । म-
र्याः । अपेशसे । समिति । उषद्विरित्युषत्-भिः ।
अजायथाः ॥ ५१ ॥

ब्रधं पञ्चविंशतिश्च ॥ २० ॥

दाकारः । रथे शोणा शोणवर्णौ आलोहितौ धृष्णू धर्षणसमर्थौ
शत्रूणां नृवाहसा नृन् वहन्तीति नृवाहसौ मनुष्यवाहौ । 'वहि-
हाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । 'कारकपूर्वात्' इति, णिदिति च
तत्रानुवर्तते । पूर्ववदाकारः ॥

ध्वजं प्रतिमुञ्चति—केतुं ध्वजं कृण्वन् कुर्वन्तु । कृवि
हिंसाकरणयोः, लेटि 'धिन्विक्कृण्वोरच' इत्युप्रत्ययः, छान्दसो
निघाताभावः । अकेतवे असत्यस्मिन्नज्ञापकाय पेशः रूपं रूप-
वृन्दं हे मर्याः मनुष्याः । 'छन्दसि निष्टक्य' इत्यत्र निपा-
त्यते । अपेशसे असत्यस्मिन् रूपरहिताय । 'नञ्सुभ्याम्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तथा हि सति त्वं उषद्विः ज्वलद्विरिव
समजायथाः ज्वालावानिव संजायस्व । जानातेर्वा छान्दसो जभावः ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपा-
नाय स्वाहा स्नावभ्यस्स्वाहा सं-
तानेभ्यस्स्वाहा परिसंतानेभ्यस्स्वा-
हा पर्वभ्यस्स्वाहा संधानेभ्यस्स्वा-
हा शरीरेभ्यस्स्वाहा यज्ञाय स्वा-

¹प्राणायेति प्र-अनाय । स्वाहा । व्यानायेति
वि-अनाय । स्वाहा । अपानायेत्यप-अनाय ।
स्वाहा । स्नावभ्य इति स्नाव-भ्यः । स्वाहा । स-
न्तानेभ्य इति सं-तानेभ्यः । स्वाहा । परिसन्ता-
नेभ्य इति परि-सन्तानेभ्यः । स्वाहा । पर्वभ्य
इति पर्व-भ्यः । स्वाहा । सन्धानेभ्य इति सं-
धानेभ्यः । स्वाहा । शरीरेभ्यः । स्वाहा । यज्ञा-
य । स्वाहा । दक्षिणाभ्यः । स्वाहा । सुवर्गायेति

ज्ञापकेन हेतुना ज्वालावानिव सर्वत्र ज्ञायस्व । 'दृक् स्वव-
स्वतवसाम्' इत्यादिना उषसः तत्वम् ॥

इति सप्तमे चतुर्थे विशोनुवाकः.

¹अथ नक्तं होमेष्वेव सन्ततिहोमाः—प्राणाय स्वाहा व्यानाय
स्वाहा इत्याद्याः । प्राणादयश्शब्दा निगदसिद्धाः ॥

इति सप्तमे चतुर्थे एकविंशोनुवाकः.

हा दक्षिणाभ्यस्स्वाहा सुवर्गाय स्वा-
 हा लोकाय स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा॥
 सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहाऽभि-
 हिताय स्वाहाऽनभिहिताय स्वाहा
 युक्ताय स्वाहाऽयुक्ताय स्वाहा सुयु-
 क्ताय स्वाहोद्युक्ताय स्वाहा विमु-
 क्ताय स्वाहा प्रमुक्ताय स्वाहा वश्व-

सुवः—गाय । स्वाहा । लोकाय । स्वाहा । सर्व-
 स्मै । स्वाहा ॥ ५२ ॥

प्राणायामाष्टाविंशतिः ॥ २१ ॥

^१सिताय । स्वाहा । असिताय । स्वाहा । अ-
 भिहितायेत्यभि—हिताय । स्वाहा । अनभिहिताये-
 त्यनभि—हिताय । स्वाहा । युक्ताय । स्वाहा । अ-
 युक्ताय । स्वाहा । सुयुक्तायेति सु—युक्ताय । स्वाहा ।
 उद्युक्तायेत्युत्—युक्ताय । स्वाहा । विमुक्तायेति वि-
 मुक्ताय । स्वाहा । प्रमुक्तायेति प्र—मुक्ताय । स्वा-

^१पुनरपि रात्रिहोमेष्वेव प्रमुक्तिहोमाः—सिताय स्वाहेत्यादयो
 निगदसिद्धा एव ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञाख्ये यजुर्वेदभाष्ये
 सप्तमे काण्डे चतुर्थे प्रश्ने द्वाविंशोऽनुवाकः.

ते स्वाहां परिवर्चते स्वाहा संवर्चते
 स्वाहाऽनुवर्चते स्वाहोद्वर्चते स्वाहां
 यते स्वाहा धावते स्वाहा तिष्ठते
 स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ५३ ॥

हा । वर्चते । स्वाहा । परिवर्चत इति परि-वर्च-
 ते । स्वाहा । संवर्चत इति सं-वर्चते । स्वाहा ।
 अनुवर्चत इत्यनु-वर्चते । स्वाहा । उद्वर्चत इत्युत्-
 वर्चते । स्वाहा । यते । स्वाहा । धावते । स्वाहा ।
 तिष्ठते । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा ॥ ५३ ॥

सितायाष्टात्रिंशत् ॥ २२ ॥

बृहस्पतिश्चथथा वा ऋक्षा वै प्रजापतिर्येन-
 येन द्वे वावादित्या वसिष्ठस्संवत्सराय सुवर्गं ब्रह्म-
 वादिनो ज्योतिष्टोमं मेषः कूप्याभ्योऽद्भ्यो यो नमो
 मयोभूः किं स्विदम्बे भूः प्राणाय सिताय द्वाविं-
 शतिः ॥ २२ ॥

बृहस्पतिः प्रति तिष्ठन्ति वै दशरात्रेण सुवर्गं
 यो अर्वन्तं भूस्त्रिपञ्चाशत् ॥ ५३ ॥

हरिः ओम् श्रीकृष्णार्पणमस्तु

कृष्णयजुर्वेदे सप्तमकाण्डे

चतुर्थप्रश्नः समाप्तः.

हरिः ओम्.

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गास्स-
तीशृङ्गाणि नो जायन्ता इति का-
मेन तासां दश मासा निषण्णा
आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त ता उद-
तिष्ठन्नरात्स्मेत्यथ यासां नाजायन्त

¹गावः । वै । एतत् । सत्रम् । आसत् ।
अशृङ्गाः । सतीः । शृङ्गाणि । नः । जायन्तै । इ-
ति । कामेन । तासांम् । दश । मासाः । निष-
ण्णा इति नि-सन्नाः । आसन् । अथ । शृङ्गाणि ।
अजायन्त । ताः । उदिति । अतिष्ठन् । अरात्स्म ।
इति । अथ । यासांम् । न । अजायन्त । ताः ।
संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । आध्वा । उदिति ।

¹अथ प्रकृतं गवामयनमेवाधिकृत्याह—गाव इत्यादि ॥ अ-
शृङ्गास्सत्यो गावः शृङ्गाणि अस्माकं जायन्तामिति अनेन का-
मेन एतत्सत्रमासत । जनेर्लेटि 'वैतोन्न्यत्र' इत्यैकारः । तासां
सत्रमासीनानां दश मासा निषण्णाः निर्गता आसन् । अथानन्तरं
दशमासापगमे शृङ्गाण्यजायन्त प्रादुर्भूतानि । ता जातशृङ्गा उद-
तिष्ठन् सत्रादुत्थिताः अरात्स्म ऋद्धाः कृतकार्या वयमिति ।
अथ दशसु मासेष्वजातशृङ्गाः संवत्सरमाप्त्वा प्राप्य संवत्सरान्ते
उदतिष्ठन् अरात्स्मेति अजातशृङ्गास्समोऽधुना वयमिति । तत्र सं-

तास्सं॑वत्स॒रमा॒प्तो॒दति॒ष्ठन्न॒रात्स्मेति॑
यासां॑ चाजा॒यन्त॒ यासां॑ च॒ न ता
उभ॒यीरु॒दति॒ष्ठन्न॒रात्स्मेति॑ गो॒सत्रं॑ वै
॥ १ ॥ सं॒वत्स॒रो य॒ एवं॑ वि॒द्वाꣳसं-
स्सं॑वत्स॒रमु॒प॒यन्त्यु॒ध्रुवन्त्ये॒व तस्मा॑-

अ॒ति॒ष्ठन् । अ॒रात्स्म । इति॑ । यासां॑म् । च॒ । अ-
जा॒यन्त॒ । यासां॑म् । च॒ । न । ताः । उ॒भयीः॑ । उ॒दति॑ ।
अ॒ति॒ष्ठन् । अ॒रात्स्म । इति॑ । गो॒स॒त्रमि॑ति गो-
स॒त्रम् । वै ॥ १ ॥ सं॒वत्स॒र इति॑ सं-वत्स॒रः ।
ये । ए॒वम् । वि॒द्वाꣳसंः । सं॒वत्स॒रमि॑ति सं-वत्स॒-
रम् । उ॒प॒यन्तीत्यु॑प-यन्ति॑ । ऋ॒ध्रुव॑न्ति । ए॒व ।
^२तस्मा॑त् । तू॒प॒रा । वा॒र्षिकौ॑ । मा॒सौ । प॒र्त्वा ।

वत्सरान्ते यासां शृङ्गाण्यजायन्त यासां च नाजायन्तेत्येव ता
उभयीः उभयः जातशृङ्गाश्च वत्सरान्तेऽप्यजातशृङ्गास्तूपराश्च
द्विप्रकारा अपि गाव उदतिष्ठन् अरात्स्म वयं सत्रं च संस्थि-
तमिति । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ननु तूपरा-
णां का सत्वात् वृद्धिरित्यत आह—गोसत्रं वा इत्यादि ।
गतम् ॥

^२का तर्हि सा तूपराणां वृद्धिरित्याह—तस्मात्तूपरेत्यादि ॥ सा-
मान्यविवक्षया एकवचनम् । वार्षिकौ मासौ पत्वा प्रीत्वा प्रीता
भूत्वा चरति तूपरा इयमेव तस्या वृद्धिः । ष्ट प्रीतौ । वर्षशब्दात्

तूपुरा वार्षिकौ मासौ पत्वां चर-
ति सत्राभिजितुं ह्यस्यै तस्मात्सं-
वत्सरसदो यत्किंच गृहे क्रियते त-
दाप्तमवरुद्धमभिजितं क्रियते समु-
द्रं वा एते प्र प्लवन्ते ये संवत्सरमु-

चरति । सत्राभिजितमिति सत्र-अभिजितम् ।
हि । अस्यै । ^३तस्मात् । संवत्सरसद् इति संव-
त्सर-सदः । यत् । किम् । च । गृहे । क्रियते ।
तत् । आप्तम् । अवरुद्धमित्यव-रुद्धम् । अभिजि-
तमित्यभि-जितम् । क्रियते । समुद्रम् । वै । ए-
ते । प्रेति । प्लवन्ते । ये । संवत्सरमिति सं-वत्स-

‘ छन्दासि ठञ् ’ इति ठञ्, ‘ अत्यन्तसंयोगे च ’ इति द्वितीया ।
सत्रेणाभिजितं सत्राभिजितम् । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वम् ॥

^३तस्मादित्यादि ॥ संवत्सरसदः संवत्सरसत्रिणो गृहे क्रियते
यत्किंचिदपि प्रशस्तं क्रियते तदाप्तं पर्याप्तमवरुद्धं काले लब्धं
अभिजितं न्यायोपात्तमेव क्रियते । तदस्यैव फलं न निर्मूल-
मिति यावत् । उभयत्रापि ‘ गतिरनन्तरं ’ इति गतेः प्रकृ-
तिस्वरत्वम् ॥

^४अथ प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रावस्य विधातुमाह—समुद्रं वा
इत्यादि ॥ एते हि समुद्रं प्रप्लवन्ते आप्लवेन प्रतरन्ति ये

प॒यन्ति॒ यो वै॒ समु॒द्रस्य॑ पारं न प-
श्य॑ति॒ न वै स॒ तत् उ॒देति॑ संवत्स-
रः ॥ २ ॥ वै॒ समु॒द्रस्तस्यै॒तत्पारं॑ य-
दतिरात्रौ॑ य॒ एवं वि॒द्वांसं॑ संवत्स॒र-
मु॒प॒यन्त्यना॑र्ता ए॒वोदृ॑चं गच्छन्तीयं

रम् । उ॒प॒यन्तीत्यु॑प-यन्ति । यः । वै । समु॒द्रस्य॑ ।
पारम् । न । पश्य॑ति । न । वै । सः । तत्तः । उ-
दि॑ति । ए॒ति । सं॒वत्स॒र इति॑ सं-वत्स॒रः ॥ २ ॥
वै । समु॒द्रः । तस्य॑ । ए॒तत् । पारम् । यत् । अ-
तिरात्रा॑वित्यति-रात्रौ । ये । ए॒वम् । वि॒द्वांसः ।
सं॒वत्स॒रमिति॑ सं-वत्स॒रम् । उ॒प॒यन्तीत्यु॑प-यन्ति ।
अना॑र्ताः । ए॒व । उ॒दृ॒च॒मित्यु॑त्-ऋचंम् । ग॒च्छ-
न्ति॒ । ^५इ॒यम् । वै । पूर्वाः । अ॒तिरात्र॑ इत्यति-रा-

संवत्सरसत्रमुपयन्ति । यश्च समुद्रे तरन् तस्य पारं न पश्यति
स खलु ततो नोदेति नोत्तरति । संवत्सरसत्रं च दुस्तरत्वात् समु-
द्रस्थानीयम् । तस्य चैतौ पारस्थानीयौ अतिरात्रौ । तस्माद्य एवं
विद्वांस उभयतोतिरात्रं संवत्सरसत्रमुपयन्ति ते अनार्ता एव दृष्ट-
पारत्वादेकेशा एव उदृचं सत्रसमाप्तिं गच्छन्तीति । अतिरात्र-
योर्विधिः । ऋचेरुत्पूर्वात्संपदादिलक्षणः क्विप् ॥

^५अथातिरात्रयोस्तुतिः—इयं वा इत्यादि ॥ इयं पृथिवी पूर्वः

वै पूर्वोतिरात्रोसावुत्तरो मनः पूर्वो
वागुत्तरः प्राणः पूर्वोपान उत्तरः प्र-
रोधनं पूर्वं उदयनमुत्तरो ज्योति-
ष्टोमो वैश्वानरोतिरात्रो भवति ज्यो-
तिरेव पुरस्ताद्दधते सुवर्गस्य लोक-

त्रः । असौ । उत्तर इत्युत्-तरः । मनः । पूर्वः ।
वाक् । उत्तर इत्युत्-तरः । प्राण इति प्र-अनः ।
पूर्वः । अपान इत्यप-अनः । उत्तर इत्युत्-तरः ।
प्ररोधनमिति प्र-रोधनम् । पूर्वः । उदयनमित्युत्-
अयनम् । उत्तर इत्युत्-तरः । ⁶ज्योतिष्टोम इति
ज्योतिः-स्तोमः । वैश्वानरः । अतिरात्र इत्यति-
रात्रः । भवति । ज्योतिः । एव । पुरस्तात् । दध-
ते । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । अनु-
ख्यात्या इत्यनु-ख्यात्यै । ⁷चतुर्विंश इति चतुः-

प्रायणीयोतिरात्रः । असौ द्यौरुत्तर उदयनीयोतिरात्रः । मनः पूर्व
इति । पूर्वोत्तरत्वसाम्यात् । प्राणः पूर्व इति । प्रथमचरमसा-
म्यात् । प्ररोधनं परिग्रहः । उदयनमुत्थानम् ॥

⁶ज्योतिष्टोम इत्यादि ॥ गतम् । प्रायणीयस्येदं लक्षणम् ॥

⁷चतुर्विंश इत्यादि ॥ प्रायणीयानन्तरमारम्भणीयश्चतुर्विंश उ-
क्थ्यः कार्य इत्यर्थः । प्रयन्त एवेति । प्रयन्त एव आरम्भमाणा

स्यानुख्यात्यै चतुर्विंशः प्रायणी-
 यो भवति चतुर्विंशतिरर्धमासाः
 ॥ ३ ॥ संवत्सरः प्रयन्त एव संव-
 त्सरे प्रति तिष्ठन्ति तस्य त्रीणि च
 शतानि षष्टिश्च स्तोत्रीयास्तावती-
 संवत्सरस्य रात्रय उभे एव सं-

विंशः । प्रायणीय इति प्र-अयनीयः । भवति ।
 चतुर्विंशतिरिति चतुः-विंशतिः । अर्धमासा
 इत्यर्ध-मासाः ॥ ३ ॥ संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
 प्रयन्त इति प्र-यन्तः । एव । संवत्सर इति सं-
 वत्सरे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । तस्य । त्रीणि । च ।
 शतानि । षष्टिः । च । स्तोत्रीयाः । तावतीः । सं-
 वत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । रात्रयः । उभे इति ।
 एव । संवत्सरस्येति सं-वत्सरस्य । रूपे इति ।

एव संवत्सरे प्रतितिष्ठन्ति समस्तसंवत्सरोत्रैव समापितो भवति ।
 तस्येत्यादि । उक्थयस्य पञ्चदश स्तोत्राणि तानि च सर्वाणि च-
 तुर्विंशानि । पञ्चदशानां चतुर्विंशतेश्च संवर्गः षष्ट्यधिकं शतत्रयम् ।
 तावत्यः संवत्सरस्य रात्रय इति । उभे एवेति । चतुर्विंशत्वेन
 अर्धमासानामाभिरूप्यं स्तोत्रिणाभिरहामाभिरूप्यमित्यादि । प्रारम्भ
 एव प्राप्तस्य संवत्सरस्य समाप्त्यर्थमविनाशार्थं च उत्तरैरहोभिश्च-

वत्स॒रस्य॑ रू॒पे आ॑प्नुवन्ति॒ ते सङ्-
स्थित्या॑ अरि॒ष्ट्या॑ उत्त॒रैरहो॑भिश्च-
रन्ति॑ षड॒हा भ॑वन्ति॒ षड्वा ऋ॒तव-
त्सं॒वत्स॒र ऋ॒तुष्वे॒व सं॒वत्स॒रे प्रति॑
तिष्ठन्ति॒ गौश्रा॑युश्च॒ मध्य॑तस्तो॒मौ
भव॑तस्सं॒वत्स॒रस्यै॒व तन्मि॑थुनं॒ सं-

आ॒प्नु॒वन्ति॒ । ते । सङ्स्थि॑त्या इति॒ सं-स्थि॒त्यै ।
अरि॑ष्ट्यै । उत्त॒रैरि॒त्युत्-तरैः॑ । अहो॑भि॒रित्य॑हः-
भिः । च॒रन्ति॒ । षड॒हा इति॑ षट्-अ॒हाः । भ॒वन्ति॒ ।
षट् । वै । ऋ॒तवः॑ । सं॒वत्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रः ।
ऋ॒तुषु॑ । ए॒व । सं॒वत्स॒र इति॑ सं-व॒त्स॒रे । प्र॒तीति॑ ।
ति॒ष्ठन्ति॒ । गौः । च॒ । आ॒युः । च॒ । म॒ध्य॒तः । स्तो-
मौ । भ॒वतः॑ । सं॒वत्स॒रस्येति॑ सं-व॒त्स॒रस्य॑ । ए॒व ।

रन्ति प्रारब्धस्य समाप्तिरेतावता भवतीति । यद्वा—संस्थित्यै सं-
स्थित्याः संस्थाया अत्रैव लब्धाया अविनाशार्थमुत्तरैरहोभिः चर-
न्ति । षडचर्थे चतुर्थी ॥

षडहा इति ॥ चत्वारोभिप्लवा इत्युक्तम् । स्तुत्यर्थं पुनर्वच-
नम् । गौश्रायुश्चेति । तेषु षडहेषु ज्योतिषां मध्ये गोआयुषी
उक्थ्यौ भवतः स्तोमविशेषवन्तौ स्तोमौ । उक्थ्यस्यैव पुनर्वचनं
स्तुत्यर्थम् । संवत्सरस्यैवेत्यादि । संवत्सरस्यैव मध्ये पुनःपुनः प्र-

ध्यतः ॥ ४ ॥ दधति प्रजननाय
ज्योतिरभितो भवति विमोचनमेव
तच्छन्दांस्येव तद्विमोकं यन्त्यथो
उभयतो ज्योतिषैव षडहेन सुवर्गं
लोकं यन्ति ब्रह्मवादिनो वदन्त्या-

तत् । मिथुनम् । मध्यतः ॥ ४ ॥ दधति । प्रज-
ननायेति प्र-जननाय । ज्योतिः । अभितः । भ-
वन्ति । विमोचनमिति वि-मोचनम् । एव । तत् ।
छन्दांसि । एव । तत् । विमोकमिति वि-मो-
कम् । यन्ति । अथो इति । उभयतो ज्योतिषेत्यु-
भयतः-ज्योतिषा । एव । षडहेनेति षट्-अहेन ।
सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । यन्ति । ब्रह्म-
वादिन इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । आसते ।

वेशितं तत् मिथुनं प्रजननाय प्रजानां भवति । ज्योतिरभित
इति । आदौ अन्ते च षडहस्य । विमोचनमेव तदिति । ज्यो-
तिर्नाम विमोचनमिति । तेन छन्दांसि विमोकं ततो विमुच्य विस्त्र-
स्य यन्ति गच्छन्ति सत्रिणः । अथो इत्यादि । उभयतो ज्यो-
तिषेनातिप्रकाशत्वात् स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

^१ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ आसते अमी सत्रिणः तेऽमी केन पथा
यन्तीति ब्रह्मवादिनः पर्यनुयोगं वदन्ति । तन्न देवयानेन पथा

स॒ते के॒न॑ य॒न्तीति॑ दे॒व॒याने॑न प॒थेति॑
 ब्रू॒याच्छ॒न्दांसि॑ वै दे॒व॒यानः॑ पन्था
 गा॒य॒त्री त्रि॒ष्टुब्ज॑ग॒ती ज्योति॑र्वै गा-
 य॒त्री गौ॒स्त्रि॒ष्टुगा॒युर्ज॑ग॒ती यदे॒ते स्तो-
 मा॒ भव॑न्ति दे॒व॒याने॑नै॒व ॥ ५ ॥ त-
 त्प॒था य॑न्ति स॒मान॑ सामं भव-

के॒न । य॒न्ति । इति॑ । दे॒व॒याने॑नेति॑ दे॒व-याने॑न ।
 प॒था । इति॑ । ब्रू॒यात् । छ॒न्दांसि॑ । वै । दे॒व॒यानः॑
 इति॑ दे॒व-यानः॑ । पन्थाः । गा॒य॒त्री । त्रि॒ष्टुप् । ज-
 ग॒ती । ज्योतिः॑ । वै । गा॒य॒त्री । गौः । त्रि॒ष्टुक् ।
 आ॒युः । जग॑ती । यत् । ए॒ते । स्तो॒माः । भव॑न्ति ।
 दे॒व॒याने॑नेति॑ दे॒व-याने॑न । ए॒व ॥५॥ तत् । प॒था ।
 य॒न्ति । ¹⁰स॒मानम् । सामं । भ॒वति॑ । दे॒वलोक

यन्ति आसीना एव गच्छन्तीत्युत्तरं ब्रूयात् तेषाम् । देवा येन यन्ति
 स देवयानः पन्थाः देवयोग्यो मार्गः । छन्दांसीत्यादि । गतम् ।
 ज्योतिर्वा इत्यादि । त्रीण्येवैतान्यहानि आवृत्त्या संवत्सरं प्रीणयन्ति ।
 एतानि च गायत्र्याद्यात्मकानि । गायत्र्याद्यश्च देवानां पन्था
 इति आसीना एवामी अनेन पथा स्वर्गं यन्तीति ॥

¹⁰समानमित्यादि ॥ एकमेव साम भवति रथन्तरं वा बृहद्वा
 सर्वेष्वहस्सु । तस्यैकत्वात्तदात्मनो देवलोकान्न यन्ति न गच्छन्ति

ति देवलोको वै सामं देवल्लोकादेव
न यन्त्यन्याअन्या ऋचो भवन्ति
मनुष्यलोको वा ऋचो मनुष्यलो-
कादेवान्यमन्यं देवल्लोकमभ्यारोह-
न्तो यन्त्यभिवर्तो ब्रह्मसामं भव-

इति देव-लोकः । वै । सामं । देवल्लोकादिति दे-
व-लोकात् । एव । न । यन्ति । अन्याअन्या इ-
त्यन्याः-अन्याः । ऋचः । भवन्ति । मनुष्यलोक
इति मनुष्य-लोकः । वै । ऋचः । मनुष्यलोका-
दिति मनुष्य-लोकात् । एव । अन्यमन्यमित्यन्यं-
अन्यम् । देवल्लोकमिति देव-लोकम् । अभ्यारो-
हन्त इत्यभि-आरोहन्तः । यन्ति । ¹¹अभिवर्त इ-

कदाचिदपि न वियुज्यन्ते । अन्याअन्या इत्यादि । साम्नो
योनिभूता ऋचोऽन्याअन्या भवन्ति ऋचः प्रत्यहं भिद्यन्ते । तासां
च भेदात्तदात्मकात् मनुष्यलोकादन्यस्माच्च देवल्लोकमेवाभिमुख्येन
आरोहन्तो यन्ति गच्छन्ति । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे द्वितीया । यद्वा—
मनुष्यलोकान्नानासुकृतसाधनमनुष्यलोकवशात्तदनु रूपमन्यमन्यं देवलो-
कमेव प्राप्नुवन्ति न कदाचिद्देवल्लोकेन वियुज्यन्त इति ॥

¹¹उक्तं समानं साम भवतीति ; किं पुनस्तत्सामेत्याह—अभिव-
र्त इति ॥ अभिवर्ताख्यं ब्रह्मण एव साम* भवति भिन्नान्ये-

*एव समानं.

ति सुवर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्या अ-
भिजिद्रवति सुवर्गस्य लोकस्याभि-
जित्यै विश्वजिद्रवति विश्वस्य जि-
त्यै मासिमासि पृष्ठान्युप यन्ति
मासिमास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते मासि-

त्यभि-वर्तः । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भव-
ति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य । अभि-
वृत्त्या इत्यभि-वृत्यै । ¹²अभिजिदित्यभि-जित् ।
भवति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्य । लोकस्य ।
अभिजित्या इत्यभि-जित्यै । विश्वजिदिति वि-
श्व-जित् । भवति । विश्वस्य । जित्यै । मासिमा-
सीति मासि-मासि । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति ।
मासिमासीति मासि-मासि । अतिग्राह्या इत्य-

वान्यानि सामानि । कश्चिदाह—अभिवर्तत्वं ब्रह्मसाम्नोऽनेन विधी-
यते । सर्वत्रैव साम्न ऐक्यमिति । अभिवृत्त्या इति । सुवर्गस्य
आभिमुख्येन प्राप्त्यर्थम् ॥

¹²अभिजिदित्यादि ॥ अभिजिद्विश्वजितोर्विधिः । पूर्वस्मिन्पक्षे
परस्साम्नामधस्तात् अभिजिदुत्तरस्मिन्पक्षे स्वरसाम्नामुपरिष्ठाद्विश्वजित् ।
मासिमासि पृष्ठानीति । न कश्चिदपि मासः पृष्ठशून्यः कार्यः ।
मासिमास्यतिग्राह्या इति । आग्नेयैन्द्रसौर्याः । अत्र नियमार्थं

मास्येव वीर्यं दधति मासां प्रतिष्ठित्या उपरिष्टान्मासां पृष्ठान्युप यन्ति तस्मादुपरिष्टादोषधयः फलं गृह्णन्ति ॥ ६ ॥

गावो वा एतत्सत्रमासताशृङ्गास्स-

ति-ग्राह्याः । गृह्यन्ते । मासिमासीति मासि-मासि । एव । वीर्यम् । दधति । मासाम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । उपरिष्टात् । मासाम् । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति । तस्मात् । उपरिष्टात् । ओषधयः । फलम् । गृह्णन्ति ॥ ६ ॥

गोसत्रं वा एति संवत्सरोर्धमासा मिथुनं मध्यतो देवयानेनैव वीर्यं त्रयोदश च ॥ १ ॥

¹गावः । वै । एतत् । सत्रम् । आसत् । अशृ-

वचनम् । उपरिष्टादिति । क्वचित् चतुर्विंशदहः पराणि क्वचिदष्टादशात् । तस्मादित्यादि । गतम् ॥

इति सप्तमे पञ्चमे प्रथमोनुवाकः.

¹पुनरपि गवामथनस्यैव विशेषं दर्शयति—गाव इत्यादि ॥ गतम्* । सिषासन्तीः सिषासन्त्यः लब्धुमिच्छन्त्यः । सनोतेः 'ज-

ती॒शृ॒ङ्गाणि॒ सि॒षा॒सन्ती॒स्तासां॒ द॒-
श॒ मा॒सा नि॒षण्णा॒ आस॒न्नथ॒ शृ॒-
ङ्गा॒ण्यजा॒यन्त॒ ता अ॒ब्रुव॒न्नरा॒त्स्मो-
त्ति॒ष्ठामाव॒ तं का॒मम॒रुत्स्महि॒ येन॒
का॒मेन॒ न्यष॒दामेति॒ तासा॑मु॒ त्वा

ङ्गाः । स॒तीः । शृ॒ङ्गाणि॒ । सि॒षा॒सन्तीः॑ । तासा॑म् ।
द॒श । मा॒साः । नि॒षण्णा॒ इति॒ नि-स॒न्नाः॑ । आ-
स॒न्नं । अथ॑ । शृ॒ङ्गाणि॒ । अ॒जा॒यन्त॒ । ताः । अ-
ब्रु॒वन् । अ॒रा॒त्स्म । उ॒दिति॑ । ति॒ष्ठाम् । अ॒वेति॑ । तम् ।
का॒मम् । अ॒रु॒त्स्महि॑ । येन॑ । का॒मेन॑ । न्यष॒दामेति॑
नि-अस॑दाम । इति॑ । ^२तासा॑म् । उ । तु । वै ।
अ॒ब्रु॒वन् । अ॒र्धाः । वा । याव॑तीः । वा । आसा॑-

नसनखनाम्' इत्यात्वम्, 'सुपां सुलुक्' इति पूर्ववत् सवर्णदीर्घ-
त्वम् । ता अब्रुवन्निति । दशमासव्यपगमे जातशृङ्गाः सर्वा गा-
वोऽब्रुवन्; कथं?—अरात्स्म ऋद्धिं गता वयं, उत्तिष्ठामेदानीमभि-
मतं काममवारुत्स्महि लब्धवत्यो वयं शृङ्गजन्मात्मकं येन का-
मेन न्यषदाम आसिष्महे, नास्त्येवान्योस्माकं कामः, तत
उत्तिष्ठाम इति ॥

^२तासामु त्वा इत्यादि ॥ उ तु वै इति त्रयो निपाताः अव-
धारणविशेषप्रसिद्धिषु । तासामेव तु मध्ये अर्धा ऋद्धाः शृङ्ग-

अंब्रुवन्नर्धा वा यावतीर्वाऽऽसामहा
एवेमौ द्वादशौ मासौ संवत्सरः संपाद्योत्तिष्ठामेति तासाम् ॥ ७ ॥ द्वादशे मासि शृङ्गाणि प्रावर्तन्त श्रद्ध-

महै । एव । इमौ । द्वादशौ । मासौ । संवत्सर-
मिति सं-वत्सरम् । संपाद्येति सं-पाद्यं । उदि-
ति । तिष्ठाम् । इति । तासाम् ॥ ७ ॥ द्वादशे ।
मासि । शृङ्गाणि । प्रेति । अवर्तन्त । श्रद्धयेति
श्रत्-धया । वा । अश्रद्धयेत्यश्रत्-धया । वा ।

कामाः जातशृङ्गाः ताश्चाब्रुवन् । चार्थे वाशब्दः । ऋधेर्निष्ठायां
छान्दसो गुणः । यावतीर्वा स्वयं भावानतिरेकिण्यः यावत्यश्च अन्याः
शृङ्गकामाः किमेभिरुत्थितैरिति । अत एव जातशृङ्गाः ताश्चा-
ब्रुवन् । कथमब्रुवन् । यद्वा—अर्धा एकादशा यावतीर्वा
सर्वा आसामहा इत्यर्थः । आसामहा एव इमौ द्वादशौ मासौ
नोत्तिष्ठाम इति इमावप्यासित्वा संपाद्योत्तिष्ठामेति । द्वादशानां पूर-
णौ द्वादशौ सत्सु हि द्वादशसु द्वादशापि द्वादशाः । अत्रेदं
चिन्त्यम्—दशसु मासेषु या जातशृङ्गाः ता द्वादशौ मासौ पुनः
किमर्थमासतेति । अथ यास्त्वशृङ्गकामाः ता अस्मादेव दशमा-
सानासीनाः पुनरपि द्वादशौ मासौ कस्मादेवासत इति । अयं
भावः—जातशृङ्गा अपि शृङ्गश्रद्धया शृङ्गगुणान् कामयन्तेस्म प्र-
थमाः । उत्तरास्तु अन्यदेव किञ्चित् श्रेयः कामयन्तेस्म न शृङ्गेषु
तासां श्रद्धेति । तदिदमुभयमपि स्वयमेव स्पष्टीकरोति—तासां

या वाऽश्रद्धया वा ता इमा यास्तू-
परा उभय्यो वाव ता आर्धुवन् या-
श्च शृङ्गाण्यसन्वन् याश्चोर्जमवारु-
न्धतर्धोति दशसु मासूत्तिष्ठन्धोति

ताः । इमाः । याः । तूपराः । उभय्यः । वाव ।
ताः । आर्धुवन् । याः । च । शृङ्गाणि । असन्वन् ।
याः । च । ऊर्जम् । अवारुन्धतेत्येव—अरुन्धत ।
ऋधोति । दशस्विति दश—सु । मासु । उत्तिष्ठन्नि-
त्युत्—तिष्ठन् । ऋधोति । द्वादशस्विति द्वादश—

द्वादश इत्यादि । अत्र या दशमासानासित्वा जातशृङ्गा उत्थिताः
ता विरूपशृङ्गा आसन् । अथ या द्वादशावपि मासावासत तासां
द्वादशे मासि समाप्ते संवत्सरे शृङ्गाणि प्रावर्तन्त प्रकृष्टरूपा-
ण्यभवन् । अथ यासां श्रद्धा आसामहा एवेमौ द्वादशाविति
तासां या श्रद्धा हेतुभूता शृङ्गविषया तथा हेतुभूतयेत्यर्थः ।
अथ या अशृङ्गकामा द्वादशौ मासावासते ता इमा अभवन् यास्तू-
परा उच्यन्ते । अत्र हेतुरश्रद्धयेति । शृङ्गश्रद्धाया अभावात्
तूपरा अभवन्निति । अत्रापि वाशब्दः समुच्चये । श्रद्धया च
अश्रद्धया चेत्यर्थः । तासामभवदिति । उपसंहरति—उभय्य इति ।
द्विप्रकारा अपि ता आर्धुवन् ऋद्धिं गताः याश्च शृङ्गाण्यसन्वन्
समभजन्त याश्चोर्जमलभन्तेति । ऋध्नोतीत्यादि । विदुषः फलम् ।
उभयनिमित्ताऽपि तस्य सिद्धिर्भवतीति । 'पदन्' इत्यादिना मा-
सादेशे अन्त्यलोपश्छान्दसः ॥

द्वादशसु य एवं वेद पदेन खलु वा
एते यन्ति विन्दति खलु वै पदेन
यन्तद्वा एतद्द्वयमयनं तस्मादेतद्गो-
सनि ॥ ८ ॥

सु । यः । एवम् । वेदं । ^३पदेन । खलु । वै । ए-
ते । यन्ति । विन्दति । खलु । वै । पदेन । यत् ।
तत् । वै । एतत् । ऋद्धम् । अयनम् । तस्मात् ।
एतत् । गोसनीति गो-सनि ॥ ८ ॥

तिष्ठामेति तासां तस्माद्दे च ॥ २ ॥

^३ननु युक्तं द्वादशसु मासेषु ऋधुवन्तीति, संवत्सरस्याविकलम-
नुष्ठितत्वात् । कथं दशसु मासेषु ऋधुयुरित्याह—पदेनेत्यादि ॥
पदेन मार्गेण खल्वेते यन्ति वर्तन्ते । पदेन हि यन् गच्छन् स-
त्स्वपि स्वलितेषु विन्दति लभतेऽभिमतम् । किञ्च—तदेतत्खल्व-
यनं संवत्सरात्मकं ऋद्धं सर्वेणापि प्रकारेण ऋद्धिकृत् एवं
दशमास्यप्येतद्विहितं भवति । तस्मादेतद्गोसनि गवामप्यविकल्पेनाभि-
मतस्य लम्भयितृ ' छन्दति वनसन ' इतीन्प्रत्ययः, कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति सप्तमे पञ्चमे द्वितीयोनुवाकः.

प्रथमे मासि पृष्ठान्युपं यन्ति म-
ध्यमे उपं यन्त्युत्तम उपं यन्ति त-
दाहुर्यां वै त्रिरेकस्याहं उपसीदन्ति
दुहं वै साऽपराभ्यां दोहाभ्यां दुहेऽ-
थ कुतस्सा घोक्ष्यते यां द्वादश कृत्वं

¹प्रथमे । मासि । पृष्ठानि । उपेति । यन्ति ।
मध्यमे । उपेति । यन्ति । उत्तम इत्युत्-तमे ।
उपेति । यन्ति । तत् । आहुः । याम् । वै । त्रिः ।
एकस्य । अहंः । उपसीदन्तीत्युप-सीदन्ति । दुहम् ।
वै । सा । अपराभ्याम् । दोहाभ्याम् । दुहे । अथ ।
कुतः । सा । घोक्ष्यते । याम् । द्वादश । कृत्वः । उ-
पसीदन्तीत्युप-सीदन्ति । इति । संवत्सरमिति

¹उक्तं मासिमासि पृष्ठोपेतं दशमास्यं द्वादशमास्यं च द्विप्र-
कारं गवामयनम् । इदानीं तृतीयं प्रस्तूयते—प्रथम इत्यादि ॥
प्रथममध्यमोत्तमेष्वेव मासेषु पृष्ठान्युपेयुरिति । अथैतत्तृतीयदूषणेन
चतुर्थं दर्शयति—तदाहुरिति । तत् तदर्थं यां गामिकस्याहस्त्रि-
रुपसीदन्ति दुहन्ति सा अपराभ्यां द्वितीयतृतीयाभ्यां दहमल्पमेव
क्षीरं दुहे दुग्धे हरति यदेवं सा कुतो घोक्ष्यते यां सत्रधेनुं द्वाद-
शकृत्व उपसीदन्ति न किञ्चिदपि सा दुग्धे । तस्मादभिप्लवैरेव संव-
त्सरं संपाद्य उत्तमे मासि सकृत्पृष्ठान्युपेयुः । ततो यजमानाः यज्ञं
धेनुस्थानीयं पशूश्च तत्क्षीरस्थानीयानवरुन्धते । दुह इति कर्म-

उपसीदन्तीति संवत्सरः संपाद्यो-
त्तमे मासि सकृत्पृष्ठान्युपेयुस्तद्यज-
माना यज्ञं पशून्व रुन्धते समुद्रं वै
॥ ९ ॥ एतेऽनवारमपारं प्र प्लवन्ते
ये संवत्सरमुपयन्ति यद्बृहद्रथन्तरे
अन्वर्जेयुर्यथा मध्ये समुद्रस्य प्लवम-

सं-वत्सरम् । संपाद्येति सं-पाद्यं । उत्तम इत्यु-
त्-तमे । मासि । सकृत् । पृष्ठानि । उपेति । इ-
युः । तत् । यजमानाः । यज्ञम् । पशून् । अवे-
ति । रुन्धते । समुद्रम् । वै ॥ ९ ॥ एते । अन-
वारम् । अपारम् । प्रेति । प्लवन्ते । ये । संवत्स-
रमिति सं-वत्सरम् । उपयन्तीत्युप-यन्ति ।
यत् । बृहद्रथन्तरे इति बृहत्-रथन्तरे । अन्वर्जे-
युरित्यनु-अर्जेयुः । यथा । मध्ये । समुद्रस्य । प्ल-

कर्तारि ' न दुहस्तुनमाम् ' इति यगभावः । ' लोपस्त ' इत्या-
दिना तलोपः ॥

^२समुद्रं वा इत्यादि ॥ परागर्वाक्तीरे पारावारौ, ताभ्यां रहितं
समुद्रमेते प्रप्लवन्ते ये संवत्सरमुपयन्ति । अगाधं अपारमित्येके ।
तत्र यद्बृहद्रथन्तरे अन्वर्जेयुः अविच्छेदेन स्वीकुर्युः तत्समुद्रस्य मध्ये
प्लवस्वीकरणसदृशं वेदितव्यम् । अर्ज आर्जने, तस्मात् अमु-

न्वर्जेयुस्तादृक्तदनुत्सर्गं बृहद्रथन्त-
राभ्यामित्वा प्रतिष्ठां गच्छन्ति स-
र्वेभ्यो वै कामेभ्यस्सन्धिदुहे तद्यज-
मानास्सर्वान्कामानव रुन्धते ॥१०॥

वम् । अन्वर्जेयुरित्यनु-अर्जेयुः । तादृक् । तत् ।
अनुत्सर्गमित्यनुत्-सर्गम् । बृहद्रथन्तराभ्यामिति
बृहत्-रथन्तराभ्याम् । इत्वा । प्रतिष्ठामिति प्रति-
स्थाम् । गच्छन्ति । ^३सर्वेभ्यः । वै । कामेभ्यः ।
सन्धिरिति सं-धिः । दुहे । तत् । यजमानाः । स-
र्वान् । कामान् । अवेति । रुन्धते ॥१०॥

समुद्रं वै चतुस्त्रिंशच्च ॥ ३ ॥

त्सर्गमनुत्सृज्य छान्दसो णमुल् । अनुत्सृष्टबृहद्रथन्तरप्लवा एव
ताभ्यां इत्वा संवत्सरं समुद्रं समतीत्य प्रतिष्ठां गच्छन्ति ॥

^३सर्वेभ्य इत्यादि ॥ सन्धिः सकृद्दोह्या गौः न पुनःपुनर्दोह्या ।
सन्धिर्हि सर्वेभ्यः कामेभ्यः पर्याप्तं क्षीरं दुहे दुग्धे ; तद्वत्सत्रधे-
नुरपि सकृत्पृष्ठोपयानेन सन्धिसदृशी सकृदेव सर्वान्कामान् दुग्धे ।
तस्माद्दोहनस्थानीयं पृष्ठोपयानं सकृत्कुर्वन्तो यजमानाः सर्वान्कामा-
नवरुन्धत इति । अन्य आहुः—अन्यवत्सदोह्या गौः सन्धिरिति ।
सा हि सर्वकामपर्याप्तं क्षीरं पुनर्दोहेन क्षरति तद्वत्सत्रसन्धिरपि
अन्यवत्सस्थानीयाभ्यां बृहद्रथन्तराभ्यामनुत्सर्गेण दुह्यमाना सर्वान्
कामान् प्रयच्छतीति ॥

इति सप्तमे पञ्चमे तृतीयोनुवाकः.

स॒मा॒न्यं ऋ॒चो भव॑न्ति म॒नुष्य॑लो॒को
वा ऋ॒चो म॒नुष्य॑लो॒कादे॒व न य॑-
न्त्य॒न्यद॑न्य॒थसामं॑ भवति दे॒वलो॒को
वै सामं॑ दे॒वलो॒कादे॒वान्यम॑न्यं म॒नु-
ष्य॑लोकं प्र॒त्यव॑रोह॒न्तो यन्ति॑ ज-

स॒मा॒न्यः । ऋ॒चः । भव॑न्ति । म॒नुष्य॑लो॒क इ-
ति॑ म॒नुष्य॑-लो॒कः । वै । ऋ॒चः । म॒नुष्य॑लो॒कादि-
ति॑ म॒नुष्य॑-लो॒कात् । ए॒व । न । य॑न्ति । अ॒न्य-
द॑न्य॒दित्य॑न्यत्-अ॒न्यत् । सामं॑ । भव॑ति । दे॒वलो॒-
क इति॑ दे॒व-लो॒कः । वै । सामं॑ । दे॒वलो॒कादिति॑
दे॒व-लो॒कात् । ए॒व । अ॒न्यम॑न्य॒मित्य॑न्यं-अ॒न्यम् ।
म॒नुष्य॑लो॒कमिति॑ म॒नुष्य॑-लो॒कम् । प्र॒त्यव॑रोह॒न्त

¹अथोत्तरस्मिन् पक्षसि विशेष उच्यते—समान्य इत्यादि ॥ स-
मान्यः एकाः । 'केवलमामक' इति ङीप्, 'उदात्तस्वरितयोः'
इति विभक्तिस्स्वर्यते । ता एव ऋचो न पृथक् ग्राह्याः । उत्त-
रस्मिन् पक्षसि मनुष्यलोकादेव न यन्ति अपत्यादिसन्तानविच्छे-
देन । अन्यदन्यदित्यादि । बहवो देवलोकाः, तत्र सामतः त-
स्मात्* देवलोकात् इष्टं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहन्त एव यन्ति उप-
यन्ति सत्रम् ॥

*तत्र सर्वस्मात्.

गंतीमग्र उषं यन्ति जगतीं वै छ-
 न्दांसि प्रत्यवरोहन्त्याग्रयणं ग्रहा
 बृहत्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशं स्तोमा-
 स्तस्माज्ज्यायांसं कनीयान्प्रत्यव-
 रोहति वैश्वकर्मणो गृह्यते विश्वा-
 न्येव तेन कर्माणि यजमाना अव

इति प्रति-अवरोहन्तः । यन्ति । जगतीम् । अ-
 ग्रे । उपेति । यन्ति । जगतीम् । वै । छन्दांसि ।
 प्रत्यवरोहन्तीति प्रति-अवरोहन्ति । आग्रयणम् ।
 ग्रहाः । बृहत् । पृष्ठानि । त्रयस्त्रिंशमिति त्रयः-
 त्रिंशम् । स्तोमाः । तस्मात् । ज्यायांसम् ।
 कनीयान् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरोहति । वै-
 श्वकर्मण इति वैश्व-कर्मणः । गृह्यते । विश्वानि ।

^१जगतीमग्र इति ॥ विस्पष्टम् । अत ऊर्ध्वमुत्तरस्मिन् पक्षस्यहां
 परावृत्तत्वात् जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति तदभिमुखं न्यग्भा-
 वेन गच्छन्ति । आग्रयणं ग्रहाः प्रत्यवरोहन्तीत्येव । आग्रय-
 णाग्रत्वात् ग्रहाणाम् । बृहत् प्रत्यवरोहन्ति पृष्ठानि सामानि तत्प्रधा-
 नत्वात् । त्रयस्त्रिंशं प्रत्यवरोहन्ति स्तोमाः ततो न्यूनत्वात् ।
 तस्मादित्यादि । गतम् । ज्यायांसं कनीयान् प्रत्यवरोहति ॥

^२वैश्वकर्मणोतिग्राह्यो गृह्यते आदित्यश्च । अन्योन्य इति ।
 एकैकस्य गृह्यते आमहाव्रतात् महाव्रते सहगृह्येते ॥

रुन्धत आदित्यः ॥ ११ ॥ गृह्यत
इयं वा अदितिर्स्यामेव प्रति तिष्ठ-
न्त्यन्योन्यो गृह्येते मिथुनत्वाय प्र-
जात्या अवान्तरं वै दशरात्रेण
प्रजापतिः प्रजा असृजत यद्दशरा-
त्रो भवति प्रजा एव तद्यजमाना-

एव । तेन । कर्माणि । यजमानाः । अवेति । रु-
न्धते । आदित्यः ॥ ११ ॥ गृह्यते । इयम् । वै ।
अदितिः । अस्याम् । एव । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
अन्योन्य इत्यन्यः—अन्यः । गृह्येते इति । मिथुन-
त्वायेति मिथुन—त्वाय । प्रजात्या इति प्र—जात्यै ।
अवान्तरमित्यव—अन्तरम् । वै । दशरात्रेणेति
दश—रात्रेण । प्रजापतिरिति प्रजा—पतिः । प्रजा-
इति प्र—जाः । असृजत । यत् । दशरात्र इति द-
श—रात्रः । भवति । प्रजा इति प्र—जाः । एव ।

अवान्तरं वा इत्यादि ॥ व्याख्यातं ' द्वे वाव '* इत्यत्र द्वादशा-
ह्यो दशरात्रोपि विधीयते । समाप्तं गवामयनम् ॥

इति सप्तमे पञ्चमे चतुर्थोनुवाकः.

स्सृजन्त एतां ह वा उदङ्कशौल्वा-
 यनस्सत्रस्यर्धमुवाच यद्दशरात्रो य-
 द्दशरात्रो भवति सत्रस्यर्ध्या अथो
 यदेव पूर्वेष्वहस्सु विलोम क्रियते
 तस्यैवैषा शान्तिः ॥ १२ ॥

यदि सोमौ स२सुतौ स्यातां महति
 रात्रियै प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात्पूर्वो

तत् । यजमानाः । सृजन्ते । एताम् । ह । वै ।
 उदङ्कः । शौल्वायनः । सत्रस्य । ऋद्धिम् । उवा-
 च । यत् । दशरात्र इति दश-रात्रः ।
 यत् । दशरात्र इति दश-रात्रः । भवति ।
 सत्रस्य । ऋद्ध्यै । अथो इति । यत् । एव । पूर्वे-
 षु । अहस्स्वित्यहः-सु । विलोमेति वि-लोम ।
 क्रियते । तस्यै । एव । एषा । शान्तिः ॥ १२ ॥

आदित्यस्तस्यै व द्वे च ॥ ४ ॥

^१यदि । सोमौ । स२सुताविति सं-सुतौ । स्या-
 ताम् । महति । रात्रियै । प्रातरनुवाकमिति प्रातः-

^१अथ सत्रमेवाधिकृत्य किञ्चिदुच्यते—यदि सोमावित्यादि ॥ यदि
 सोमौ सोमयागौ गोसत्रात्मकौ सन्तौ संसुतौ समारब्धौ स्यातां

वाचं पूर्वा देवताः पूर्वच्छन्दांसि वृ-
 ष्टे वृषण्वतीं प्रतिपदं कुर्यात्प्रातस्स-
 वनादेवैषामिन्द्रं वृष्टेऽथो खल्वाहु-
 स्सवनमुखेसवनमुखे कार्येति सव-
 नमुखाथसवनमुखादेवैषामिन्द्रं वृष्टे

अनुवाकम् । उपाकुर्यादित्युप-आकुर्यात् । पूर्वः ।
 वाचम् । पूर्वः । देवताः । पूर्वः । छन्दांसि । वृ-
 ष्टे । ^२वृषण्वतीमिति वृषण्-वतीम् । प्रतिपदमिति
 प्रति-पदम् । कुर्यात् । प्रातस्सवनादिति प्रातः-
 सवनात् । एव । एषाम् । इन्द्रम् । वृष्टे । अथो
 इति । खलु । आहुः । सवनमुखेसवनमुख इति
 सवनमुखे-सवनमुखे । कार्या । इति । सवनमु-

महति रात्रियै । उभयत्र व्यत्ययः लिङ्गस्य च वचनस्य । मह-
 त्यां रात्रौ इति 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति महतो विभक्ति-
 रुदात्ता । महारात्रि उपोत्थाय प्रातरनुवाकमुपाकुर्यात् । यो हि
 पूर्वमुपाकरोति स इतरस्य वागादीन् वृष्टे आदत्ते ॥

^२वृषण्वतीमिति ॥ वृषशब्दवतीमृचं बहिष्पवमानस्य प्रतिपदं
 प्रारम्भं कुर्यात् प्रातस्सवनादेव एषां प्रत्यर्थिनां यजमानानामिन्द्रियं
 वृष्टे आत्मसात् करोति । एषामिति । लिङ्गात् सत्रविषयमेतदिति
 जानीमः । वृषशब्दान्मतुप् अनो नुट् । अथो खल्वाहुः सवनमुखे-

संवेशायोपवेशाय गायत्रियास्त्रिष्टु-
भो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभि-
भूत्यै स्वाहा छन्दांसि वै संवेश
उपवेशच्छन्दोभिरेवैषाम् ॥१३॥ छ-
न्दांसि वृद्धे सजनीयुः शस्यं वि-

खात्सवनमुखादिति सवनमुखात्-सवनमुखात् ।
एव । एषाम् । इन्द्रम् । वृद्धे । संवेशायेति सं-
वेशाय । उपवेशायेत्युप-वेशाय । गायत्रियाः ।
त्रिष्टुभः । जगत्याः । अनुष्टुभ इत्यनु-स्तुभः । प-
ङ्क्त्याः । अभिभूत्या इत्यभि-भूत्यै । स्वाहा । छ-
न्दांसि । वै । संवेश इति सं-वेशः । उपवेश
इत्युप-वेशः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव ।

सवनमुखे त्रयाणामपि सवनानामारम्भे प्रतिपदियं कार्यति सर्वस्मा-
त्सवनमुखादेपां सम्बन्धिनमिन्द्रं इन्द्रियं वृद्धे ॥

संवेशायेत्यादिरभिभूतिहोममन्त्रोव्याख्यातप्रायः ' इष्टर्गः ' *
इत्यत्र ॥ छन्दांसि वा इत्यादि ब्राह्मणं च तत्रैव व्याख्यात-
प्रायम् * । तत्त्वेकाहादिविषयम् । इदंतु सत्रविषयम् । तत्र ति-
स्रोऽभिभूतयः, अत्र तु पञ्चेति विवेकः ॥

हव्यं शस्यमगस्त्यस्य कयाशुभी-
युं शस्यमेतावद्वा अस्ति यावदेत-
द्यावदेवास्ति तदेषां वृद्धे यदि प्रात-

एषाम् ॥ १३ ॥ छन्दांसि । वृद्धे । सजनीय-
मिति स-जनीयम् । शस्यम् । विहव्यमिति वि-
हव्यम् । शस्यम् । अगस्त्यस्य । कयाशुभीयमिति
कया-शुभीयम् । शस्यम् । एतावत् । वै । अस्ति ।
यावत् । एतत् । यावत् । एव । अस्ति । तत् ।

सजनीयमित्यादि ॥ निष्केवल्ये ' इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं '*
इत्यस्य स्थाने सजनीयं ' यो जात एव '† इति शस्यम् । सज-
नासः इति शब्दोस्मिन्नस्तीति ' मतौच्छः ' इति छः । महावै-
श्वदेवे ' आ नो भद्राः ‡ इत्यस्य स्थाने विहव्यं ' ममाग्ने § इति
शस्यम् । विहवशब्दोस्मिन्वर्तत इति मत्वर्थे यत् । मरुत्वतीये
' जनिष्ठा उग्रः ¶ इत्यस्य स्थाने अगस्त्यस्य कयाशुभीयं ' कया
शुभासवयसः ** इति शस्यम् । पूर्ववच्छः । एतावद्वा इत्यादि ।
एतावदेवं सजनीयं प्रतियष्टृणामस्ति यावदेतदनुक्रान्तम् । वागा-
दीनि इन्द्रछन्दांसि शस्त्रविशेषाश्च यावदेवास्ति तत्सर्वमेपां
वृद्धे आदत्ते । एतेन ज्ञायते विद्विषाणयोः संसवो न पितापुत्रा-
दीनामिति ॥

*ब्रा. २-५-४. ऋक्सं. १-३२-१.

†सं. १-७-१३. ऋक्सं. २-१२-१.

‡ऋक्सं. १-८९-१. §सं. ४-७-१४.

¶ब्रा. २-८-३. ऋक्सं. १०-१२८-१.

**ऋक्सं. १-१६५-१.

स्सवने कलशो दीर्येत वैष्णवीषु
 शिपिविष्टवतीषु स्तुवीरन् यद्वै यज्ञ-
 स्यातिरिच्यते विष्णुं तच्छिपिविष्ट-
 मभ्यति रिच्यते तद्विष्णुं शिपिवि-
 ष्टोतिरिक्त एवातिरिक्तं दधात्यथो
 अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽव रुन्धते

एषाम् । वृद्धे । ⁵ यदि । प्रातस्सवन इति प्रातः-स-
 वने । कलशः । दीर्येत । वैष्णवीषु । शिपिविष्ट-
 वतीष्विति शिपिविष्ट-वतीषु । स्तुवीरन् । यत् ।
 वै । यज्ञस्य । अतिरिच्यत इत्यति-रिच्यते । वि-
 ष्णुम् । तत् । शिपिविष्टमिति शिपि-विष्टम् ।
 अभि । अतीति । रिच्यते । तत् । विष्णुः । शि-
 पिविष्ट इति शिपि-विष्टः । अतिरिक्त इत्यति-
 रिक्ते । एव । अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । दधा-
 ति । अथो इति । अतिरिक्तेनेत्यति-रिक्तेन । एव ।

यदि प्रातस्सवन इत्यादि ॥ कलशो द्रोणकलशः यदि दी-
 र्येत भिद्येत वैष्णवीषु शिपिविष्टशब्दवतीषु ऋक्षु स्तुवीरन् यत् यज्ञ-
 स्यातिरिच्यते प्राकृतादिदमेव साम एतद्विष्णुं शिपिविष्टमभिलक्ष्याति-
 रिच्यते । तस्मात्तदतिरिक्तं विष्णुः शिपिविष्टः तत्प्राधान्यात् । तस्मात्
 तदतिरिक्ते शिपिविष्टे विष्णावेवातिरिक्तं पुनर्गृह्यमाणं सोमं दधाति

यदि मध्यन्दिने दीर्येत वषट्कारनि-
धनं सामं कुर्युर्वषट्कारो वै यज्ञस्य
प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवैनं गमयन्ति यदि
तृतीयसवन एतदेव ॥ १४ ॥

अतिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । आप्त्वा । अवेति । रु-
न्धते । ६ यदि । मध्यन्दिने । दीर्येत । वषट्कारनिधन-
मिति वषट्कार-निधनम् । सामं । कुर्युः । वषट्कार-
इति वषट्-कारः । वै । यज्ञस्य । प्रतिष्ठेति प्रति-
स्था । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । एव । एनत् ।
गमयन्ति । यदि । तृतीयसवन इति तृतीय-सव-
ने । एतत् । एव ॥ १४ ॥

छन्दोभिरेवैषामेवैकान्न विश्वातिश्च ॥ ५ ॥

अथो अपिच अतिरिक्तेनैव अतिरिक्तं पुनर्गृहीतं आप्त्वा अदो-
षरूपमेव शास्त्रीयमेव लब्ध्वा अवरुन्धते सत्रफलम् ॥

६ यदि माध्यन्दिनसवने दीर्येत । कलश इत्येव । गतमन्यत् ।
प्रतिष्ठामेवैनं क्रतुं गमयति अवैकल्येन समापयति । यदि तृतीय-
सवन इत्यादि । अत्र यस्सोमः तस्य दीरणे एतदेव कुर्युः वष-
ट्कारनिधनमिति ब्राह्मणाच्छंसिनस्तोत्रं कुर्युरिति ॥

इति सप्तमे पञ्चमे पञ्चमोनुवाकः.

षडहैर्मासान्थसंपाद्याहुरुथसृजन्ति ष-
 डहैर् हि मासान्थसंपश्यन्त्यर्धमासै-
 र्मासान्थसंपाद्याहुरुथसृजन्त्यर्धमासै-
 र् हि मासान्थसंपश्यन्त्यमावास्थ्यया
 मासान्थसंपाद्याहुरुथसृजन्त्यमावा-

¹षडहैरिति षट्—अहैः । मासान् । संपाद्येति
 सं—पाद्यं । अहैः । उदिति । सृजन्ति । षडहैरिति
 षट्—अहैः । हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं—प-
 श्यन्ति । अर्धमासैरित्यर्ध—मासैः । मासान् । सं-
 पाद्येति सं—पाद्यं । अहैः । उदिति । सृजन्ति । अ-
 र्धमासैरित्यर्ध—मासैः । हि । मासान् । संपश्य-
 न्तीति सं—पश्यन्ति । अमावास्थ्येत्यमा—वास्थ्य-
 या । मासान् । संपाद्येति सं—पाद्यं । अहैः । उ-

¹अथोत्सर्गिणामयनं प्रस्तूयते—इदं च गवामयनस्य गुणवि-
 कारः । अत्र विशेष उच्यते—षडहैरिति ॥ मासः सावनः
 त्रिंशद्विंशत्युत्सर्गकरोदयं सावनं मासमाहुः । उक्ताषडहाः षष्ठ्याभि-
 प्रवात्मकाः । तैर्मासान् संपाद्य पूरयित्वा अनन्तरस्य मासस्य
 आद्यमहर्ज्यातिराण्यं उत्सृजन्ति त्यजन्ति । अत्र षडहा एव
 गण्यन्ते न दिवसाः । षडहैरहःपञ्चभिः मासान् संपश्यन्ति गण-
 यित्वा जानन्ति पञ्चानां षण्णां च षडहानां संवर्गस्त्रिंशदिति ।
 अर्धमासैरिति । द्वाभ्यामर्धमासाभ्यां पञ्चदशकाभ्यां (पञ्चम एका-

स्यया हि मासान्थसंपश्यन्ति पौर्ण-
मास्या मासान्थसंपाद्याहुरुथसृजन्ति
पौर्णमास्या हि मासान्थसंपश्यन्ति
यो वै पूर्ण आं सिञ्चति परा स सि-
ञ्चति यः पूर्णादुदचति ॥ १५ ॥ प्रा-

दिति । सृजन्ति । अमावास्ययेत्यमा-वास्यया ।
हि । मासान् । संपश्यन्तीति सं-पश्यन्ति । पौ-
र्णमास्येति पौर्ण-मास्या । मासान् । संपाद्येति
सं-पाद्यं । अहः । उदिति । सृजन्ति । पौर्णमास्ये-
ति पौर्ण-मास्या । हि । मासान् । संपश्यन्तीति
सं-पश्यन्ति । २यः । वै । पूर्णो । आसिञ्चतीत्यां-
सिञ्चति । परेति । सः । सिञ्चति । यः । पूर्णात् ।

भ्या) एकमासं संपादयति । समप्रविभागे अर्धशब्दः । ‘अर्धं
नपुंसकम्’ इति समासः । अर्धमासैर्हि मासान् संपश्यन्ति
द्वाभ्यां द्वाभ्यामर्धमासाभ्यां एकैको मास इति गणयित्वा मासान्
जानन्ति जनयन्ति । अत्रार्धमासावेव गण्येते, न दिवसाः अमा-
वास्ययेति । अमावास्यामारभ्य मासस्संपाद्यः । अत्रामावास्याेव
गण्यते । न दिवसादि, त्रिंशद्विंशत्यव्ययपगमे अमावास्यान्तरापगमात्
अमावास्यया मासज्ञानम् । पौर्णमास्येति । गतम् ॥

२यो वा इत्यादि ॥ यः पूर्णो आधारे पुनरपि आसिञ्चति प्र-
क्षिपति जलादि स खलु तं परासिञ्चति सेचनेन नाशयति । यस्तत-

णमस्मिन्थस दधाति यत्पौर्णमास्या
 मासान्थसंपाद्याहंरुत्सृजन्ति संव-
 थ्सरायैव तत्प्राणं दधाति तदनु सत्रि-
 णः प्राणन्ति यदहर्नोत्सृजेयुर्यथा
 दृतिरुपनद्धो विपतत्येव संवत्सरो

उदचतीत्युत्-अचति ॥ १५ ॥ प्राणमिति प्र-अ-
 नम् । अस्मिन् । सः । दधाति । यत् । पौर्णमा-
 स्येति पौर्ण-मास्या । मासान् । संपाद्येति सं-
 पाद्य । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । संवत्स-
 रायेति सं-वत्सराय । एव । तत् । प्राणमिति प्र-
 अनम् । दधाति । तत् । अन्विति । सत्रिणः । प्रे-
 ति । अनन्ति । यत् । अहः । न । उत्सृजेयुरित्युत्-
 सृजेयुः । यथा । दृतिः । उपनद्ध इत्युप-नद्धः ।

एवोदचति उत्सृजति उद्धरति स्तोकं सोऽस्मिन् प्राणावकाशं
 दधाति । तस्मात्पौर्णमास्यनन्तरमहर्रुत्सृजनेन संवत्सराय प्राणाव-
 काशं दधाति ततश्च तदनु तेनैव हेतुना सत्रिणः प्राणन्ति ।
 'अनुर्यक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

'यदहरित्यादि ॥ यदि यथोक्तमहर्नोत्सृजेयुः यथादृतिरुपनद्धः
 पूरयित्वा बद्धः विपतति विलोडनेन क्वचिद्वतिष्ठते एवं संवत्स-
 रो विपतेत् ततश्चार्तिमार्छेयुः यजमानाः । अथाहर्रुत्सृजनेन

वि पतेदार्तिमार्छेयुर्यत्पौर्णमास्या
 मासान्थसंपाद्याहंरुत्सृजन्ति संवत्स-
 रायैव तदुदानं दधति तदनु सत्रिण
 उत् ॥ १६ ॥ अनन्ति नार्तिमा-
 छन्ति पूर्णमासे वै देवानां सुतो
 यत्पौर्णमास्या मासान्थसंपाद्याहंरु-

विपततीति वि-पतति । एवम् । संवत्सर इति सं-
 वत्सरः । वीति । पतेत् । आर्तिम् । एति । ऋच्छे-
 युः । यत् । पौर्णमास्येति पौर्ण-मास्या । मासान् ।
 संपाद्येति सं-पाद्य । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृ-
 जन्ति । संवत्सरायेति सं-वत्सराय । एव । तत् ।
 उदानमित्युत्-अनम् । दधति । तत् । अन्विति ।
 सत्रिणः । उदिति ॥१६॥ अनन्ति । न । आर्तिम् ।
 एति । ऋच्छन्ति । पूर्णमास इति पूर्ण-मासे ।
 वै । देवानाम् । सुतः । यत् । पौर्णमास्येति पौ-

संवत्सरस्योदानं दधाति उच्छ्वासावकाशं कुर्वन्ति तदनुसत्रिण उ-
 दनन्ति उच्छ्वसन्ति नार्तिं गच्छन्ति । पूर्णमासे वा इत्यादि ।
 सुतः सुत्या । प्रायेण पूर्णमासे देवानां सुत्येति यावत् * ।
 तस्मात्पौर्णमास्युपक्रमं मासं संपाद्य अहः पौर्णमास्याः उत्सर्जना-

उत्सृजन्ति देवानामेव तद्यज्ञेन यज्ञं
प्रत्यवरोहन्ति वि वा एतद्यज्ञं छि-
न्दन्ति यत्षडहसंततं सन्तमथाह-
रुत्सृजन्ति प्राजापत्यं पशुमा लभ-
न्ते प्रजापतिस्सर्वा देवता देवताभि-

र्ण-मास्या । मासान् । संपाद्येति सं-पाद्यं । अ-
हः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । देवानाम् । एव ।
तत् । यज्ञेन । यज्ञम् । प्रत्यवरोहन्तीति प्रति-अ-
वरोहन्ति । 'वीति' । वै । एतत् । यज्ञम् । छिन्द-
न्ति । यत् । षडहसन्ततमिति षडह-सन्ततम् ।
सन्तम् । अथ । अहः । उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति ।
प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । पशुम् । एति ।
लभन्ते । प्रजापतिरिति प्राजा-पतिः । सर्वाः । देव-
ताः । देवताभिः । एव । यज्ञम् । समिति । तन्वन्ति ।

देवानामेव यज्ञेन यज्ञं षष्ठं प्रत्यवरोहन्ति देवानां यज्ञमाकृष्य
यज्ञपार्श्वं प्राप्नुवन्ति । ततश्च उत्सृष्टं चानुत्सृष्टं च तदहर्भवति ॥

'वि वा एतदित्यादि ॥ एतद्धि यज्ञं विच्छिन्दन्ति यत् षड-
हसन्ततं षडहैरविच्छेदनेन सम्बद्धं सन्ततम् । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथानन्तरभावि अहः उत्सृजन्ति
यज्ञमहरुत्सर्गेण विच्छिन्दन्ति । अथ यच्चाहरुत्सृजन्ति । प्रा-
जापत्यमित्यादि । उत्सृष्टेऽहि संतन्वन्ति अविच्छिन्नं कुर्वन्ति ॥

रेव यज्ञं संतन्वन्ति यन्ति वा
 एते सर्वनाद्येऽहः ॥ १७ ॥ उत्सृज-
 न्ति तुरीयं खलु वा एतत्सर्वनं य-
 त्सान्नाय्यं यत्सान्नाय्यं भवति तेनैव
 सर्वान्न यन्ति समुपहूय भक्षय-
 न्त्येतत्सोमपीथा ह्येतर्हि यथाय-
 तनं वा एतेषां सवनभाजो देवता
 यन्ति । वै । एते । सर्वनात् । ये । अहः ॥ १७ ॥
 उत्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । तुरीयम् । खलु । वै ।
 एतत् । सर्वनम् । यत् । सान्नाय्यमिति सां-नाय्यम् ।
 यत् । सान्नाय्यमिति सां-नाय्यम् । भवति । तेन ।
 एव । सर्वनात् । न । यन्ति । समुपहूयेति सं-
 उपहूयं । भक्षयन्ति । एतत्सोमपीथा इत्येतत्-सो-
 मपीथाः । हि । एतर्हि । यथायतनमिति यथा-
 आयतनम् । वै । एतेषाम् । सवनभाज इति सव-
 न-भाजः । देवताः । गच्छन्ति । ये । अहः । उ-

यन्ति वा इत्यादि ॥ सान्नाय्यं भक्षयन्ति समुपहूयासावसावुपहूय-
 स्वेति । एतर्हि एतस्मिन्नहि एतदेव सोमपानमेषामिति । पिबते-
 रौणादिकस्थकप्रत्ययः । ' इदमोर्हिल् ' इति हिल्प्रत्ययः, ' एते
 तौरथोः ' इति एतादेशः । यथायतनमित्यादि । इह कृत्याभा-
 वादेतत् स्थानं हित्वा स्वस्वं स्थानं गच्छन्ति । गतमन्यत् ॥

गच्छन्ति येऽहंरुथसृजन्त्यनुसवनं
 पुरोडाशान्निर्वपन्ति यथायतनादेव
 सवनभाजो देवता अव रुन्धतेऽष्टाक-
 पालान्प्रातस्सवन एकादशकपाला-
 न्माध्यन्दिने सवने द्वादशकपाला-
 स्तृतीयसवने छन्दास्येवाप्त्वाऽव रु-
 त्सृजन्तीत्युत्-सृजन्ति । ^६अनुसवनमित्यनु-सव-
 नम् । पुरोडाशान् । निरिति । वपन्ति । यथायत-
 नादिति यथा-आयतनात् । एव । सवनभाज इ-
 ति सवन-भाजः । देवताः । अवेति । रुन्धते । अष्टाक-
 पालानित्यष्टा-कपालान् । प्रातस्सवन इति प्रातः-
 सवने । एकादशकपालानित्येकादश-कपालान् ।
 माध्यन्दिने । सवने । द्वादशकपालानिति द्वादश-
 कपालान् । तृतीयसवन इति तृतीय-सवने । छ-

^६अनुसवनमित्यादि ॥ सवनेसवने सर्वस्मिन् सवने कालक्रमेण पुरो-
 डाशान् तत्तत्सवनोक्तान् निर्वपन्ति । वीप्सायां 'यथार्थे यद्व्ययम्'
 इत्यनोरव्ययीभावः । यथायतनादेवेति । स्वात्स्वादायतनादेवता अ-
 वरुन्धते । 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावः । अष्टाकपालानित्यादि ।
 प्रातस्सवने प्रातस्सवनकाले । एवं सर्वत्र । छन्दांस्येवेत्यादि । अष्ट-
 त्वादिकया गायत्र्यादीनां संख्यया गायत्र्यादीनि छन्दांस्याप्त्वा सवनं
 यज्ञमवरुन्धते ॥

न्धते वैश्वदेवं चरुं तृतीयसवने नि-
र्वपन्ति वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं ते-
नैव तृतीयसवनात्न यन्ति ॥ १८ ॥

उत्सृज्यांश्च नोत्सृज्याश्मिति मी-

न्दाश्चि । एव । आप्त्वा । अवेति । रुन्धते । ^७वै-
श्वदेवमिति वैश्व-देवम् । चरुम् । तृतीयसवन इति
तृतीय-सवने । निरिति । वपन्ति । वैश्वदेवमिति
वैश्व-देवम् । वै । तृतीयसवनमिति तृतीय-सव-
नम् । तेन । एव । तृतीयसवनादिति तृतीय-सव-
नात् । न । यन्ति ॥ १८ ॥

उदचत्युद्येऽहराप्त्वा पञ्चदश च ॥ ६ ॥

^१उत्सृज्याश्मित्युत्-सृज्याश्म् । न । उत्सृ-
ज्याश्मित्युत्-सृज्याश्म् । इति । मीमांसन्ते ।

^७वैश्वदेवमित्यादि ॥ तृतीयसवनकाले निर्वपणात् तृतीय-
सवनानपगमः ॥

इति सप्तमे पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः.

^१उक्तमहरुत्सृष्टव्यमिति ॥ तदिदानीं विचारपूर्वं निर्णेतुमारभ-
ते—उत्सृज्यामित्यादि ॥ किमुत्सृज्यं समुत्सृष्टव्यमहः उत नेति वि-

मांसन्ते ब्रह्मवादिनस्तद्वाहुरुत्सृ-
ज्यमेवेत्यमावास्यायां च पौर्णमा-
स्यां चोत्सृज्यमित्याहुरेते हि यज्ञं
वहत इति ते त्वाव नोत्सृज्ये इ-

ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-वादिनः । तत् । उ । आहुः ।
उत्सृज्यमित्युत्-सृज्यम् । एव । इति । अमावा-
स्यायामित्यमा-वास्यायाम् । च । पौर्णमास्या-
मिति पौर्ण-मास्याम् । च । उत्सृज्यमित्युत्-सृ-
ज्यम् । इति । आहुः । एते इति । हि । यज्ञम् । वह-
तः । इति । ^२ते । तु । वाव । न । उत्सृज्ये इत्युत्-

चारयन्ति ब्रह्मवादिनः । 'ऋदुपधाच्च' इति क्यप्प्रत्ययः । 'वि-
चार्यमाणानां' इत्युदात्तः प्लुतः, तस्यासिद्धत्वात् ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं च निवर्तते । 'मान्वध' इत्यादिना मानेर्जिज्ञासायां स-
न्प्रत्ययः । तद्वाहुरित्यादि । तत्र चाहुः ब्रह्मवादिनोऽन्ये वा यज्ञ-
विद्ः उत्सृज्यमेव नेदं विचार्यमिति । अथोत्सर्गकाला उच्यन्ते—
अमावास्यायां चेत्यादि । हेतुमाह—एते हीति । यज्ञं कर्मान्तरं दर्श-
पूर्णमासात्मकं एते दर्शपूर्णमासे सर्वदा वहतः तस्मादुत्सृष्टव्यानयोः*
न यज्ञां कालस्स्यादिति । किंच तदाधारत्वात् सर्वकर्मणां ताभ्यां
तेषां मिश्रणं च प्रयोजनमिति ॥

*किं सर्वदैव तयोर्दुत्सृज्यमित्याह—ते त्वावेति ॥ संहितायां वाश-

*दुत्सृष्टेऽप्यनयोः.

†उत्सृष्टेत्यनयोः यज्ञशून्यः.

त्याहु॒र्ये अ॒वान्तरं॑ य॒ज्ञं भे॒जाते॑ इति
या प्र॒थ॒मा व्य॑ष्ट॒का तस्या॑मु॒त्सृ॒ज्य-
मित्या॑हु॒रेष वै मा॒सो वि॒शर॑ इति
नादि॑ष्टम् ॥ १९ ॥ उत्सृ॒जेयु॑र्यदा-

सृ॒ज्ये । इति॑ । आ॒हुः । ये इति॑ । अ॒वा॒न्त॒र॒मि॒त्य-
व-अ॒न्त॒र॒म् । य॒ज्ञम् । भे॒जाते॑ इति॑ । इति॑ । या ।
प्र॒थ॒मा । व्य॑ष्ट॒केति॑ वि-अ॒ष्ट॒का । तस्या॑म् । उ॒त्सृ॒-
ज्य॒मित्यु॑त्-सृ॒ज्यम् । इति॑ । आ॒हुः । ए॒षः । वै ।
मा॒सः । वि॒शर॑ इति॑ वि-श॒रः । इति॑ । ^३न । आ-

ब्दस्य लोपः । तुशब्दो व्यावृत्तौ । ते तु अमावास्यापौर्ण-
मास्यौ नोत्सृज्ये नोत्सृष्टव्ये तयोरिति यज्ञविद् आहुः । अधिकरणे
कृत्यः । नेत्युक्तं, के ते इत्याह—ये अवान्तरं अभ्यन्तरं यज्ञं भे-
जाते अन्तः प्रविश्याङ्गभावेन यज्ञं भजेते धारयतः । छान्दसो
लिट् । तत्र नोत्सृष्टव्यमहरस्ति । अन्यथा एते अवेक्षमाणस्य तस्य
यज्ञस्याभाव एव स्यात् । या प्रथमेत्यादि । या प्रथमा कृष्णा-
ष्टमी व्यष्टकाख्या* तस्यामुत्सृज्यमित्याहुः । हेतुं चाहुः—मासस्यास्य
एष विशरः विशरणस्थानमियं व्यष्टकेति । शीतातिप्रवृत्त्या विनष्ट
इव मासोत्र भवतीति ॥

^३नादिष्टमिति ॥ न नियमेनोत्सृष्टमप्युत्सृजेयुः । यत्र क्वचिदु-
त्सृष्टं न पुनस्तत्रोत्सृजेयुः । प्रथमग्रहणादेव सिद्धे वचनं क्वचि-

दिष्टमुत्सृजेयुर्यादृशो पुनः पर्याप्तावे
मध्ये षडहस्य संपद्येत षडहैमासा-
न्थसंपाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृ-

दिष्टमित्या—दिष्टम् ॥ ११ ॥ उदिति । सूजेयुः ।
यत् । आदिष्टमित्या—दिष्टम् । उत्सृजेयुरित्युत्—सृ-
जेयुः । यादृशो । पुनः । पर्याप्ताव इति परि—आप्तावे ।
मध्ये । षडहस्येति षट्—अहस्यं । संपद्येतेति सं-
पद्येत । षडहैरिति षट्—अहैः । मासान् । संपा-
द्येति सं—पाद्यं । यत् । सप्तमम् । अहः । तस्मि-

दन्यत्र विधानार्थम् । तदेवाह—यदिति । यादृशे दिवसे आदि-
ष्टमुत्सृजेयुः यद्युत्सर्गः प्रयुज्येत तदादिष्टमुत्सृजेयुः । कीदृश इत्या-
ह—यादृश इत्यादि । पुनः पर्याप्तावे पर्यावृत्तौ वर्तमानायां मध्ये
षडहस्य यादृशे दिवसे अष्टमी संपद्यते यदि तादृशे पूर्वमुत्सृष्टं न
पुनरुत्सृजेयुः । अतादृशत्वे द्वितीयादावप्युत्सृजेयुरिति । अत्र हि
सावनेन सत्रं प्रवर्तते चान्द्रमानेन तिथिरिति वैषम्यात् कदाचि-
त्तादृशत्वमपि स्यादिति । आदिष्टमित्यादेशः निवर्तते स्थानी स्या-
दिति तुल्यत्वादुत्सृष्टमहरित्युच्यते* । स्थानी ह्यस्य क्वचिदादेशेन
निवर्तितो न तत्र पुनर्निवर्त्यते, विषयान्तरे तु निवर्त्यत इति ॥

^१षडहैरित्यादि ॥ षडहैः पञ्चभिः पञ्च मासान् संपाद्य यत्स-
प्तमं पञ्चमषडहानन्तरभावि अहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुः क्रमप्राप्तं कर्म । त-

*भूयिष्टमित्यादेशनिवर्तितस्यापि तुल्यत्वादुत्सृष्टमहरुच्यते.

जेयुस्तदग्रये वसुमते पुरोडाशम-
 ष्टाकपालं निर्वपेयुरैन्द्रं दधीन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वै-
 श्वदेवं द्वादशकपालमग्नेर्वै वसुमतः
 प्रातस्सवनं यदग्रये वसुमते पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपन्ति देवतामेव

न् । उदिति । सृजेयुः । तत् । अग्रये । वसुमत
 इति वसु-मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्य-
 ष्टा-कपालम् । निरिति । वपेयुः । ऐन्द्रम् । दधि ।
 इन्द्राय । मरुत्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपाल-
 मित्येकादश-कपालम् । वैश्वदेवमिति वैश्व-दे-
 वम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । अ-
 ग्नेः । वै । वसुमत इति वसु-मतः । प्रातस्सवन-
 मिति प्रातः-सवनम् । यत् । अग्रये । वसुमत
 इति वसु-मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्य-

दग्रय इत्यादि । तस्मि* नृत्सृष्टेऽहि आग्नेयादीनि निर्वपेयुः—अ-
 ग्नेर्वा इत्यादि । प्रातस्सवने देवतां वसुमन्तमग्निं पुरोडाशेन भाग-
 वतीं कुर्वन्ति नोत्सृष्टा अप्यन्तरिता भवन्ति । अष्टत्वसङ्ख्यया च गा-
 यत्रं प्रातस्सवनमुपगच्छन्ति । (ततश्च उत्सृष्टं चानुत्सृष्टं च तदहर्भ-

तद्भागिनीं कुर्वन्ति ॥ २० ॥ सर्व-
नमष्टाभिरुप यन्ति यद्वैन्द्रं दधि भ-
वतीन्द्रमेव तद्भागधेयान्न ज्यावय-
न्तीन्द्रस्य वै मरुत्वतो माध्यन्दिनः
सर्वनं यदिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं निर्वपन्ति देवता-

ष्टा-कपालम् । निर्वपन्तीति निः-वपन्ति । देव-
ताम् । एव । तत् । भागिनीम् । कुर्वन्ति ॥ २० ॥
सर्वनम् । अष्टाभिः । उपेति । यन्ति । यत् । ऐ-
न्द्रम् । दधि । भवति । इन्द्रम् । एव । तत् । भाग-
धेयादिति भाग-धेयात् । न । ज्यावयन्ति । इन्द्र-
स्य । वै । मरुत्वतः । माध्यन्दिनम् । सर्वनम् ।
यत् । इन्द्राय । मरुत्वते । पुरोडाशम् । एकादश-
कपालमित्येकादश-कपालम् । निर्वपन्तीति निः-
वपन्ति । देवताम् । एव । तत् । भागिनीम् । कु-

वति । एतदित्यादि । एतद्धि यज्ञं विच्छिन्दन्ति यत् षडहस-
न्ततं षडहैरविच्छेदेन सम्बद्धं सन्ततम् । 'तृतीया कर्मणि' इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अथानन्तरभावि अहरुत्सृजन्ति यज्ञमहरु-
त्सर्गेण विच्छिन्दन्ति । अथ यच्चाहरुत्सृजन्तीति । प्राजापत्यमि-
त्यादि । उत्सृष्टेऽहि सन्तन्वन्ति अविच्छिन्नं कुर्वते)* नोत्सृष्टं भवति ।

*कुण्डलितोऽयं ग्रन्थः एकस्मिन्नेव कोशे दृश्यते नान्यत्र.

मेव तद्भागिनीं कुर्वन्ति सर्वनमेका-
 द्शभिरुप यन्ति विश्वेषां वै देवाना-
 मृभुमतां तृतीयसवनं यद्वैश्वदेवं द्वा-
 दशकपालं निर्वपन्ति देवता एव त-
 द्भागिनीः कुर्वन्ति सर्वनं द्वादशभिः
 ॥२१॥ उप यन्ति प्राजापत्यं पशु-

र्वन्ति । सर्वनम् । एकादशभिरित्येकादश-भिः ।
 उपेति । यन्ति । विश्वेषाम् । वै । देवानाम् । ऋ-
 भुमतामित्यृभु-मताम् । तृतीयसवनमिति तृती-
 य-सवनम् । यत् । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् ।
 द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । निर्वपन्तीति
 निः-वपन्ति । देवताः । एव । तत् । भागिनीः ।
 कुर्वन्ति । सर्वनम् । द्वादशभिरिति द्वादश-भिः ॥
 २१ ॥ उपेति । यन्ति । ^५प्राजापत्यमिति प्राजा-
 पत्यम् । पशुम् । एति । लभन्ते । यज्ञः । वै । प्र-

एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् । ' ह्रस्वनुङ्भ्याम् ' इत्युदात्तः वसुभ्यो
 व्यत्ययेन भवति ॥

^५प्राजापत्यमित्यादि ॥ तस्मिन्नेवाहि उक्तस्य द्विर्वचनं पुरोडाशा
 मा बाधिषतेति । अननुसर्गाय अनुत्सर्गाय प्राजापत्यः पशुः ॥

मा लभन्ते यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ-
स्याननुसर्गायाभिवर्त इतष्षण्मासो
ब्रह्मसामं भवति ब्रह्म वा अभिवर्तो
ब्रह्मणैव तत्सुवर्गं लोकमभिवर्तय-
न्तो यन्ति प्रतिकूलमिव हीतस्सुवर्गो

जापतिरिति प्रजा-पतिः । यज्ञस्य । अननुसर्गा-
येत्यननु-सर्गाय । ⁶अभिवर्त इत्यभि-वर्तः । इतः।
षट् । मासः । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सामम् । भ-
वति । ब्रह्म । वै । अभिवर्त इत्यभि-वर्तः । ब्रह्मणा ।
एव । तत् । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् ।
अभिवर्तयन्त इत्यभि-वर्तयन्तः । यन्ति । प्रतिकू-
लमिति प्रति-कूलम् । इव । हि । इतः । सुवर्ग
इति सुवः-गः । लोकः । ⁷इन्द्र । ऋतुम् । नः ।

⁶अभिवर्त इति ॥ पूर्वस्मिन् पक्षसि इत इमं प्रथममारभ्य
इतो वा यतः षण्मासोभिवर्तो ब्रह्मसामं भवति । (व्यत्यये)
ल्यब्लोपे पञ्चमी । ब्रह्म वा इत्यादि । स्वर्गं लोकं ब्रह्मणैवा-
भिमुख्येन वर्तयन्तो गच्छन्ति स्वर्गमेव प्रतिपद्यन्ते । प्रतिकूल-
मिति । इत इमं मनुष्यलोकमपेक्ष्य प्रतिकूलं प्रतिकूलमिव हि
स्वर्गो लोको वर्तते; अधोमुखत्वादित्येके । मृत्वा तत्र गमनादित्यन्ये ॥

⁷इन्द्र ऋतुमित्यादि ॥ अमुतः अमुं द्यामारभ्य आयतां पर्या-

लोक इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पु-
त्रेभ्यो यथा । शिक्षां नो अस्मिन्पु-
रुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीम-
हीत्यमुत आयताः षण्मासो ब्रह्म-
सामं भवत्ययं वै लोको ज्योतिः

एति । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा । शिक्ष ।
नः । अस्मिन् । पुरुहूतेति पुरु-हूत । यामनि ।
जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि । इति । अमुतः ।
आयतामित्या-यताम् । षट् । मासः । ब्रह्मसाम-
मिति-ब्रह्म-सामम् । भवति । ^४अयम् । वै । लो-
कः । ज्योतिः । प्रजेति प्र-जा । ज्योतिः । इमम् ।

वृत्तानां षण्मासो ब्रह्मसामं भवति 'इन्द्रं क्रतुं' इति मन्त्रेण । इयं
च पथ्याबृहती, तृतीयस्य पादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । अर्थ-
स्तु—हे इन्द्र! क्रतुं प्रज्ञां कर्म वा तद्विषयं कर्मेव वा नः अस्मभ्यं
आभर आहर । 'हग्रहोर्भः' । यथा पिता पुत्रेभ्यः आहरति ।
किञ्च—नोस्मान् अस्मिन् यामनि यज्ञे शिक्ष शक्तान् कुरु । 'द्व्य-
चोतस्तिङः' इति दीर्घः । हे पुरुहूत त्वत्प्रसादात् वयं जीवाः
जीवन्तः ज्योतिष्मन्तं मनुष्यलोकं अशीमहि प्राप्नुयामः । अश्नोते-
रशपो लुक् ॥

^४अथास्यैव ब्राह्मणम्—अयं वा इत्यादि ॥ अयं लोको

प्रजा ज्योतिरिममेव तल्लोकं पश्य-
न्तोऽभिवदन्त आ यन्ति ॥ २२ ॥
देवानां वा अन्तं जग्मुषामिन्द्रियं
वीर्यमपाक्रामत्तत्क्रोशेनावारुन्धत् त-
त्क्रोशस्य क्रोशत्वं यत्क्रोशेन चा-

एव । तत् । लोकम् । पश्यन्तः । अभिवदन्त इ-
त्यभि-वदन्तः । एति । यन्ति ॥ २२ ॥

नादिष्टं कुर्वन्ति द्वादशभिरिति विशतिश्च ॥७॥

देवानाम् । वै । अन्तम् । जग्मुषाम् । इन्द्रियम् ।
वीर्यम् । अपेति । अक्रामत् । तत् । क्रोशेन । अवेति ।
अरुन्धत् । तत् । क्रोशस्य । क्रोशत्वमिति क्रोश-

ज्योतिः प्रकाशः प्रत्यक्षत्वात् । प्रजा ज्योतिः प्रकाशहेतुत्वात् ।
एवंविधाभ्यां पक्षाभ्यां उभौ लोकौ अभिजितौ भवतः ॥

इति सप्तमे पञ्चमे सप्तमोनुवाकः.

¹इत्थं विकृतयः काश्चिद्विहिताः । अधुना प्रकृतावेव यदुपान्त्यं
महाव्रतं नाम तद्वतान् काश्चिद्विशेषान् विधातुमाह—देवानामित्यादि ॥
देवानामन्तं संवत्सरसत्रस्य समाप्तिं जग्मुषां गतवतां इन्द्रियं वीर्यं च
अपागच्छत् । तत् क्रोशनाम्ना साम्ना अवारुन्धत् । तत्क्रोशस्य

त्वा॑ल॒स्यान्ते॑ स्तु॒वन्ति॑ य॒ज्ञस्यै॒वान्तं॑
 ग॒त्वेन्द्रि॒यं वी॒र्यम॑व॒ रुन्ध॑ते स॒त्रस्य॑-
 ध्याँऽऽह॒वनी॒यस्यान्ते॑ स्तु॒वन्त्य॒ग्निमे॒-
 वोप॑द्र॒ष्टारं॑ कृ॒त्वधि॑मुप॑ यन्ति प्र॒-
 त्वम् । यत् । क्रो॒शेन॑ । चात्वा॑लस्य । अन्ते॑ । स्तु॒-
 वन्ति॑ । य॒ज्ञस्य॑ । ए॒व । अन्त॑म् । ग॒त्वा । इन्द्रि॒-
 यम् । वी॒र्यम्॑ । अ॒वेति॑ । रु॒न्ध॒ते । ^२स॒त्रस्य॑ध्याँ
 आ॒ह॒वनी॒यस्ये॒त्या-ह॒वनी॒यस्य॑ । अन्ते॑ । स्तु॒वन्ति॑
 अ॒ग्निम् । ए॒व । उ॒प॒द्र॒ष्टार॑मित्यु॒प-द्र॒ष्टार॑म् । कृ॒त्वा
 ऋ॒द्धिम् । उ॒पेति॑ । य॒न्ति । ^३प्र॒जाप॑ते॒र्हृद॑येन । ह॒-

साम्नः क्रोशत्वम् । क्रुश आह्वाने, रोदने च । उज्ज्हादिर्द्रष्टव्यः
 यदित्यादि । गतम् । अन्ते समीपे ॥

^२सत्रस्यर्ध्वेति ॥ इयमपि समाख्या पदद्वयात्मिका ; यथ
 अहिर्बुध्नियेति पदद्वयमिति एकस्य देवस्याख्याती । ‘गोपोषं पु
 ष्णाति’ इतिवत् प्रत्येकं वाचकत्वेऽपि समुदिताभ्यामेव देवस्याभिधा
 नमिति । उभयत्र अनवधारणात् अनवग्रहः । अत्र त्ववयवये
 भानर्थक्यात् न पदकार्यं क्रियते । शशविषाणादिवत् विभक्त्य
 पत्तिः । सत्रस्य समृद्धिहेतुत्वं तु विद्यमानमाख्याप्राधान्यात्
 विवक्ष्यते । अग्निमित्यादि । अग्निमेव उपद्रष्टारं साक्षिणं कृत्
 सत्रस्य ऋद्धिमुपयन्ति ॥

^३प्रजापतेर्हृदयेनेति ॥ इयमपि पूर्ववत् समाख्या पदद्वयात्मिका

जापतेर्हृदयेन हविर्धानेऽन्तस्स्तुव-
न्ति प्रेमाणमेवास्य गच्छन्ति श्लो-
केन पुरस्तात्सदसः ॥ २३ ॥ स्तु-
वन्त्यनुश्लोकेन पश्चाद्यज्ञस्यैवान्तं ग-
त्वा श्लोकभाजो भवन्ति नवभिर-
ध्वर्युरुद्गायति नव वै पुरुषे प्राणाः

विर्धान इति हविः—धाने । अन्तः । स्तुवन्ति । प्रे-
माणम् । एव । अस्य । गच्छन्ति । श्लोकेन । पु-
रस्तात् । सदसः ॥ २३ ॥ स्तुवन्ति । अनुश्लोके-
नेत्यनु—श्लोकेन । पश्चात् । यज्ञस्य । एव । अन्तम् ।
गत्वा । श्लोकभाज इति श्लोक—भाजः । भवन्ति ।
नवभिरिति नव—भिः । अध्वर्युः । उदिति । गा-
यति । नव । वै । पुरुषे । प्राणा इति प्र—अनाः ।

प्रजापतेर्हृदयवत् विद्यमानोऽप्यर्थो न विवक्ष्यते । अनेन साम्ना
हविर्धानेऽन्तः हविर्धानस्य मध्ये स्तुवन्ति । प्रमाणं प्रियत्वमस्य
प्रजापतेर्गच्छन्ति । प्रियस्थिरादिना प्रादेशः । श्लोकानुश्लोकश-
ब्दावपि समाख्ये । ताभ्यां सदसः पुरस्तात्पश्चाच्च स्तुवन्ति ।
श्लोकभाजः कीर्तिभाजः ॥

नवभिस्तोत्रियाभिः उद्गायति अध्वर्युः । तस्मादित्यादि । त-
स्मात् शीर्ष्णोऽन्यानि सर्वाण्यङ्गानि पुरुषः प्रत्यचति प्रत्याकर्षति

प्राणानेव यजमानेषु दधाति सर्वा
 ऐन्द्रियो भवन्ति प्राणेष्वेवेन्द्रियं द-
 धत्यप्रतिहताभिरुद्गायति तस्मात्पु-
 रुषस्सर्वाण्यन्यानि शीर्ष्णोऽङ्गानि
 प्रत्यचति शिर एव न पञ्चदशः र-
 थन्तरं भवतीन्द्रियमेवाव रुन्धते स-
 सप्तदशम् ॥ २४ ॥ बृहदन्नाद्यस्याव-

प्राणानिति प्र-अनान् । एव । यजमानेषु । दधा-
 ति । सर्वाः । ऐन्द्रियः । भवन्ति । प्राणेष्विति
 प्र-अनेषु । एव । इन्द्रियम् । दधति । अप्रतिह-
 ताभिरित्यप्रति-हताभिः । उदिति । गायति । त-
 स्मात् । पुरुषः । सर्वाणि । अन्यानि । शीर्ष्णः ।
 अङ्गानि । प्रतीति । अचति । शिरः । एव । न ।
 पञ्चदशमिति पञ्च-दशम् । रथन्तरमिति रथं-त-
 रम् । भवति । इन्द्रियम् । एव । अवेति । रुन्धते ।
 सप्तदशमिति सप्त-दशम् ॥ २४ ॥ बृहत् । अ-
 न्नाद्यस्येत्यन्न-अद्यस्य । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै ।

संकोचयति । प्रभावरहितत्वात् सङ्कोचः । त्रिवृच्छरो भवति
 शिर एव केवलं न प्रत्यचति तस्य त्रिवृत्त्वात् पञ्चदशकं रथन्तरं
 साम भवति एकः पक्षः । सप्तदशं बृहत्सामकमेकपक्षः ।

रुद्ध्या अथो प्रैव तेन जायन्त एक-
 विंशं भद्रं द्विपदासु प्रतिष्ठित्यै प-
 त्तय उप गायन्ति मिथुनत्वाय प्र-
 जात्यै प्रजापतिः प्रजा असृजत् सो-
 कामयतासामहं राज्यं परीयामि-
 ति तासां राजनेनैव राज्यं पर्येत्त-

अथो इति । प्रैति । एव । तेन । जायन्ते । एक-
 विंशमित्येक-विंशम् । भद्रम् । द्विपदास्विति
 द्वि-पदासु । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । पत्त-
 यः । उपेति । गायन्ति । मिथुनत्वायेति मिथुन-
 त्वाय । प्रजात्या इति प्र-जात्यै । प्रजापतिरिति
 प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत् ।
 सः । अकामयत् । आसाम् । अहम् । राज्यम् ।
 परीति । इयाम् । इति । तासाम् । राजनेन । ए-
 व । राज्यम् । परीति । ऐत् । तत् । राजनस्य ।

एकविंशं भद्रसामकं द्विपदासु ऋक्षु पञ्चभिः स्तोत्रियाभिः पच्छः
 पत्तय उपगायन्ति भद्रं साम । गतमन्यत् ॥

प्रजापतिरित्यादि ॥ गतम् । आसां राज्यं राजभावं अहं
 परीयां परिगच्छेयमिति पुरोहितादित्वाद्वाजशब्दाद्यत् । ततो राजने-

द्रा॒ज॒न॒स्य॑ रा॒ज॒न॒त्वं॑ यद्रा॒ज॒नं॑ भव॒-
ति॑ प्र॒जा॒ना॒मे॒व तद्य॑ज॒मा॒ना रा॒ज्यं॑
परि॑ यन्ति पञ्चविंशं भवति
प्र॒जा॒प॒तेः ॥ २५ ॥ आ॒त्प्यै॑ पञ्चभि॒-
स्तिष्ठ॑न्तस्तुवन्ति दे॒व॒लो॒क॒मे॒वाभि॑
जयन्ति पञ्चभि॒रासी॑ना मनुष्य॒लो-

रा॒ज॒न॒त्वमि॑ति॒ राज॒न-॒त्वम् । यत् । रा॒ज॒नम् । भव॑-
ति । प्र॒जा॒ना॒मि॑ति॒ प्र-॒जा॒ना॒म् । ए॒व । तत् । य॒ज॒मा॒-
नाः । रा॒ज्यम् । परि॑ति । यन्ति । ^६पञ्चविंशमि॒-
ति॑ पञ्च-विंशम् । भवति । प्र॒जा॒प॒तेरि॑ति॒ प्र॒जा-
प॒तेः ॥ २५ ॥ आ॒त्प्यै॑ । पञ्चभि॒रिति॑ पञ्च-भिः । तिष्ठ॑-
न्तः । स्तुव॑न्ति । दे॒व॒लो॒कमि॑ति॒ दे॒व-॒लो॒कम् । ए-
व । अ॒भी॑ति । ज॒यन्ति॑ । पञ्चभि॒रिति॑ पञ्च-भिः ।
आसी॑नाः । म॒नु॒ष्य॒लो॒कमि॑ति॒ मनु॒ष्य-॒लो॒कम् ।
ए॒व । अ॒भी॑ति । ज॒यन्ति॑ । द॒शं । समि॑ति । प॒द्य-

नैव साम्ना राज्यं पर्येत तद्राजनस्य राजनत्वम् । राजत्यनेनेति
राजनम् । यदित्यादि । गतम् ॥

^६पञ्चविंशमित्यादि ॥ तद्राजनं पञ्चविंशं भवति आत्मा प्र-
जापतेः पञ्चविंशस्याप्त्यै भवति । पञ्चभिः स्तोत्रियाभिः तिष्ठन्तः

कमे॒वाभि॑ ज॒यन्ति॑ द॒श॒ सं प॑द्यन्ते द-
शाक्ष॑रा वि॒राड॒न्नं वि॒राडि॑राजै॒वान्ना-
द्य॒मव॑रुन्धते पञ्च॒धा वि॒निष॑द्य स्तुव-
न्ति पञ्च॒ दिशो॑ दि॒क्ष्वेव॑ प्रति तिष्ठन्त्ये-
कै॒कया॑ऽस्तु॒तया॑ स॒माय॑न्ति दिग्भ्य
ए॒वान्नाद्य॑ सं भ॑रन्ति ताभि॒रुद्गातो-

न्ते । दशाक्षरेति दश—अक्षरा । विराडिति वि—राट् ।
अन्नम् । विराडिति वि—राट् । विराजेति वि—रा-
जा । एव । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् । अवेति । रु-
न्धते । पञ्चधेति पञ्च—धा । विनिषद्येति वि—नि-
षद्य । स्तुवन्ति । पञ्च । दिशः । दिक्षु । एव । प्र-
तीति । तिष्ठन्ति । एकैकयेत्येकया—एकया । अ-
स्तुतया । समायन्तीति सं—आयन्ति । दिग्भ्य इ-
ति दिक्—भ्यः । एव । अन्नाद्यमित्यन्न—अद्यम् ।
समिति । भरन्ति । ताभिः । उद्गातेत्युत्—गाता ।

स्तुवन्ति । पञ्चभिरासीनास्तुवन्तीत्येव । पञ्चकाभ्यामुभयोर्लोकयो-
रभिजयः । दशेत्यादि । गतम् ॥

^१नवभिरध्वर्युरुद्गायतीत्युक्तम् ॥ पञ्चधा पञ्चस्तोत्रिया विनिषद्य
पृथक्पृथगासीना दिक्षु स्तुवन्ति एकैकयाऽस्तुतया समायन्ति सङ्ग-

द्वायति दिग्भ्य एवान्नाद्यम् ॥२६॥
 संभृत्य तेज आत्मन्दधते तस्मादेकः
 प्राणस्सर्वाण्यङ्गान्यवत्यथो यथा सु-
 पूर्ण उत्पतिष्यञ्छिरं उत्तमं कुरुत
 एवमेव तद्यजमानाः प्रजानामुत्त-

उदिति । गायति । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः । ए-
 व । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ॥ २६ ॥ संभृत्येति सं-
 भृत्य । तेजः । आत्मन् । दधते । तस्मात् । एकः ।
 प्राण इति प्र-अनः । सर्वाणि । अङ्गानि । अव-
 ति । अथो इति । यथा । सुपूर्ण इति सु-पूर्णः ।
 उत्पतिष्यन्नित्युत्-पतिष्यन् । शिरः । उत्तममित्युत्-
 तमम् । कुरुते । एवम् । एव । तत् । यजमानाः ।
 प्रजानामिति प्र-जानाम् । उत्तमा इत्युत्-तमाः ।
 भवन्ति । आसन्दीमित्या-सन्दीम् । उद्गातेत्युत्-

च्छन्ति उद्गातारम् । ताभिश्चतसृभिरुद्गातोद्गायति । तस्मादित्यादि ।
 गतम् ॥

अथो अपि च यथा सुपूर्ण उत्पतिष्यन् उत्पतितुमारभमाणः
 शिर उत्तमं उद्गततमं कुरुते एवमेव यजमाना आत्मनि तेजो
 दधानाः प्रजानामुत्तमा भवन्ति । उत्तमशब्द उञ्छादिरन्तोदात्तः ॥

आसन्दीमारोहत्युद्गाता । साम्राज्यं गच्छन्ति सर्वे । एवं

मा भवन्त्यासुन्दीमुद्गाताऽऽ रोहति
 साम्राज्यमेव गच्छन्ति प्लेङ्गं होता
 नाकस्यैव पृष्ठं रोहन्ति कूर्चावध्व-
 र्युर्ब्रधस्यैव विष्टपं गच्छन्त्येतावन्तो
 वै देवल्लोकास्तेष्वेव यथापूर्वं प्रति
 तिष्ठन्त्यथो आक्रमणमेव तत्सेतुं
 यजमानाः कुर्वते सुवर्गस्य लोक-
 स्य समंष्ट्यै ॥ २७ ॥

गाता । एति । रोहति । साम्राज्यमिति सां-रा-
 ज्यम् । एव । गच्छन्ति । प्लेङ्गम् । होता । नाक-
 स्य । एव । पृष्ठम् । रोहन्ति । कूर्चा । अध्वर्युः ।
 ब्रधस्य । एव । विष्टपम् । गच्छन्ति ।¹⁰ एतावन्तः ।
 वै । देवल्लोका इति देव-लोकाः । तेषु । एव ।
 यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । प्रतीति । तिष्ठन्ति ।
 अथो इति । आक्रमणमित्या-क्रमणम् । एव ।
 तत् । सेतुम् । यजमानाः । कुर्वते । सुवर्गस्येति

सर्वेषां फलं सर्वत्र । प्लेङ्गं डोलां होताऽऽरोहतीत्येव । ब्रधस्या-
 दित्यस्य विष्टपं लोकम् ॥

¹⁰एतावन्त इत्यादि ॥ अथो अपि च आक्रमणसाधनं सेतुं

अ॒र्क्ये॒ण॒ वै॒ स॒हस्र॒शः॑ प्र॒जाप॑तिः
 प्र॒जा अ॑सृ॒जत॒ ताभ्य॑ इ॒लान्दे॒नेरां॑
 लू॒तामवा॑रुन्ध॒ यद॒र्क्ये॑ भव॒ति प्र॒जा
 ए॒व तद्य॑ज॒माना॑स्सृ॒जन्त॒ इलान्दं॑

स॒वः-ग॑स्य॒ । लो॒कस्य॑ । स॒म॒ष्ट्या॒ इति॑ सं-अ-
 ष्ट्यै ॥ २७ ॥

स॒द॒स॒स्सप्त॑द॒शं प्र॒जाप॑तेर्गा॒यति॑ दि॒ग्भ्य
 ए॒वान्नाद्यं॑ प्र॒त्येका॑द॒श च ॥ ८ ॥

अ॒र्क्ये॒ण॒ । वै॒ । स॒हस्र॒श इति॑ स॒हस्र-शः॑ ।
 प्र॒जाप॑तिरिति॑ प्र॒जा-प॑तिः । प्र॒जा इति॑ प्र-जाः ।
 अ॒सृ॒जत॒ । ताभ्यः॑ । इ॒लान्दे॒न । इ॒रांम् । लू॒तांम् ।
 अ॒वेति॑ । अ॒रुन्ध॒ । यत् । अ॒र्क्ये॑म् । भव॑ति । प्र-
 जा इति॑ प्र-जाः । ए॒व । तत् । य॒ज॒मा॒नाः । सृ॒-

यज॒मा॒नाः कुर्व॑ते । स्वर्गस्य॑ समुद्रस्य॑ समष्ट्यै॑ सम्यगवाप्तये॑ तद्भव-
 ति । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

इति सप्तमे पञ्चमे अष्टमोनुवाकः.

¹अर्क्येणेत्यादि ॥ अर्क्याख्येन साम्ना प्रजापतिः सहस्रशः सहस्र-
 सहस्रं प्रजा बहुतमा असृजत । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्'
 इति शस् । ताभ्यः सृष्टाभ्यः इलान्देन साम्ना इरामन्नं लूतां

भवति प्रजाभ्य एव सृष्टाभ्य इरां
 लूतामव रुन्धते तस्माद्याः समाः
 सत्रः समृद्धं क्षोधुकास्ताः समां
 प्रजा इषः ह्यासामूर्जमाददते याः
 समां व्यृद्धमक्षोधुकास्ताः समां

जन्ते । इलान्दम् । भवति । प्रजाभ्य इति प्र-
 जाभ्यः । एव । सृष्टाभ्यः । इरांम् । लूतांम् ।
 अवेति । रुन्धते । तस्मात् । याम् । समांम् । स-
 त्रम् । समृद्धमिति सं-ऋद्धम् । क्षोधुकाः । ताम् ।
 समांम् । प्रजा इति प्र-जाः । इषंम् । हि । आ-
 साम् । ऊर्जम् । आददत् इत्या-ददते । याम् ।
 समांम् । व्यृद्धमिति वि-ऋद्धम् । अक्षोधुकाः ।

लवनशीलां प्रजाभिः विच्छिन्नां अवारुन्ध अविच्छेदेनाप्तवान् ।
 लूनातिरौणादिकः तान्प्रत्ययः । यदकर्यमित्यादि । साम्नस्तुतिः ग-
 ता । इरां अन्दति बध्नातीति इरान्दम् । अदि बन्धने, कर्म-
 ण्यण् । 'संज्ञायां च' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, कपिलकादि-
 त्वाञ्छत्वम् ॥

^२तस्मादित्यादि ॥ यस्मादित्यं प्रजाभ्य इरामाददते सत्रिणः
 तस्माद्यां समां संवत्सरसत्रं समृद्धं अत्रादिना भवति । अत्य-
 न्तसंयोगे द्वितीया । तां समां प्रजाः क्षोधुकाः क्षुच्छीलाः
 स्युः । छान्दस उकञ् । हेतुमाह—इषमित्यादि । आसां प्र-

प्रजाः ॥ २८ ॥ न ह्यासामिषमूर्ज-
माददत उत्क्रोदं कुर्वते यथा बन्धा-
न्मुमुचाना उत्क्रोदं कुर्वत एवमेव
तद्यजमाना देवबन्धान्मुमुचाना उ-
त्क्रोदं कुर्वत इषमूर्जमात्मन्धाना

ताम् । समांम् । प्रजा इति प्र-जाः ॥ २८ ॥ न ।
हि । आसाम् । इषम् । ऊर्जम् । आददत इत्या-
ददते । उत्क्रोदमित्युत्-क्रोदम् । कुर्वते । यथा । बन्धात् ।
मुमुचानाः । उत्क्रोदमित्युत्-क्रोदम् । कुर्वते । एवम् ।
एव । तत् । यजमानाः । देवबन्धादिति देव-ब-
न्धात् । मुमुचानाः । उत्क्रोदमित्युत्-क्रोदम् ।
कुर्वते । इषम् । ऊर्जम् । आत्मन् । धानाः ।

जानां इषमन्नं ऊर्जं रसं दुग्धादि च यस्मात्सत्रिण आददते त-
स्मात् क्षोधुकाः । अथ यां समां सत्रं व्यृद्धं क्षीरादिना अ-
समृद्धं अक्षोधुकाः तां समां प्रजाः कुर्वते । हेतुमाह—न
ह्यासामिति । उत्क्रोदतीत्युत्क्रोदं साम सर्वे यजमानाः कुर्वते । क्रुद
कुत्सिते शब्दे । यथेत्यादि । उत्कृष्टरवं हर्षेण कुर्वते मुमु-
चानाः मुच्यमानाः । छान्दसः कर्मणि लिटः कानजादेशः ।
एवमेवेति । देवबन्धात् संवत्सरसत्रात् मुच्यमानाः उत्क्रोदं कुर्व-
ते । एतत्सामकरणेन इषमूर्जं चात्मनि धानाः धारणेन हेतु-
ना । हेतौ शानच्, 'अभ्यस्तानामादिः' इत्यादेरुदात्तत्वम् ॥

वाणश्शततन्तुर्भवति शतायुः पुरु-
षश्शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति ति-
ष्ठन्त्याजिं धावन्त्यनभिजितस्याभि-
जित्यै दुन्दुभीन्समाघ्नन्ति परमा वा
एषा वाग्या दुन्दुभौ परमामेव ॥२९॥

^३वाणः । शततन्तुरिति शत-तन्तुः । भवति । श-
तायुरिति शत-आयुः । पुरुषः । शतेन्द्रिय इति
शत-इन्द्रियः । आयुषि । एव । इन्द्रिये । प्रतीति।
तिष्ठन्ति । आजिम् । धावन्ति । अनभिजितस्ये-
त्यनभि-जितस्य । अभिजित्या इत्यभि-जि-
त्यै । ^४दुन्दुभीन् । समाघ्नन्तीति सं-आघ्नन्ति । पर-
मा । वै । एषा । वाक् । या । दुन्दुभौ । परमाम् ।
एव ॥२९॥ वाचम् । अवेति । रुन्धते । भूमिदुन्दुभि-

^३वाण इत्यादि ॥ यदियं दण्ड इत्यादिस्थितेषु * दशस्व-
प्यतिमथितेषु तेषु प्रत्येकं दशदश तन्तवः प्रोताः शततन्तुः वाणो
वीणाविशेषः, तेन वाद्यमानेन आजिं धावन्ति । तदनभिजित-
स्याभिजित्यै भवति ॥

^४दुन्दुभीन् समाघ्नन्ति तदानीं युगपत् ध्मानयन्ति । परमेत्या-
दि । गतम् । भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्ति । चर्मणाऽऽच्छादितमुखं भूर्गर्तं भू-

वाचमवरुन्धते भूमिदुन्दुभिमा घ्नन्ति
 यैवेमां वाक्प्रविष्टा तामेवाव रुन्ध-
 तेऽथो इमामेव जयन्ति सर्वा वाचो
 वदन्ति सर्वासां वाचामवरुद्ध्या आ-
 र्द्रे चर्मन्व्यायच्छेते इन्द्रियस्यावरु-
 द्ध्या आऽन्यः क्रोशति प्रान्यश्शः-

मिति भूमि-दुन्दुभिम् । एति । घ्नन्ति । या । एव ।
 इमाम् । वाक् । प्रविष्टेति प्र-विष्टा । ताम् । एव ।
 अवेति । रुन्धते । अथो इति । इमाम् । एव ।
 जयन्ति । सर्वाः । वाचः । वदन्ति । सर्वासाम् ।
 वाचाम् । अवरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । आर्द्रे । चर्मन् ।
 व्यायच्छेते इति वि-आयच्छेते । इन्द्रियस्य । अ-
 वरुद्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै । एति । अन्यः । क्रोशति ।

मिदुन्दुभिः पुच्छकाण्डेन । या वाग्निमां पृथिवीं प्रविष्टा तामवरुन्धे ।
 अथो अपि च इमां जयत्येव सर्वा वाचः रथन्तरमनुष्यादीनाम् ॥

^५आर्द्रे चर्मन्निति ॥ आर्द्रचर्मनिमित्तं ब्राह्मणशूद्रौ आकर्षन्तौ क-
 लहं कुर्वतः । 'आडो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । अन्य इ-
 त्यादि । तयोरन्य आक्रोशति निन्दति सत्रिणः 'इम उद्धा-
 सीकारिण इमे दुर्भूतमक्रन्न' इति । अन्यो ब्राह्मणः प्रशंसति
 'इमेऽरात्सुरिमे सुभूतमक्रन्न' इति । 'एकान्याभ्याम्' इति प्र-

सति॒ य आ॒क्रोश॑ति पु॒नात्ये॒वैना॒न्थस
 यः प्र॒शंस॑ति पू॒तेष्वे॒वान्नाद्यं॑ द॒धा-
 त्यृषि॑कृतं च ॥३०॥ वा ए॒ते दे॒व-
 कृतं॑ च॒ पूर्वे॑मा॒सैरव॑ रुन्धते॒ यद्भूते-
 च्छदा॑सामा॒नि भव॑न्त्यु॒भय॑स्याव-

प्रेति॑ । अ॒न्यः । श॒ंस॒ति । यः । आ॒क्रोश॑तीत्या-
 क्रोश॑ति । पु॒नाति॑ । ए॒व । ए॒नान् । सः । यः ।
 प्र॒शंस॑तीति॑ प्र-शंसति । पू॒तेषु॑ । ए॒व । अ॒न्ना-
 द्यमि॑त्यन्न-अद्यम् । द॒धाति॑ । ऋषि॑कृतमित्यृषि-
 कृतम् । च ॥ ३० ॥ वै । ए॒ते । दे॒वकृत॑मिति॑ दे-
 व-कृतम् । च । पूर्वेः । मा॒सैः । अवे॑ति । रुन्ध॑ते ।
 यत् । भू॒तेच्छदा॑मिति॑ भूते-छदांम् । सामा॑नि ।
 भव॑न्ति । उ॒भय॑स्य । अ॒वरु॑द्ध्या इत्यव-रुद्ध्यै ।

थमा तिङ्भिर्भक्तिर्निहन्यते । तथा य आक्रोशति स एनान्
 उत्पुनाति शोधयति । यः प्रशंसति स पूतेष्वेतेषु अन्नाद्यं
 दधाति ॥

ऋषिकृतमित्यादि ॥ ऋषिभिः कृतं च देवैः कृतं च उप-
 कारं दृष्टस्वरूपं पूर्वेमासैरेते सत्रिणोवरुन्धते भूतेच्छदां सामभि-
 स्तदुभयमप्यवरुन्धते मनुष्यकृतं च दृष्टस्वरूपम् । सर्वत्र 'तृती-
 या कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

रुद्धयै यन्ति वा एते मिथुनाद्ये संव-
त्सरमुपयन्त्यन्तर्वेदि मिथुनौ संभ-
वतस्तेनैव मिथुनात् यन्ति ॥ ३१ ॥
चर्माव भिन्दन्ति पाप्मानमेवैषामव

यन्ति । वै । एते । मिथुनात् । ये । संवत्सरमिति
सं-वत्सरम् । उपयन्तीत्युप-यन्ति । अन्तर्वेदी-
त्यन्तः-वेदि । मिथुनौ । समिति । भवतः । तेन ।
एव । मिथुनात् । न । यन्ति ॥ ३१ ॥

व्यूहमक्षोधुकास्तां समां प्रजाः परमा-
मेव च त्रिंशच्च ॥ ९ ॥

चर्म । अवेति । भिन्दन्ति । पाप्मानम् । एव ।

यन्ति वा इत्यादि ॥ अवगच्छन्ति खल्वेते मिथुनत्वात् मि-
थुनशक्तिं जहति ये संवत्सरमुपयन्ति, बहुत्वात् कालस्य व्यप-
गतमिथुनशक्तिस्स्यात् । तस्मादन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतः मिथुन-
कृत्यं सहाचरतः मैथुनं कुरुतः पुंश्र्वली मागधश्च । तेनैव मिथु-
नात् मिथुनभावान्नापगच्छन्ति सत्रिणः ॥

इति सप्तमे पञ्चमे नवमोऽनुवाकः.

चर्माव भिन्दन्तीत्यादि ॥ पूर्वोक्तं चर्म ब्राह्मणेन सम्मितमाग्नी-
ध्रेण मारुतं* कवचिनो बाणेन अवभिन्दन्ति । राजपुत्रा इत्येके ।
एषां सत्रिणां पाप्मानमेवावभिन्दन्ति अनेन चर्मावभेदेन । माऽप-

*आग्नीध्रस्य शुभ्रं.

भिन्दन्ति माऽपं राथसीर्माऽति व्या-
थसीरित्याह संप्रत्येवैषां पाप्मानमव
भिन्दन्त्युदकुम्भानधिनिधाय दास्यो
मार्जालीयं परि नृत्यन्ति पदो नि-

एषाम् । अवेति । भिन्दन्ति । मा । अपेति । रा-
त्सीः । मा । अतीति । व्यात्सीः । इति । आह ।
संप्रतीति सं-प्रति । एव । एषाम् । पाप्मानम् ।
अवेति । भिन्दन्ति । ^२उदकुम्भानित्युद-कुम्भान् ।
अधिनिधायेत्यधि-निधाय । दास्यः । मार्जाली-
यम् । परीति । नृत्यन्ति । पदः । निघ्नतीरिति
नि-घ्नतीः । इदंमधुमितीदं-मधुम् । गायन्त्यः ।

रात्सीः लक्षादन्यत्र व्यथनं मा कार्षीः । माऽतिव्यात्सीः वेगमती-
त्य परस्तात् बाणं मा जीगम इत्याह हे वेदिन् । संप्रत्येवेति ।
संप्रति कृतक्रियमाणकरिष्यमाणसर्वपापक्षयकरत्वं सम्यक्कं युक्त-
रूपं यदेषामिति ॥

^२उदकुम्भानित्यादि ॥ उदकुम्भान् शिरस्यधिनिधाय दास्यो
दासकुमार्यो मार्जालीयं परितो नृत्यन्ति पदः पदा निघ्नतीः
निघ्नन्त्यः कुटित्वा न यन्त्यः (कुटिलं यन्त्यः) इदंमधुं गाय-
न्त्यः 'इदं मधु इदं मधु' इत्येवं गायन्त्यः । केचिदाहुः—
'इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारघं मधु'* इत्यादिमन्त्रः
इदंमधुशब्देनोच्यते इति ॥

घृतीरिदंमधुं गायन्त्यो मधु वै दे-
वानां परममन्नाद्यं परममेवान्नाद्य-
मव रुन्धते पदो नि घ्नन्ति महीया-
मेवैषु दधति ॥ ३२ ॥

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा
दिवे स्वाहा संप्लोष्यते स्वाहा संप्लु-

^३मधु । वै । देवानाम् । परमम् । अन्नाद्यमित्यन्न-
अद्यम् । परमम् । एव । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
अवेति । रुन्धते । पदः । नीति । घ्नन्ति । मही-
याम् । एव । एषु । दधति ॥ ३२ ॥

चर्मैकान्नपञ्चाशत् ॥ १० ॥

^१पृथिव्यै । स्वाहा । अन्तरिक्षाय । स्वाहा । दिवे ।
स्वाहा । संप्लोष्यत इति सं-प्लोष्यते । स्वाहा । संप्लवंमा-

^३मधु वा इत्यादि ॥ गतम् । महीयां पूजाम् । महीङ् कण्ठ्वा-
दिर्यगन्तः, ततः 'अप्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययः ॥

इति सप्तमे पञ्चमे दशमोनुवाकः.

^१अथाश्वमेधे नक्तंहोमाः—पृथिव्यै स्वाहेत्यादयः निगदसि-
द्धाः ॥ संप्लवनं वर्षार्थमुपक्रमः; त्रैकाल्येन प्रवृत्तिरुच्यते । लृट्

व॑मानाय॒ स्वाहा॑ संपु॑ताय॒ स्वाहा॑
 मेघायिष्य॑ते स्वाहा॑ मेघाय॑ते स्वा-
 हा॑ मेघि॒ताय॒ स्वाहा॑ मेघाय॑ स्वाहा॑
 नीहाराय॑ स्वाहा॑ निहाका॑यै स्वाहा॑
 प्रास॒चाय॒ स्वाहा॑ प्रच॒लाका॑यै स्वा-
 हा॑ विद्योतिष्य॑ते स्वाहा॑ विद्योत॑मा-

नायेति॑ सं-पु॒र्वमानाय॑ । स्वाहा॑ । संपु॒तायेति॑ सं-
 पु॒ताय॑ । स्वाहा॑ । मे॒घायिष्य॑ते । स्वाहा॑ । मे॒घाय॑-
 त इति॑ मेघ-य॑ते । स्वाहा॑ । मे॒घिताय॑ । स्वाहा॑ ।
 मे॒घाय॑ । स्वाहा॑ । नीहाराय॑ । स्वाहा॑ । निहाका॑-
 या इति॑ नि-हाका॑यै । स्वाहा॑ । प्रास॒चाय॑ । स्वा-
 हा॑ । प्रच॒लाका॑या इति॑ प्र-च॒लाका॑यै । स्वाहा॑ ।
 विद्योतिष्य॑त इति॑ वि-द्योतिष्य॑ते । स्वाहा॑ । वि-

व्यत्ययेन । मेघायिष्यते मेघान् करिष्यते । 'शब्दवैर' इति क्यङ्,
 व्यत्ययेन परस्मैपदम् । मेघायते मेघमात्मन इच्छते । 'नच्छ-
 न्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वाभावः । मेघिताय सञ्जातमेघाय । इत-
 चप्रत्ययः 'तदस्य सञ्जातम्' इति । मेघाय वर्षहेतवे । नि-
 हाका नीहारस्य परा काष्ठा यत्र निहततरं कोष्ठं इति प्रयुञ्जते
 शीतेनार्ताः । तमोभिभूताय प्रासचाय नीहारेण संकुचते यत्र
 जन्तवः शीतेन संकुचिता भवन्ति, तमसा वा निश्चेष्टाः । स-

नाय॒ स्वाहा॑ संविद्योत॑मानाय॒ स्वा-
 हा॑ स्तनयिष्य॑ते स्वाहा॑ स्तनय॑ते
 स्वाहो॒ग्रः॑ स्तनय॑ते स्वाहा॑ वरुषि-
 ष्य॑ते स्वाहा॑ वरुष॑ते स्वाहा॑ऽभि॒वर्ष-
 ष॑ते स्वाहा॑ परि॒वर्ष॑ते स्वाहा॑ सं॒व-
 र्ष॑ते ॥३३॥ स्वाहा॑ऽनु॒वर्ष॑ते स्वा-
 हा॑ शीकायिष्य॑ते स्वाहा॑ शीकाय॑ते

द्योत॑मानायेति॑ वि-द्योत॑मानाय । स्वाहा॑ । संवि-
 द्योत॑मानायेति॑ सं-विद्योत॑मानाय । स्वाहा॑ । स्त-
 नयिष्य॑ते । स्वाहा॑ । स्तनय॑ते । स्वाहा॑ । उग्रम् ।
 स्तनय॑ते । स्वाहा॑ । वरुषिष्य॑ते । स्वाहा॑ । वरुष॑ते ।
 स्वाहा॑ । अभि॒वर्ष॑त इत्यभि-वर्ष॑ते । स्वाहा॑ ।
 परि॒वर्ष॑त इति॑ परि-वर्ष॑ते । स्वाहा॑ । सं॒वर्ष॑त
 इति॑ सं-वर्ष॑ते ॥ ३३ ॥ स्वाहा॑ । अनु॒वर्ष॑त इ-

र्वत्र पृषोदरादित्वादिष्टरूपसिद्धिः । प्रचलाका हेमन्तसमाप्तिकालः
 चेतश्चेतश्च प्रचलन्ति जन्तवः । यद्वा—प्रकर्षेण चलन्ति । वि-
 र्यं शिष्यन्त इति विद्योतनं विरळद्योतनम् । स्तननं शब्दनम् ।
 ऽ उद्गूर्णं श्रवणकटुकम् । वर्षणं धारापातनम् । अभिवर्षणं
 र्युपरि वर्षणम् । परिवर्षणं सर्वतो वर्षणम् । संवर्षणं सङ्गतप-
 र्षणम् । अनुवर्षणं स्थित्वास्थित्वा वर्षणम् ॥

स्वाहां शीकिताय स्वाहां प्रोषिष्य-
 ते स्वाहां प्रुष्णते स्वाहां परिप्रुष्ण-
 ते स्वाहोद्गृहीष्यते स्वाहोद्गृह्णते स्वा-
 होद्गृहीताय स्वाहां विप्रोष्यते स्वा-
 हां विप्रुवमानाय स्वाहा विप्रुताय
 स्वाहाऽऽतप्स्यते स्वाहाऽऽतपते स्वा-
 त्यनु-वर्षते । स्वाहा । ^२शीकायिष्यते । स्वाहा ।
 शीकायत इति शीक-यते । स्वाहा । शीकिताय ।
 स्वाहा । प्रोषिष्यते । स्वाहा । प्रुष्णते । स्वाहा ।
 परिप्रुष्णत इति परि-प्रुष्णते । स्वाहा । उद्गृही-
 ष्यत इत्युत्-ग्रहीष्यते । स्वाहा । उद्गृह्णत इत्युत्-
 गृह्णते । स्वाहा । उद्गृहीतायेत्युत्-गृहीताय । स्वा-
 हा । विप्रोष्यत इति वि-प्रोष्यते । स्वाहा । वि-
 प्रुवमानायेति वि-प्रुवमानाय । स्वाहा । विप्रुता-

^२शीकायिष्यते शीकां करिष्यते वृष्ट्युत्तरकालं सिमसिमसि-
 माकरणं शीकाकरणम् । अन्य आह—वर्षहेतुकं शैत्यं शीकी-
 करणमिति । शीकायते शीकमिच्छते । शीकिताय सञ्जातशी-
 काय । प्रोषणं पूरणादि । पूष पुहस्त्रेहसेचनपूरणेषु । उद्ग्रहणं
 वर्षस्योपरमः ; मेघानां वा वर्षोत्तरकालं ऊर्ध्वनयनम् । संप्लावो
 मेघानामप्युपरमः । विप्रुवः प्रतीपकः । आतपनं रविकिरणैः
 सर्वतो दाहः । ऋचः पादबद्धा मन्त्राः । अपदानि यजूंषि

होग्रमातपते स्वाहृग्भ्यस्स्वाहा य-
जुर्भ्यस्स्वाहा सामभ्यस्स्वाहा ऽङ्गिरो-
भ्यस्स्वाहा वेदेभ्यस्स्वाहा गाथा-
भ्यस्स्वाहा नाराशंसीभ्यस्स्वाहा
रैभीभ्यस्स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा ॥ ३४ ॥

येति वि-पुताय । स्वाहा । आतप्स्यत इत्या-त-
प्स्यते । स्वाहा । आतपत इत्या-तपते । स्वाहा ।
उग्रम् । आतपत इत्या-तपते । स्वाहा । ऋग्भ्य-
इत्यृक्-भ्यः । स्वाहा । यजुर्भ्य इति यजुः-भ्यः ।
स्वाहा । सामभ्य इति साम-भ्यः । स्वाहा । अ-
ङ्गिरोभ्य इत्यङ्गिरः-भ्यः । स्वाहा । वेदेभ्यः ।
स्वाहा । गाथाभ्यः । स्वाहा । नाराशंसीभ्यः ।
स्वाहा । रैभीभ्यः । स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा ॥
संवर्षते रैभीभ्यस्स्वाहा द्वे च ॥ ११ ॥

सामानि गीतयः । अङ्गिरोभिर्दृष्टाः शाखाविशेषा अङ्गिरोवि-
धायकाः । गाथा वैदिकाः श्लोकाः अविधायकाः । नरेः शंस-
नीया देवताविशेषा नाराशंसाः, तत्सम्बन्धिन्य ऋचो नाराशं-
स्यः । रेभः शब्दकृदग्निः । तदीया ऋचो रैभ्यः । उत्सादि-
लक्षणोऽञ् । गोबलीवर्दन्यायेन व्यतिरिक्तविषयः ऋकञ्छब्दोत्र द्रष्टव्यः ॥

इति सप्तमे पञ्चमे एकादशोनुवाकः.

द॒त्व॒ते॒ स्वा॒हा॑ऽद॒न्त॒का॒य॒ स्वा॒हा॑ प्रा॒-
 णि॒ने॒ स्वा॒हा॑ऽप्रा॒णाय॒ स्वा॒हा॑ मुख॑-
 व॒ते॒ स्वा॒हा॑ऽमु॒खाय॒ स्वा॒हा॑ ना॒सि॒क-
 व॒ते॒ स्वा॒हा॑ऽना॒सि॒काय॒ स्वा॒हा॑ऽक्ष-
 ण॒व॒ते॒ स्वा॒हा॑ऽन॒क्षि॒काय॒ स्वा॒हा॑ क॒-
 णि॒ने॒ स्वा॒हा॑ऽक॒र्ण॒काय॒ स्वा॒हा॑ शी॒-

१द॒त्व॒ते॒ । स्वा॒हा॑ । अ॒द॒न्त॒का॒य॒ । स्वा॒हा॑ । प्रा॒-
 णि॒ने॒ । स्वा॒हा॑ । अ॒प्रा॒णाय॑ । स्वा॒हा॑ । मुख॑वत् इति
 मुख॑-व॒ते॒ । स्वा॒हा॑ । अ॒मु॒खाय॑ । स्वा॒हा॑ । ना॒सि॒कवत्
 इति॑ ना॒सि॒क-व॒ते॒ । स्वा॒हा॑ । अ॒ना॒सि॒काय॑ । स्वा॒हा॑ ।
 अ॒क्ष॒ण॒व॒त् इत्य॑क्ष॒ण्-व॒ते॒ । स्वा॒हा॑ । अ॒न॒क्षि॒काय॑ ।
 स्वा॒हा॑ । क॒र्णि॒ने॒ । स्वा॒हा॑ । अ॒क॒र्ण॒काय॑ । स्वा॒हा॑ ।
 शी॒र्ष॒ण॒व॒त् इति॑ शी॒र्ष॒ण्-व॒ते॒ । स्वा॒हा॑ । अ॒शी॒-

१पुनरपि नक्तंहोमेष्वेव शरीरहोमाः—दत्वत इत्याद्याः ॥
 प्रशंसादिषु मतुप् । नञा च तत्तदपेक्षा प्रतिषिध्यते । देवता-
 भूतस्य दन्ताद्यपेक्षाभावात् । यद्वा—अदन्तकादिबहुप्रकारा । बहु-
 रूपेणाश्वः स्तूयते । दत्वते । ‘ह्रस्वनुङ्ग्याम्’ इति मतुप उदात्त-
 त्वं अविभक्तेरपि दृश्यते । यथा ‘अवसाय पद्वते रुद्र मृड’* इति ।
 अदन्तकाय । ‘नञुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं सर्वत्र ।

रू॒ष॒ण्व॒ते॒ स्वा॒हाऽऽशी॒रु॒षका॒य॒ स्वा॒हां
 प॒द्व॒ते॒ स्वा॒हाऽऽपा॒दका॒य॒ स्वा॒हां प्रा॒ण॒ते
 स्वा॒हाऽऽप्रा॒ण॒ते॒ स्वा॒हा व॒द॒ते॒ स्वा॒हाऽ-
 व॒द॒ते॒ स्वा॒हा प॒श्य॑ते॒ स्वा॒हाऽऽप॑श्य-
 ते॒ स्वा॒हां शृ॒ण्व॒ते॒ स्वा॒हाऽऽशृ॑ण्वते
 स्वा॒हां म॒न॒स्वि॒ने॒ स्वा॒हा ॥ ३५ ॥
 अ॒म॒न॒से॒ स्वा॒हां रे॒त॒स्वि॒ने॒ स्वा॒हा-

रू॒षका॒य । स्वा॒हा । प॒द्व॒त् इति॑ प॒त्-व॒ते । स्वा॒हा ।
 अ॒पा॒दका॒य । स्वा॒हा । प्रा॒ण॒त् इति॑ प्र-अ॒न॒ते ।
 स्वा॒हा । अ॒प्रा॒ण॒त् इत्य॑प्र-अ॒न॒ते । स्वा॒हा । व॒द॒ते ।
 स्वा॒हा । अ॒व॒द॒ते । स्वा॒हा । प॒श्य॑ते । स्वा॒हा । अ-
 प॑श्यते । स्वा॒हा । शृ॒ण्व॒ते । स्वा॒हा । अ॒शृ॑ण्वते ।
 स्वा॒हा । ^२म॒न॒स्वि॒ने । स्वा॒हा ॥ ३५ ॥ अ॒म॒न॒से ।
 स्वा॒हा । रे॒त॒स्वि॒ने । स्वा॒हा । अ॒रे॒त॒स्का॒येत्य॑रे॒तः-

नासिकवते । 'ङ्यापोः' इति द्वस्वत्वम् । अक्षण्वते । 'छन्द-
 स्यपि दृश्यते' इत्यनङि 'अनो नुद्' 'द्वस्वनुङ्घ्यां मतुप्' इति
 मतुप उदात्तत्वम् । शीर्षण्वते । 'शीर्षञ्छन्दासि' इति पूर्ववन्नुद्-
 स्वरौ । पद्वते, दत्वत् इति वत् । प्राणते । 'शतुरनुमः' इति
 विभक्त्या उदात्तत्वम् । अप्राणते, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^२मनस्विने । 'अस्मायामेधा' इति विनिः । अमनसे । 'नञ्-

ऽरेतस्काय स्वाहा प्रजाभ्यस्स्वाहा
 प्रजननाय स्वाहा लोमवते स्वाहा-
 ऽलोमकाय स्वाहा त्वचे स्वाहाऽ-
 त्वकाय स्वाहा चर्मण्वते स्वाहाऽ-
 चर्मकाय स्वाहा लोहितवते स्वा-
 हाऽलोहिताय स्वाहा मांसन्वते
 स्वाहाऽमांसकाय स्वाहा स्नाव-
 भ्यस्स्वाहाऽस्नावकाय स्वाहाऽस्थ-

काय । स्वाहा । प्रजाभ्य इति प्र-जाभ्यः । स्वा-
 हा । प्रजननायेति प्र-जननाय । स्वाहा । लोम-
 वत इति लोम-वते । स्वाहा । अलोमकाय ।
 स्वाहा । त्वचे । स्वाहा । अत्वकाय । स्वाहा ।
 चर्मण्वत इति चर्मण्-वते । स्वाहा । अचर्मकाय ।
 स्वाहा । लोहितवत इति लोहित-वते । स्वाहा ।
 अलोहिताय । स्वाहा । मांसन्वत इति मांसन्-
 वते । स्वाहा । अमांसकाय । स्वाहा । स्नावभ्य
 इति स्नाव-भ्यः । स्वाहा । अस्नावकाय । स्वाहा ।

मुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । त्वचे 'सोविकाचः' इति वि-
 भक्तेरुदात्तत्वम् । चर्मण्वते, उक्तौ नुट्स्वरौ । मांसन्वते । छ।

न्वते स्वाहाऽनस्थिकाय स्वाहा म-
ज्जन्वते स्वाहाऽमज्जकाय स्वाहाऽ-
ङ्गिने स्वाहाऽनङ्गाय स्वाहाऽऽत्मने
स्वाहाऽनात्मने स्वाहा सर्वस्मै स्वा-
हा ॥ ३६ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तु वि-

अस्थन्वत इत्यस्थन्-वते । स्वाहा । अनस्थिका-
य । स्वाहा । मज्जन्वत इति मज्जन्-वते । स्वाहा ।
अमज्जकाय । स्वाहा । अङ्गिने । स्वाहा । अनङ्गा-
य । स्वाहा । आत्मने । स्वाहा । अनात्मने ।
स्वाहा । सर्वस्मै । स्वाहा ॥ ३६ ॥

मनस्विने स्वाहाऽनात्मने स्वाहा द्वे च ॥१२॥

कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । युनक्तु ।
विष्णुः । त्वा । युनक्तु । अस्य । यज्ञस्य । ऋ-

न्दसोऽनङ्गादेशः, स्वरः पूर्ववत् । अस्थन्वते 'छन्दस्यपि दृश्यते'
इत्यनङ्, नुट्स्वरौ पूर्ववत् । एवं मज्जन्वते H

इति सप्तमे पञ्चमे द्वादशोनुवाकः.

¹अथ परिधिमन्त्रः—कस्त्वेति ॥ तत्रामुष्मै कामायेत्यन्ताः षट्
मध्ये । 'आयुषे त्वा' इत्यारभ्य 'रय्यै त्वा' इत्यन्ताः दक्षिणे षट् ।
शेषाः पञ्च राधसेत्याद्या उत्तरे । कः प्रजापतिरेव त्वा यु-

ष्णुस्त्वा युनक्त्वस्य यज्ञस्यद्धर्ये म-
ह्यं सन्नत्या अमुष्मै कामायार्युषे
त्वा प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्या-
नाय त्वा व्युष्ट्यै त्वा रय्यै त्वा रा-
धसे त्वा घोषाय त्वा पोषाय त्वा-
ऽऽराद्धोषाय त्वा प्रच्युत्यै त्वा ॥३७॥

द्वैयं । मह्यम् । सन्नत्या इति सं-नत्यै । अमुष्मै ।
कामाय । आर्युषे । त्वा । प्राणायेति प्र-अनायं ।
त्वा । अपानायेत्यप-अनायं । त्वा । व्यानायेति
वि-अनायं । त्वा । व्युष्ट्या इति वि-उष्ट्यै । त्वा ।
रय्यै । त्वा । राधसे । त्वा । घोषाय । त्वा । पो-
षाय । त्वा । आराद्धोषायेत्यारात्-घोषायं । त्वा ।
प्रच्युत्या इति प्र-च्युत्यै । त्वा ॥ ३७ ॥

कोष्ठात्रिंशत् ॥ १३ ॥

नक्ति योक्तुमर्हति । तस्मात् स एव त्वा युनक्तु यस्तस्यापि
योक्ता अस्य यज्ञस्य समृद्ध्यै मम च सन्तत्यै सर्वो मां प्रति
सन्नमेदिति अमुष्मै कामाय प्रजायै वा । अमुष्मा इत्यत्राभीष्टः
कामो निर्देष्टव्यः । राधोऽन्नम् । घोषः कीर्तिः । पोषः पश्वादेः ।
आरात्घोषः आरात् शब्दग्राहित्वम् । प्रच्युतिः सर्वदुःखनिवृत्तिः ;
प्रकृष्टा वा च्युतिर्गतिः स्वर्गाख्या ॥

इति सप्तमे पञ्चमे त्रयोदशोऽनुवाकः.

अग्रये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरा-
य वासन्तायाष्टाकपाल इन्द्राय त्रै-
ष्टुभाय पञ्चदशाय वारहताय ग्रैष्मा-
यैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो
जागतेभ्यस्सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो वा-
र्षिकेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरु-

¹अग्रये । गायत्राय । त्रिवृत इति त्रि-वृते ।
राथन्तरायेति राथ-तराय । वासन्ताय । अष्टाक-
पाल इत्यष्टा-कपालः । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । प-
ञ्चदशायेति पञ्च-दशाय । वारहताय । ग्रैष्माय । ए-
कादशकपाल इत्येकादश-कपालः । विश्वेभ्यः ।
देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्य इति सप्त-द-
शेभ्यः । वैरूपेभ्यः । वार्षिकेभ्यः । द्वादशकपाल
इति द्वादश-कपालः । मित्रावरुणाभ्यामिति मि-

¹अथ तत्रैव दशहविषमिष्टिं विदधाति—अग्रये गायत्रायेति ॥
देवतया छन्दसा स्तोमेन साम्ना ऋतुना विशेष्यते । सहोत्पत्त्या-
दिकृतः सम्बन्धविशेषः सर्वत्राग्न्यादीनां ; गायत्र्यादीनां च क्वचि-
त्प्राथम्यादिकृतश्च । सर्वत्राद्युदात्ता उत्साद्यन्ता द्रष्टव्याः । अन्ये
एताः पञ्चदशादयः 'स्तोमे ङविधिः' इति ङान्ताः । ऋतुभ्यः
ऋत्वण् । वसन्तात्तु 'सर्वत्राण्च' इति चकारात् । अष्टाक-
पालादयः तद्धितार्थे द्विगवः । 'अध्यर्धपूर्वाद्विगोः' इति प्रत्य-

णाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंश्याभ्यां
 वैराजाभ्यां शारदाभ्यां पयस्यां
 बृहस्पतये पाङ्क्तय त्रिणवायं शाक-
 राय हैमन्तिकाय चरुसवित्र आति-
 च्छन्दसाय त्रयस्त्रिंशाय रैवताय
 शौशिराय द्वादशकपालोऽदित्यै वि-
 ष्णुपत्न्यै चरुअग्र्ये वैश्वानराय द्वा-
 त्रा-वरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्यामित्यानु-स्तुभा-
 भ्याम् । एकविंश्याभ्यामित्येक-विंश्याभ्याम् ।
 वैराजाभ्याम् । शारदाभ्याम् । पयस्यां । बृहस्प-
 तये । पाङ्क्तय । त्रिणवायेति त्रि-नवायं । शाक-
 रायं । हैमन्तिकाय । चरुः । सवित्रे । आतिच्छन्द-
 सायेत्याति-च्छन्दसायं । त्रयस्त्रिंशयेति त्रयः-
 त्रिंशायं । रैवतायं । शौशिरायं । द्वादशकपाल
 इति द्वादश-कपालः । अदित्यै । विष्णुपत्न्या इ-
 ति विष्णु-पत्न्यै । चरुः । अग्र्ये । वैश्वानरायं ।

यस्य लुकि ' इगन्तकाल ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वार्षि-
 केभ्यः । ' छन्दसि ठञ् ' इति ठञ् ॥

२पयस्या पयसि आमिक्षा । बृहस्पतिः । पारस्करादिः ।
 हैमन्तिकाय ' हेमन्ताच्च ' इति ठञ् । सवित्रे, ' उदात्तयणः '

द्वादशकपालोऽनुमत्यै चरुः काय ए-
ककपालः ॥ ३८ ॥

यो वा अग्नावग्निः प्रहियते यश्च
सोमो राजा तयोरेष आतिथ्यं यद्-
ग्नीषोमीयोऽथैष रुद्रो यश्चीयते य-
थ्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि न नि-

द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । अनुमत्या
इत्यनु-मत्यै । चरुः । कायः । एककपाल इत्ये-
क-कपालः ॥ ३८ ॥

अग्नयेऽदित्या अनुमत्यै सप्तचत्वारिंशत् ॥ १४ ॥

यः । वै । अग्नौ । अग्निः । प्रहियत इति प्र-
हियते । यः । च । सोमः । राजा । तयोः । ए-
षः । आतिथ्यम् । यत् । अग्नीषोमीय इत्यग्नी-सो-
मीयः । अथ । एषः । रुद्रः । यः । चीयते । यत् ।

इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । विष्णुपत्न्यै, 'विभाषा सपूर्वस्य'
इति बहुव्रीहौ डीब्नकारौ । कायः, 'कस्येत्' ॥

इति सप्तमे पञ्चमे चतुर्दशोनुवाकः.

¹अथैषां ब्राह्मणं—यो वा इत्यादि ॥ योऽयमग्नावग्निं मथित्वा
प्रणीयते यश्च सोमो राजा तयोरेष आतिथ्यं योऽग्नीषोमीयपशुः ।

वर्षे^१द्वेष एव रुद्रो^२शान्त उपो^३त्थार्य
 प्रजां पशून् यजमानस्याभि मन्येत
 यत्संचितेऽग्नावेतानि हवींषि नि-
 र्वपति भागधेयेनैवैनं शमयति ना-
 स्य रुद्रोशान्तः ॥ ३९ ॥ उपोत्था-
 र्यं प्रजां पशून्भि मन्यते दशं ह-

सञ्चित इति सं-चिते । अग्नौ । एतानि । हवीं-
 षि । न । निर्वपेदिति निः-वपेत् । एषः । एव ।
 रुद्रः । अशान्तः । उपोत्थायेत्युप-उत्थार्यं । प्र-
 जामिति प्र-जाम् । पशून् । यजमानस्य । अभी-
 ति । मन्येत । यत् । सञ्चित इति सं-चिते । अ-
 ग्नौ । एतानि । हवींषि । निर्वपतीति निः-वप-
 ति । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् ।
 शमयति । न । अस्य । रुद्रः । अशान्तः ॥ ३९ ॥
 उपोत्थायेत्युप-उत्थार्यं । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 पशून् । अभीति । मन्यते । ^१दशं । हवींषि ।

अथैष इत्यादि । एतानि हवींषि 'अग्नये गायत्राय'* इत्यादी-
 नि । अशान्तः क्रुद्धः अभिमन्येत नाशयेत् ॥

^१दश हवींषीत्यादि ॥ गतम् ॥

वी॒ऽषि॑ भवन्ति॒ नव॑ वै पुरु॒षे प्रा॒णा
नाभि॑र्द॒शमी॑ प्रा॒णाने॒व यज॑माने द-
धा॒त्यथो॑ द॒शाक्ष॑रा वि॒राडन्नं॑ वि॒राडि॑रा-
ज्ये॒वान्नाद्ये॑ प्रति॒ तिष्ठ॑त्यृतुभिर्वा ए-
ष छन्दो॑भि॒स्तोमैः॑ पृ॒ष्ठैश्चे॒तव्य॑ इ-
त्या॑हुर्यदे॒तानि॑ ह॒वी॒ऽषि॑ निर्व॒पत्यृ॑तु-

भवन्ति । नव । वै । पुरु॒षे । प्रा॒णा इति॑ प्र-अ-
नाः । नाभिः । द॒शमी॑ । प्रा॒णानिति॑ प्र-अ॒नान् ।
एव । यज॑माने । द॒धाति॑ । अथो॑ इति॑ । द॒शाक्ष॑रे-
ति॑ द॒श-अ॒क्षरा॑ । वि॒राडिति॑ वि-राट् । अन्नम् ।
वि॒राडिति॑ वि-राट् । वि॒राजीति॑ वि-राजि । एव ।
अ॒न्नाद्य॑ इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति॑ । तिष्ठति॑ । ऋ॒तु-
भि॒रित्यृ॑तु-भिः । वै । एषः । छन्दो॑भि॒रिति॑ छन्दः-
भिः । स्तोमैः । पृ॒ष्ठैः । चे॒तव्यः॑ । इति॑ । आ॒हुः । यत् ।
ए॒तानि॑ । ह॒वी॒ऽषि॑ । निर्व॒पतीति॑ निः-वपति ।
ऋ॒तुभि॒रित्यृ॑तु-भिः । एव । ए॒नम् । छन्दो॑भि॒रिति॑

^३ऋतुभिर्वा इत्यादि ॥ एषां हविषां निर्वापेन ऋत्वादिभिः
एष चितो भवतीति । दिश इत्यादि । सुपुवाणेन सोमं सुतवता,
ऐश्वर्यप्राप्तेन वा । अभिजित्या इत्यादि । अभिजेतव्याः । छान्दसः

भिरेवैनं छन्दोभिस्तोमैः पृष्ठैश्चिनुते
दिशस्सुषुवाणेन ॥ ४० ॥ अभिजि-
त्या इत्याहुर्द्यदेतानि हवींषि नि-
र्वपति दिशामभिजित्या एतया वा
इन्द्रं देवा अयाजयन्तस्मादिन्द्र-
सव एतया मनुं मनुष्यास्तस्मान्म-

छन्दः—भिः । स्तोमैः । पृष्ठैः । चिनुते । दिशः ।
सुषुवाणेन ॥ ४० ॥ अभिजित्या इत्याभि—जित्याः ।
इति । आहुः । यत् । एतानि । हवींषि । निर्व-
पतीति निः—वपति । दिशाम् । अभिजित्या इत्य-
भि—जित्यै । एतया । वै । इन्द्रम् । देवाः । अ-
याजयन् । तस्मात् । इन्द्रसव इतीन्द्र—सवः । ए-
तया । मनुम् । मनुष्याः । तस्मात् । मनुसव इति

क्यप्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिजित्यै, 'तादौ च' इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

एतया वा इत्यादि ॥ गतम् । मनुष्याः अयाजयन्नित्येव । दि-
ग्वतीः दिक्शब्दवत्यः 'समिदिशामाशया नः'* इत्याद्याः ॥

इति सप्तमे पञ्चमे पञ्चदशोनुवाकः.

नुस॒वो यथेन्द्रो॑ दे॒वानां॑ यथा॒ मनु॑-
मनु॒ष्याणामे॒वं भवति॑ य ए॒वं वि-
द्वाने॒तयेष्ट्या॑ यज॒ते दि॒ग्ब॒तीः पुरो-
नुवा॒क्यां भवन्ति॑ सर्वा॒सां दि॒शाम्-
भिजि॑त्यै ॥ ४१ ॥

यः प्रा॒णतो॑ निमिष॒तो महि॑त्वैक इ-
द्राजा॒ जगतो॑ ब॒भूव॑ । य ई॒शो अ-

मनु॒-स॒वः । यथा॑ । इन्द्रः॑ । दे॒वाना॑म् । यथा॑ ।
मनुः॑ । मनु॒ष्याणाम् । ए॒वम् । भ॒वति॑ । यः । ए-
वम् । वि॒द्वान् । ए॒तया॑ । इष्ट्या॑ । यज॒ते । दि॒ग्ब-
ती॒रिति॑ दिक्-ब॒तीः । पुरो॑नुवा॒क्यां इति॑ पुरः-अ-
नुवा॒क्याः । भ॒वन्ति॑ । सर्वा॒साम् । दि॒शाम् । अ-
भिजि॑त्या इत्यभि-जि॒त्यै ॥ ४१ ॥

अशान्तस्सुषुवाणेनैकचत्वारिंशच्च ॥१५॥

^१यः । प्रा॒णत॑ इति॑ प्र-अ॒नतः॑ । नि॒मिष॑त इति॑
नि-मि॒षतः॑ । म॒हि॒त्वैति॑ महि-त्वा । एकः । इत् ।

^१अथ वर्णेन महिमानं गृह्णाति—यः प्राणत इति त्रिष्टुभा
उपरिष्ठादुपयामया ॥ इयं च व्याख्याता 'ऊर्ध्वा अस्य समिधः'*

स्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय ह-
विषा विधेम । उपयामगृहीतोसि
प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि तस्य
ते द्यौर्महिमा नक्षत्राणि रूपमादि-
त्यस्ते तेजस्तस्मै त्वा महिम्ने प्रजा-
पतये स्वाहा ॥ ४२ ॥

राजा । जगतः । बभूव । यः । ईशो । अस्य । द्वि-
पद इति द्वि-पदः । चतुष्पद इति चतुः-पदः ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम । उपयामगृहीत
इत्युपयाम-गृहीतः । असि । प्रजापतय इति प्र-
जा-पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । तस्य । ते ।
द्यौः । महिमा । नक्षत्राणि । रूपम् । आदित्यः ।
ते । तेजः । तस्मै । त्वा । महिम्ने । प्रजापतय इति
प्रजा-पतये । स्वाहा ॥ ४२ ॥

यः प्राणतो द्यौरादित्योष्टात्रिंशत् ॥ १६ ॥

इत्यत्र । यः प्राणतो निमिषतश्च जगतो निजमाहात्म्येन य एक
एव राजा बभूव, यश्चेष्टे अस्य द्विपदः चतुष्पदः कस्मै अज्ञा-
तव्रतस्वभावाय देवाय हविषा परिचरेम । उपयामः पृथिवी ।
तथैव गृहीतोसि । प्रजापतये जुष्टं प्रियं च गृह्णामि । तस्य ते
द्यौर्महिमा द्यौरिव महांस्त्वमसि । नक्षत्राणि तव रूपं तव वि-

य आत्मदा बलदा यस्य विश्वं उ-
पासते प्रशिषं यस्य देवाः । यस्य
छायाऽमृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवा-
य हविषा विधेम । उपयामगृहीतो-
सि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि त-

¹यः । आत्मदा इत्यात्म-दाः । बलदा इति
बल-दाः । यस्य । विश्वे । उपासत इत्युप-आ-
सते । प्रशिषमिति प्र-शिषम् । यस्य । देवाः । य-
स्य । छाया । अमृतम् । यस्य । मृत्युः । कस्मै ।
देवाय । हविषा । विधेम । उपयामगृहीत इत्युप-
याम-गृहीतः । असि । प्रजापतय इति प्रजा-

भ्रति । एतावन्ति वा तव रूपाणि । आदित्यस्ते तेजः आदि-
त्योपि त्वया तेजस्वी भवति । एवं गृहीत्वा जुहोति । तस्मै ता-
दृशाय महिमवते प्रजापतये त्वा जुहोमीति स्वाहुतं करोमीति ॥

इति सप्तमे पञ्चमे षोडशोनुवाकः.

¹द्वितीयं महिमानं गृह्णाति—य आत्मदा इति त्रिष्टुभा उप-
रिष्टादुपयामया ॥ इयमपि तत्रैव व्याख्याता* । य आत्मदाः
सर्वस्मै बलदाश्च यस्य प्रशिषं प्रकृष्टामाशिषं विश्वेऽप्युपासते देवा

स्य ते पृथिवी महिमौषधयो वन-
स्पतयो रूपमग्निस्ते तेजस्तस्मै त्वा
महिम्ने प्रजापतये स्वाहा ॥ ४३ ॥
आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जाय-
तामाऽस्मिन्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यंश्शूरो

पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । तस्य । ते । पृ-
थिवी । महिमा । ओषधयः । वनस्पतयः । रूपम् ।
अग्निः । ते । तेजः । तस्मै । त्वा । महिम्ने । प्र-
जापतये इति प्रजा-पतये । स्वाहा ॥ ४३ ॥

य आत्मदाः पृथिव्यग्निरेकान्न चत्वारिंशत् ॥ १७ ॥

^१एति । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-
वर्चसी । जायताम् । एति । अस्मिन् । राष्ट्रे । रा-

अपि यस्य प्रशिषमुपासते अमृतं मृत्युश्च यस्य छायेव विधेया ।
कस्मा इत्यादि । गतम् । तस्य ते पृथिवी महिमा पृथिवीव महान्-
स्त्वमोषधयो वनस्पतयः तव रूपम् । अग्निस्तव तेज इति गृहीत्वा
जुहोति । तस्मा इत्यादि । गतम् ॥

इति सप्तमे पञ्चमे सप्तदशोनुवाकः.

^१अथ ब्रह्मवर्चसं उपजुहोति—आ ब्रह्मन्नित्यादि ॥ ब्रह्मन् ब्रह्म-
णि ब्राह्मणजातौ अस्य यजमानस्य सम्बन्धी सर्वो ब्राह्मणो ब्र-

महारथो जायतां दोग्ध्रीं धेनुर्वोढाऽ-
नङ्गानाशुस्ससिः पुरन्धिर्योषां जि-
ष्णू रथेष्ठास्सभेयो युवाऽस्य यज-
मानस्य वीरो जायतां निकामेनि-

जन्यः । इषव्यः । शूरः । महारथ इति महा-
रथः । जायताम् । दोग्ध्रीं । धेनुः । वोढां । अन-
ङ्गान् । आशुः । ससिः । पुरन्धिः । योषां । जिष्णुः ।
रथेष्ठा इति रथे-स्थाः । सभेयः । युवां । एति । अ-

हवर्चसी आजायताम् । अस्मिन्नाष्ट्रे यजमानस्य सम्बन्धी राज-
न्यः सर्वोपि क्षत्रः इषव्यः इष्वादिषु साधुः शूरः महावीरः म-
हारथः रथचर्यायां प्रकृष्टश्च आजायताम् । 'राजश्वशुराद्यत्'
'राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम्' । दोग्ध्री बहुक्षीरा सुदोहा च धेनुराजा-
यतां अस्य यजमानस्य । साधुकारिणि तृन् । वोढा साधुवाही
अनङ्गानाजायतम् । आशुश्शीघ्रगतिः सप्तिराजायताम् । पुरन्धिः रू-
पवती पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति
किः । पूर्वपदस्याम्भावश्छान्दसः । दासीभारादिः । पुरुभिर्वा
ध्यातव्या पुरन्धिः । पृषोदरादिः । ईदृशी योषा योपित् अस्य
यजमानस्य आजायताम् । जिष्णुः जयशीलः रथेष्ठाः रथे स्थातुं
शक्तः । रथे तिष्ठति सङ्गामेप्विति 'सुपि स्थः' इति कः, 'तत्पु-
रुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्, वचनव्यत्ययः । सभेयः सभायां
साधुः रूपवत्तया, 'उरुच्छन्दसि' इति डः । युवा तरुणः ।
वीरः विक्रान्तः । एवं जिष्णिवत्यादिगुणयुक्तः पुरुषोस्य यज-

कामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलिन्यो
न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः
कल्पताम् ॥ ४४ ॥

आऽक्रान् वाजी पृथिवीमग्निं युज-

स्य । यजमानस्य । वीरः । जायताम् । निकामे-
निकाम इति निकामे-निकामे । नः । पर्जन्यः ।
वर्षतु । फलिन्यः । नः । ओषधयः । पच्यन्ताम् ।
योगक्षेम इति योग-क्षेमः । नः । कल्पताम् ॥ ४४ ॥

आ ब्रह्मन्नेकचत्वारिंशत् ॥ १८ ॥

एति । अक्रान् । वाजी । पृथिवीम् । अग्निम् ।

मानस्य आजायताम् । निकामेनिकामे इच्छायां नः अस्माकं
पर्जन्यो वर्षतु । फलिन्यः बहुफला ओषधयः अस्माकं राष्ट्रे प-
च्यन्ताम् । कर्मकर्तारि यत् । योगसहितः क्षेमः योगक्षेमः ।
शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । इतरेतरयोगद्वन्द्वे वा व-
चनव्यत्ययः । समाहारद्वन्द्वे वा लिङ्गव्यत्ययः । योगश्च क्षेम-
श्चास्मिन् राष्ट्रे प्रजानां कल्पतां सम्पद्यताम् । अलब्धलाभो योगः ।
लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये सप्तमे काण्डे

पञ्चमे प्रश्ने अष्टादशोनुवाकः.*

१अथाश्वानुमन्त्रणम् । तथा च ब्राह्मणम्—‘आऽक्रान् वाजी क्रमै-

*इतः पराणामनुवाकानां भट्टभास्करीयभाष्यानुपलब्धेः माधवीयमेव योजितम्.

मकृत वाज्यर्वाऽक्रान् वाज्यन्तरिक्षं
 वायुं युजमकृत वाज्यर्वा द्यां वा-
 ज्याऽक्रुस्त सूर्यं युजमकृत वाज्य-
 र्वाऽग्निस्ते वाजिन् युङ्गु त्वाऽऽरभे
 स्वस्ति मा सं पारय वायुस्ते वा-
 जिन् युङ्गु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा
 सम् ॥ ४५ ॥ पारयादित्यस्ते वा-

युजम् । अकृत । वाजी । अर्वा । एति । अक्रान् ।
 वाजी । अन्तरिक्षम् । वायुम् । युजम् । अकृत ।
 वाजी । अर्वा । द्याम् । वाजी । एति । अक्रुस्त ।
 सूर्यम् । युजम् । अकृत । वाजी । अर्वा । अग्निः ।
 ते । वाजिन् । युङ्गु । अन्विति । त्वा । एति ।
 रभे । स्वस्ति । मा । समिति । पारय । वायुः ।
 ते । वाजिन् । युङ्गु । अन्विति । त्वा । एति ।
 रभे । स्वस्ति । मा । समिति ॥ ४५ ॥ पारय ।

रत्यक्रीद्वान्नी द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थामित्यश्वमनुमन्त्रयते* इति ।
 एतेषु त्रिषु मन्त्रेषु प्रथमं मन्त्रं पठति—आऽक्रान् वाजीति ॥ वाजी
 वेगवानयमश्वः पृथिवीं आक्रान् आक्रान्तवान् । सोऽर्वा तस्यां पृथि-
 व्यां अग्निं युजं योजयितारं व्यवहारनिर्वाहकं अकृत । एवमुत्तर-

जिन् युङ्ङुनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सं
 पारय प्राणधृगसि प्राणं मे ह॒ह
 व्यानधृगसि व्यानं मे ह॒हापान-
 धृगस्यपानं मे ह॒ह चक्षुरसि चक्षु-
 र्मयि धेहि श्रोत्रमसि श्रोत्रं मयि
 धेह्यायुरस्यायुर्मयि धेहि ॥ ४६ ॥

आदित्यः । ते । वाजिन् । युङ्ङु । अन्विति । त्वा ।
 एति । रभे । स्वस्ति । मा । समिति । पारय ।
 प्राणधृगिति प्राण-धृक् । असि । प्राणमिति प्र-
 अनम् । मे । ह॒ह । व्यानधृगिति व्यान-धृक् ।
 असि । व्यानमिति वि-अनम् । मे । ह॒ह । अ-
 पानधृगित्यपान-धृक् । असि । अपानमित्यप-
 अनम् । मे । ह॒ह । चक्षुः । असि । चक्षुः । मयि ।
 धेहि । श्रोत्रम् । असि । श्रोत्रम् । मयि । धेहि ।
 आयुः । असि । आयुः । मयि । धेहि ॥ ४६ ॥

वायुस्तै वाजिन् युङ्ङुनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सं
 त्रिचत्वारिंशच्च ॥ १९ ॥

त्रापि योज्यम् । हे वाजिन् अग्निः ते युङ् तव योजयिता स-
 हायभूतः तस्मात् त्वां अन्वारभे । त्वं च स्वस्ति विनाशराहित्येन
 मां सम्पारय सम्यक् कर्मसमाप्तिं प्रापय । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

जज्ञि बीजं वर्षां पर्जन्यः पक्तां
सस्यं सुपिप्पला ओषधयस्स्वधि-
चरणेयं सूपसदनोऽग्निस्स्वध्यक्षम-
न्तरिक्षं सुपावः पर्वमानस्सूपस्था-

¹जज्ञि । बीजम् । वर्षां । पर्जन्यः । पक्तां ।
सस्यम् । सुपिप्पला इति सु-पिप्पलाः । ओष-
धयः । स्वधिचरणेति सु-अधिचरणा । इयम् ।
सूपसदन इति सु-उपसदनः । अग्निः । स्वध्यक्ष-
मिति सु-अध्यक्षम् । अन्तरिक्षम् । सुपाव इति

प्राणं दृंहति दृढीकरोतीति प्राणधृक् । हे अश्व त्वं तादृशोऽ-
सि अतो मे प्राणं दृढीकुरु । एवमुत्तरत्रापि । हे अश्व त्वं
चक्षुरसि अतो मयि चक्षुः स्थापय । एवमुत्तरत्रापि ॥

इति माधवीये सप्तमे पञ्चमे एकोनविंशोऽनुवाकः.

¹अथान्ये अन्नहोममन्त्रा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—
'जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै '* इति । जज्ञीति ॥ यदेतत्
ब्रीह्यादिबीजं तत् जज्ञि जननस्वभावमस्तु । अस्त्विति सर्वत्रा-
ध्याहारः । पर्जन्यो वर्षां वृष्टिकारोस्तु । सस्यं पक्ता पाकशी-
लम् । ओषधयश्च सुपिप्पलाः शोभनफलाः । इयं पृथिवी स्व-
धिचरणा सुखेनाधिष्ठाय चरितुं शक्या । अग्निः सूपसदनः सु-

ना द्यौश्शिवमसौ तपन् यथापूर्व-
महोरात्रे पञ्चदशिनोऽर्धमासास्त्रिंश-
शिनो मासाः कृता ऋतवश्शान्त-
संवत्सरः ॥ ४७ ॥

सु-पावः । पवमानः । सू-प-स्थानेति सु-उप-स्था-
ना । द्यौः । शिवम् । असौ । तपन् । यथापूर्वमिति
यथा-पूर्वम् । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे । पञ्चदशिन
इति पञ्च-दशिनः । अर्धमासा इत्यर्ध-मासाः ।
त्रिंशिनः । मासाः । कृताः । ऋतवः । शान्तः ।
संवत्सर इति सं-वत्सरः ॥ ४७ ॥

जज्ञयेकत्रिंशत् ॥ २० ॥

खेनोपसत्तुं परिचरितुं शक्यः । अन्तरिक्षं स्वध्यक्षं सुखेना-
ध्यक्षितव्यं धूमकेत्वाद्युत्पातरहितमित्यर्थः । पवमानः वायुः सुपावः
अनुपद्रवकारी सञ्चारयुक्तः । द्यौः सू-प-स्थाना सुखेनावस्थातुं श-
क्या दैविकोपद्रवरहितेत्यर्थः । असौ आदित्यः शिवं उपद्रवराहित्यं
यथा भवति तथा तपन् वर्तताम् । अहोरात्रे यथापूर्वं कल्पादेवा-
रभ्य येन क्रमेण प्रवृत्ते तथैवाद्यापि प्रवर्तेताम् । अर्धमासाः
न्यूनाधिकराहित्येन पञ्चदशदिनयुक्ताः । तथा मासाः त्रिंशद्दिन-
युक्ताः । ऋतवः कृताः तत्तल्लक्षणोपेताः । संवत्सरः शान्तः प्र-
जापीडारहितः । एतैः पञ्चदशभिर्मन्त्रैः अन्नहोमाः कर्तव्याः ॥

इति माधवीये सप्तमे पञ्चमे विशोनुवाकः.

आग्नेयोष्टाकपालस्सौम्यश्चरुस्सावि-
त्रोष्टाकपालः पौष्णश्चरु रौद्रश्चरु-
अग्र्ये वैश्वानराय द्वादशकपालो मृ-
गाखरे यदि नागच्छेद्ग्रयेऽहोमुचेऽ-
ष्टाकपालस्सौर्यं पर्यो वायव्यं आ-
ज्यभागः ॥ ४८ ॥

¹आग्नेयः । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपालः । सौ-
म्यः । चरुः । सावित्रः । अष्टाकपाल इत्यष्टा-
कपालः । पौष्णः । चरुः । रौद्रः । चरुः । अग्र्ये ।
वैश्वानराय । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः ।
मृगाखर इति मृग-आखरे । यदि । न । आगच्छे-
दित्या-गच्छेत् । अग्र्ये । अहोमुच इत्यहः-
मुचे । अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपालः । सौर्यम् ।
पर्यः । वायव्यः । आज्यभाग इत्याज्य-भागः ॥ ४८ ॥

आग्नेयश्चतुर्विंशतिः ॥ २१ ॥

¹अथाश्वस्य रोगादिनिमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तेष्टय उच्यन्ते । तथा
च ब्राह्मणम्—‘यद्यश्वमुपतपाद्धिन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ।’*
इत्यादि । आग्नेय इति ॥ मृगाखरे अश्वनिवामस्थाने यदि ना-
गच्छेत् तत्रानागमनमेकं निमित्तं, निमित्तान्तराणि तु ब्राह्मणे द्रष्ट-
व्यानि । तान्येतानि नव हवींषि प्रायश्चित्तरूपाणि ॥

इति माधवीये सप्तमे पञ्चमे एकाविंशोऽनुवाकः.

अग्रये ऽ२ होमुचे ऽष्टाकपाल इन्द्राया-
 २ होमुच एकादशकपालो मित्राव-
 रुणाभ्यामागोमुग्भ्यां पयस्यां वायो-
 सावित्र आगोमुग्भ्यां चरुरश्विभ्यां-
 मागोमुग्भ्यां धाना मरुद्रय एनोमु-
 ग्भ्यस्सप्तकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्य
 एनोमुग्भ्यो द्वादशकपालो नुमत्यै च-

अग्रये । अ२होमुच इत्य२हः—मुचे । अष्टाक-
 पाल इत्यष्टा—कपालः । इन्द्राय । अ२होमुच इ-
 त्य२हः—मुचे । एकादशकपाल इत्येकादश—कपा-
 लः । मित्रावरुणाभ्यामिति मित्रा—वरुणाभ्याम् ।
 आगोमुग्भ्यामित्यागोमुक्—भ्याम् । पयस्यां । वायो-
 सावित्र इति वायो—सावित्रः । आगोमुग्भ्यामित्यां-
 गोमुक्—भ्याम् । चरुः । अश्विभ्यामित्यश्वि—भ्याम् ।
 अगोमुग्भ्यामित्यागोमुक्—भ्याम् । धानाः । मरुद्रय
 इति मरुत्—भ्यः । एनोमुग्भ्य इत्येनोमुक्—भ्यः । स-
 प्तकपाल इति सप्त—कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण 'अग्रये२होमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं
 मृगारोष्टिमनु निर्वपति' इति तदेतद्विधत्ते—अंसो मोचयतीति अंहो-
 मुक् । आगसो मोचयत इति आगोमुचौ वायुश्च सविता च

रु॒अ॒ग्नये॑ वै॒श्वान॒राय॑ द्वा॒दश॑क॒पालो
द्या॒वांपृ॒थि॒वीभ्या॑म॒हो॒मुग्भ्या॑ द्वि-
क॒पालः ॥ ४९ ॥

अ॒ग्नये॑ सम॒नम॑त्पृथि॒व्यै सम॑नम॒द्य-

ए॒नो॒मुग्भ्य॑ इत्ये॒नो॒मुक्-भ्यः॑ । द्वा॒दश॑क॒पाल इति॑
द्वा॒दश-क॒पालः । अ॒नु॒मत्या॑ इत्यनु॒-म॒त्यै । च॒रुः ।
अ॒ग्नये॑ । वै॒श्वान॒राय॑ । द्वा॒दश॑क॒पाल इति॑ द्वा॒दश-
क॒पालः । द्या॒वांपृ॒थि॒वीभ्या॑मिति॑ द्या॒वा-पृ॒थि॒वी-
भ्या॑म् । अ॒हो॒मुग्भ्या॑मित्य॒हो॒मुक्-भ्या॑म् । द्वि-
क॒पाल इति॑ द्वि-क॒पालः ॥ ४९ ॥

अ॒ग्नये॑ ऽहो॒मुचे॑ त्रि॒शत् ॥ २२ ॥

^१अ॒ग्नये॑ । समि॒तिं । अ॒न॒म॒त् । पृथि॒व्यै । समि-
तिं । अ॒न॒म॒त् । यथा॑ । अ॒ग्निः । पृथि॒व्या । स॒मन॑-

वायोसावित्रः वायुसवितृभ्यामित्यर्थः । धानाः अष्टयवाः । एन-
सो मोचयन्तीति एनोमुचः ॥

इति माधवीये सप्तमे पञ्चमे द्वाविंशोनुवाकः.

^१अथ सन्नतिहोमा उच्यन्ते । तथा च ब्राह्मणम्—'अग्नये
समनमत्पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमान् जुहोति'* इति ।

थाऽग्निः पृथिव्या समनमदेवं मह्यं
 भद्रास्संनतयस्सं नमन्तु वायवे स-
 मनमदन्तरिक्षाय समनमद्यथा वा-
 युरन्तरिक्षेण सूर्याय समनमदिवे
 समनमद्यथा सूर्यो दिवा चन्द्रमसे
 समनमन्नक्षत्रेभ्यस्समनमद्यथा च-
 न्द्रमा नक्षत्रैर्वरुणाय समनमदद्भ्य-

मदिति सं-अनमत् । एवम् । मह्यम् । भद्राः ।
 संनतय इति सं-नतयः । समिति । नमन्तु । वा-
 यवे । समिति । अनमत् । अन्तरिक्षाय । समि-
 ति । अनमत् । यथा । वायुः । अन्तरिक्षेण । सू-
 र्याय । समिति । अनमत् । दिवे । समिति । अ-
 नमत् । यथा । सूर्यः । दिवा । चन्द्रमसे । समि-
 ति । अनमत् । नक्षत्रेभ्यः । समिति । अनमत् ।
 यथा । चन्द्रमाः । नक्षत्रैः । वरुणाय । समिति ।
 अनमत् । अद्भ्य इत्यन्त-भ्यः । समिति । अन-

अग्नय इति ॥ सर्वोऽपि यजमानः अग्नये समनमत् सन्नतिं परि-
 चर्यामकरोत् । तथा पृथिव्यै समनमत् परिचर्यामकरोत् । स च
 पृथिव्या सहितोऽग्निः यथा समनमत् येन प्रकारेण तस्मै यजमा-

समनमद्यथा ॥ ५० ॥ वरुणोद्भि-
 स्साम्ने समनमदृचे समनमद्यथा
 सामर्चा ब्रह्मणे समनमक्षत्राय
 समनमद्यथा ब्रह्म क्षत्रेण राज्ञे स-
 मनमद्विशे समनमद्यथा राजा विशा
 रथाय समनमदश्वेभ्यस्समनमद्य-
 था रथोश्वैः प्रजापतये समनमद्भूते-

मत् । यथा ॥ ५० ॥ वरुणः । अद्भिरित्यत्-भिः ।
 साम्ने । समिति । अनमत् । ऋचे । समिति ।
 अनमत् । यथा । साम । ऋचा । ब्रह्मणे । समि-
 ति । अनमत् । क्षत्राय । समिति । अनमत् । य-
 था । ब्रह्म । क्षत्रेण । राज्ञे । समिति । अनमत् ।
 विशे । समिति । अनमत् । यथा । राजा । वि-
 शा । रथाय । समिति । अनमत् । अश्वेभ्यः ।
 समिति । अनमत् । यथा । रथः । अश्वैः । प्रजा-
 पतये इति प्रजा-पतये । समिति । अनमत् ।

नाय सन्नतिं उपकारमकरोत् एवं अनेन प्रकारेण मह्यं मदर्थं
 भद्राः सन्नतयः कल्याणा उपकाराः देवकृताः संनमन्तु प्राप्नुवन्तु ।
 एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योजनीयम् । 'समनमदेवं मह्यं' इत्यादिकं

भ्यस्समनमद्यथा प्रजापतिभूतैस्स-
मनमदेवं मह्यं भद्रास्सनंतयस्सं न-
मन्तु ॥ ५१ ॥

ये ते पन्थानस्सवितः पूर्यासोऽरेण-
वो वितता अन्तरिक्षे । तेभिर्नो अ-

भूतेभ्यः । समिति । अनमत् । यथा । प्रजापति-
रिति प्रजा-पतिः । भूतैः । समनमदिति सं-अ-
नमत् । एवम् । मह्यम् । भद्राः । संनंतय इति
सं-नतयः । समिति । नमन्तु ॥ ५१ ॥

अद्रघस्समनमद्यथा मह्यं चत्वारि च ॥ २३

ये । ते । पन्थानः । सवितः । पूर्यासः । अ-
रेणवः । वितता इति वि-तताः । अन्तरिक्षे ।

सर्वत्रानुपज्यते । तदर्थमेवान्ते पुनः पाठः । एतैर्दशभिर्मन्त्रैः अन्न-
होमेषु सन्नतिहोमाः कर्तव्याः ॥

इति माधवीये सप्तमे पञ्चमे त्रयोविंशोनुवाकः.

ये इत्यादि ॥ हे सवितर्देव ते तव सम्बन्धिनः पूर्यासः पूर्व-
सिद्धाः अन्तरिक्षे वितताः विस्तृताः अरेणवः धूलिरहिताः ये
मार्गाः सन्ति सुगेभिः सुष्ठु गन्तुं शक्यैः तेभिः तैर्मार्गैरागत्य अद्य

द्य पृथिभिस्सुगेभी रक्षां च नो अ-
धि च देव ब्रूहि । नमोऽग्रये पृथि-
विक्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यज-
मानाय देहि नमो वायवेऽन्तरिक्ष-
क्षिते लोकस्पृते लोकमस्मै यजमा-
नाय देहि नमस्सूर्याय दिविक्षिते
लोकस्पृते लोकमस्मै यजमानाय
देहि ॥ ५२ ॥

तेभिः । नः । अद्य । पृथिभिरिति पृथि-भिः । सु-
गेभिरिति सु-गेभिः । रक्ष । च । नः । अधीति ।
च । देव । ब्रूहि । नमः । अग्रये । पृथिविक्षित इ-
ति पृथिवि-क्षिते । लोकस्पृत इति लोक-स्पृते ।
लोकम् । अस्मै । यजमानाय । देहि । नमः । वा-
यवे । अन्तरिक्षक्षित इत्यन्तरिक्ष-क्षिते । लोक-
स्पृत इति लोक-स्पृते । लोकम् । अस्मै । यज-
मानाय । देहि । नमः । सूर्याय । दिविक्षित इति

अस्मिन्कर्मणि नः अस्मान् रक्ष । तथा नः अस्मान् अधिब्रूहि च
अधिकोऽयं यजमान इति देवानामग्रे कथय च ॥

नम इति ॥ पृथिविक्षिते भूनिवासिने लोकस्पृते लोकस्य प्रीण-

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरो
वेदं शीर्षण्वान्मेध्यो भवत्युषा वा
अश्वस्य मेध्यस्य शिरस्सूर्यश्चक्षु-
दिवि-क्षिते । लोकस्पृत इति लोक-स्पृते । लो-
कम् । अस्मै । यजमानाय । देहि ॥ ५२ ॥

ये ते चतुश्चत्वारिंशत् ॥ २४ ॥

यः । वै । अश्वस्य । मेध्यस्य । शिरः । वेदं ।
शीर्षण्वानिति शीर्षण्-वान् । मेध्यः । भवति ।
उषाः । वै । अश्वस्य । मेध्यस्य । शिरः । सूर्यः ।
चक्षुः । वातः । प्राण इति प्र-अनः । चन्द्रमाः ।

यित्रे अग्रये नमः अस्तु । अस्मै यजमानाय लोकं उत्तमस्थानं
देहि । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ॥

इति माधवीये सप्तमे पञ्चमे चतुर्विंशोऽनुवाकः.

¹अथान्तिमे अनुवाके सर्वजगदात्मकत्वेनाश्वः स्तूयते । अथवा
विराड्रूपेण अश्वोपासनप्रतिपादकोऽयमनुवाकः । प्रकरणादुत्कृष्यो-
पनिषदादौ आमनन्ति । य इति ॥ यः पुमान् मेध्यस्य यागयो-
ग्यस्य अश्वस्य शिरो वेदं शिरःप्रभृतीन्वयवान् विराडवयवभूतोषः-
कालादिरूपेणोपास्ते सोऽयं शीर्षण्वान् उषःकालादिरूपैः शिरः-
प्रभृतिभिः विराडवयवैर्युक्तो मेध्यः यागफलयोग्यो भवति । ऋत्व-

वर्तितः प्राणश्चन्द्रमाश्च्रोत्रं दिशः
पादां अवान्तरदिशाः पर्शवोऽहो-
रात्रे निमेषोर्धमासाः पर्वाणि मा-
सास्संधानान्यृतवोऽङ्गानि संवत्सर

श्रोत्रम् । दिशः । पादाः । अवान्तरदिशा इत्यवा-
न्तर-दिशाः । पर्शवः । अहोरात्रे इत्यहः-रात्रे ।
निमेष इति नि-मेषः । अर्धमासा इत्यर्ध-मासाः ।
पर्वाणि । मासाः । सन्धानानीति सं-धानानि ।
ऋतवः । अङ्गानि । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
आत्मा । रश्मयः । केशाः । नक्षत्राणि । रूपम् ।

नुष्ठानस्य चोपासनस्य च समानं फलम् । तथा च पञ्चमकाण्डे
साम्नातं 'सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्चमेधेन य-
जते य उचैनमेवं वेद '* इति । तत्र कस्मिन्नश्वावयवे को विराडव-
यवो ध्यातव्य इति तत्सर्वमुच्यते । मेध्यस्याश्वस्य यच्छिरः तन्
उषाः उषःकालरूपम् । यदश्वस्य चक्षुः तत्सूर्यः । यः तदीयः
प्राणः सोऽयं बाह्यो वायुः । यत्तदीयं श्रोत्रं सोऽयं चन्द्रमाः । ये
तदीयाः पादाः ताः प्राच्यादिदिशः । ये पर्शवः पार्श्वास्थिविशोपाः
ता इमा आग्नेय्याद्यवान्तरदिशाः । यस्तदीयो निमेष उन्मेषसहि-
तः ते उभे अहोरात्रे । यानि तदीयहस्तपाद्गतपर्वाणि ते शुक्ल-
कृष्णपक्षरूपा अर्धमासाः । यानि च पर्वाणां सन्धानानि ते चै-

आत्मा रश्मयः केशा नक्षत्राणि
रूपं तारका अस्थानि नभो मां-
सान्योषधयो लोमानि वनस्पतयो
वाला अग्निमुखं वैश्वानरो व्यात्तम्॥

५३ ॥ समुद्र उदरमन्तरिक्षं पायु-
र्द्यावापृथिवी आण्डौ ग्रावा शेपस्सो-

तारकाः । अस्थानि । नभः । मांसानि । ओष-
धयः । लोमानि । वनस्पतयः । वालाः । अग्निः ।
मुखम् । वैश्वानरः । व्यात्तमिति वि-आत्तम् ॥
॥५३॥ समुद्रः । उदरम् । अन्तरिक्षम् । पायुः । द्या-
वापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । आण्डौ । ग्रावा ।
शेपः । सोमः । रेतः । यत् । जञ्जभ्यते । तत् ।
वीति । द्योतते । यत् । विधुनूत इति वि-धुनूते ।

त्राद्या मासाः । यानि चानुक्तविशेषाणि खुराद्यङ्गानि ते वसन्ता-
द्युतवः । यः आत्मा मध्यदेहः स संवत्सरकालः । ये तदीयाः
केशाः ते सूर्यरश्मयः । यदश्वस्य भास्वरं रूपं तानि कृत्तिका-
दिनक्षत्राणि । यान्युक्तान्यस्थानि तानि बृहस्पतिशुक्रध्रुवाद्याः प्रौ-
ढतारकाः । यानि तत्रतत्र स्थितानि मांसखण्डानि तदेतन्नभः ।
यानि क्षुद्रलोमानि ता ओषधयः । ये वालाः पुच्छगता दीर्घ-
केशाः ते वनस्पतयः । यदेतन्मुखं सम्पद्यते अयं लोकप्रसिद्धोऽग्निः ।

मो रेतो यज्जञ्जभ्यते तद्वि द्योतते
यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहंति त-
वृषति वागेवास्य वागहर्वा अश्व-
स्य जायमानस्य महिमा पुरस्ता-
ज्जायते रात्रिरेनं महिमा पश्चादनुं
जायत एतौ वै महिमानावश्वमभि-
तस्सं वभूवतुर् हयो देवानवहद-

तत् । स्तनयति । यत् । मेहंति । तत् । वृषति ।
वाक् । एव । अस्य । वाक् । अहः । वै । अश्व-
स्य । जायमानस्य । महिमा । पुरस्तात् । जाय-
ते । रात्रिः । एनम् । महिमा । पश्चात् । अन्वि-
ति । जायते । एतौ । वै । महिमानौ । अश्वम् ।

यत् व्यात्तं मुखविदारणं सोयं वैश्वानरनामको देवताविशेषः । यद्दु-
दरं सोयं समुद्रः । यः पायुः तदन्तरिक्षम् । यावाण्डौ ते द्यावापृ-
थिव्यौ । यत् शेषः सोयमभिपवार्थो ग्रावा । यद्देतः स सोमरसः ।
यत् जञ्जभ्यते गात्राणि विनामयति सेयं विद्युत् । यत् विधू-
नुते सशब्दं शरीरं कम्पयति तदेतद्दर्जनम् । यदेतन्मेहनं सेयं वृष्टिः ।
अस्य हेषाशब्दरूपा या वाक् सेयं वेदरूपा वागेव । जायमानस्य
ऋतौ प्रयुज्यमानस्याश्वस्य यः संज्ञपनात् पुरस्तान्महिमाख्यो राजतग्रहः
तदिदमहरेव । एनं पश्चात् एतस्याश्वस्य संज्ञपनादूर्ध्वं यो महि-

वाऽसुरान् वाजी गन्धर्वानश्वो म-
नुष्यान्थसमुद्रो वा अश्वस्य योनि-
स्समुद्रो बन्धुः ॥ ५४ ॥

अभितः । समिति । बभूवतुः । हर्यः । देवान् ।
अवहत् । अवी । असुरान् । वाजी । गन्धर्वान् ।
अश्वः । मनुष्यान् । समुद्रः । वै । अश्वस्य । योनिः ।
समुद्रः । बन्धुः ॥ ५४ ॥

व्यात्तमवहद्वादश च ॥ २५ ॥

गावो गावस्सिषासन्तीः प्रथमे मासि समान्यो
यदि सोमौ षडहैरुत्सृज्यां३ देवानामर्क्येण चर्माव
पृथिव्यै इत्वते कस्त्वाऽग्रये यो वै यः प्राणतो
य आत्मदा आ ब्रह्मन्नाऽक्राञ्जि बीजमाग्नेयोष्टा-

माख्यः सौवर्णग्रहः सेयं रात्रिः । एतौ एवोभौ महिमानौ ग्रहौ
अश्वमभितः सम्बभूवतुः अश्वस्य संज्ञपनात् पूर्वं पश्चाच्च व्यवस्थितौ ।
हयार्वाज्यश्वाः अवान्तरजातिविशेषाः तत्तद्रूपेण देवादीन् वहन्ति ।
एवंविधस्य विराड्रूपस्याश्वस्य समुद्र एव योनिः कारणम् । स-
म्यगुद्भवत्युत्पद्यते जगदस्मादिति समुद्रः परमात्मा ; न ह्यन्यस्मादयं
विराडुत्पत्तुमर्हति । स एवास्य बन्धुः स्तम्भः स्थितिहेतुरित्यर्थः ।
एवमुपासिता पापक्षयद्वारा विराड्रूपं प्राप्नोति, 'तं यथायथोपासते
तथैव भवति' इति श्रुत्यन्तरात् । विराट्प्राप्तिश्च क्रममुक्तिहेतुः

कंपालोग्रयेऽहोमुचेऽष्टाकंपालोऽग्रये समनमद्ये
ते पन्थानो यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः पञ्च-
विंशतिः ॥ २५ ॥

गावस्समान्यस्सर्वनमष्टाभिर्वा एते देवकृतं
चाभिजित्या इत्याहुर्वरुणोद्भिस्साम्ने चतुःपञ्चा-
शत् ॥ ५४ ॥ हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कृष्णयजुर्वेदे सप्तमकाण्डे पञ्चमः प्रश्नः
काण्डश्च समाप्तः.

समाप्ता चैयं तैत्तिरीयसंहिता.

तत्र ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां तेन विराजा सह मुच्यमानत्वात् । तथा च
स्मृतिः—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

इति । एतच्च भगवान् व्यासः—‘कार्यात्यये तद्व्यक्षेण सहातः पर-
मभिधानात्’ इत्यस्मिन्नधिकरणे महता प्रबन्धेन प्रतिपादयामास
इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

इति माधवीये सप्तमे पञ्चमे पञ्चविंशोनुवाकः.

समाप्तं च सप्तमं काण्डम्.

अशुद्धशोधिनी.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१०	५	रूपाभ्य	रूपाभ्या
१७	११	मान	मानं
१८	१३	इति	इतिं
२३	९	लोकषु	लोकेषुं
३४	१	र्वै प्र	र्वै ते प्र
३५	२	त्रीण्या	त्रीण्यां
३७	१२	यज	यजं
४६	३	वज्र	वज्रं
४९	५	प्रेति	प्रेतिं
६४	७	सास	साम
७१	९	इत्यर्ध	इत्यर्धं
११६	३	संव-	संव-
११८	८	वन्ति	वति
१३८	६	मध्यन्दिने	मध्यन्दिने
"	७	वषट्कारं	वषट्कार
"	१२	मेवै	मवै
१४७	१०	ते ।	ते इति ।
१९९	१५	अगो	आगो

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
६	४	संसदं	संसदं
९	९	त्रयस्त्रिंशैरव	त्रयस्त्रिंशैरेव
४४	२	प्यङ्	प्यञ्
४५	१	आदुगा	अदुगा
४९	७	चे	च
५०	३	प्रजाकारः	प्रजाकार-
७९	६	मनुन्त्वयते	मनुमन्त्वयते
९१	"	स्त्रव्यमि	स्त्रिव्यवि
९८	१७	छन्दस्यपु	न छन्दस्यपु
१०४	१	जनयथा	जनयथ
१२६	७	छन्दति	छन्दासि
१४४	३	हिल्प्रत्ययः	हिल्प्रत्ययः
१६८	६	दुर्भूतमक्रन्	तै. ब्रा. १-२-६.
"	७	सुभूतमक्रन्	"
१९२	६	जायतम् ।	जायताम् ।

